Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/342293

File ID	342293
Filename	Noten

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland
Author	C.A.M. van der Heijden
Faculty	Faculty of Humanities
Year	2011
Pages	928
ISBN	978 90 254 2094 9

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/398460

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other then for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

Noten

Proloog

1. Bouwman: *Bergredenaar*, 297 en Smits: *Zwijgen*. Zie ook hfst. 24 waarin de voorgeschiedenis van de Aantjesaffaire wordt beschreven.
2. Aantjesrapport 2 (15626, Gesprekken), 462.
3. R. Vermaas: *Willem Aantjes* (Amsterdam 1977).
4. Bouwman: *Bergredenaar*.
5. Weliswaar had het CDA enkele zetels minder dan de PvdA maar het had wel de premier geleverd.
6. Aantjesrapport 2 (15626, Gesprekken), 470.
7. De Jong realiseerde zich deze tweespalt en 'trok hieruit de conclusie dat het beter was, zonder vooraf goedkeuring te vragen aan de Minister van Onderwijs en Wetenschappen of de Regering, het onderzoek aan te vangen, omdat anders de mogelijkheid aanwezig was dat hem de handen zouden worden gebonden.' Aldus het Aantjesrapport 1 (15626, Rapport), 28.
8. B.A. Sijes: *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (1966, 's Gravenhage 1990), 625.
9. *Historisch Nieuwsblad* van febr. 1993.
10. L. de Jong: *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Arnhem/A'dam 1953).
11. Aantjesrapport 2 (15626, Gesprekken), 488.
12. Aldus de weergave in het Aantjesrapport 2 (15626, Gesprekken), 565. Van het gesprek werden geen notulen gemaakt.
13. Aantjesrapport 2 (15626, Gesprekken), 569.
14. En ook niet met zichzelf. Zie bijv. de tegenspraak in de inleiding van Madelon de Keizer bij *Een open zenuw*, 15-16: op de ene pagina stelt ze dat het 'disciplinerende verhaal' in de jaren zestig aan geloofwaardigheid verloor, op de andere dat vanaf de jaren zestig tot de Val van de Muur de nationale herinnering overheerste. Zie ook de opmerkingen van Withuis in *Erkenning*, 101 e.v. In de epiloog wordt op dit alles uitgebreider ingegaan.
15. Zie hfst. 24.

16. In het *Historisch Nieuwsblad* van febr. 2001 erkende Loe de Jong voor het eerst in de zaak Aantjes fouten gemaakt te hebben. Kort tevoren (19 jan. 2001) had Aantjes in het televisieprogramma *Het Zwarte Schaap* zijn verhaal gedaan. Dat verhaal maakte zoveel indruk dat zelfs *Vrij Nederland* eerherstel bepleitte. Dat pleidooi volgde de algemene teneur. Zo kopte de *Haagsche Courant* op 5 febr. 2001: 'CDA: rehabilitatie van Aantjes is allang voltooid'. Voor dit alles zie NIOD KB I-10760, doos 6.
17. Zie ook DNM 45*: Publieke opinie, stemming, tijdsgeest, collectieve herinnering & andere vaagheden in de geschiedschrijving.*
18. E(dward) Pendleton Herring, geciteerd in Reo Miljard Christenson e.a. (ed.): *Voice of the People. Readings in Public Opinion and Propaganda* (New York 1962), 47.
19. Zie ook DNM 29*: Aantjes. Publieke veroordeling en persoonlijke steun.*
20. De Zwitserse bankier en minister van Financiën onder Lodewijk XVI Jacques Necker, geciteerd in Bauer: *Oeffentliche Meinung*, 234.

Deel 1 Inleiding

1. Zie bijv. Von der Dunk: *Wederopbouw*, Schuyt: 1950, *Welvaart in zwart-wit*, Klein: *Herrijzend Nederland* en Blom: 'Jaren van tucht en ascese'.
2. Zie onder meer de samenvattende tabellen van verschillende NIPO-enquêtes zoals gegeven door Blom: 'Jaren van tucht en ascese', 187 en 189.
3. Blom: 'Jaren van tucht en ascese', 214.
4. Dit percentage kan niet meer dan indicatief zijn: 25 000 mensen uit het verzet, 500 000 dwangarbeiders, 150 000 collaborateurs, 20 000 joden, 10 000 politieke gevangenen en – een vermoedelijk te hoge schatting – 500 000 anderszins zwaar getroffenen = totaal 1,2 miljoen op een bevolking van ca. 9 miljoen.
5. Voor het verschil wat dit betreft tussen bevolking en elite, zie de cijfers op p. 164.
6. Pas bij het werk aan dit boek en dus lang na het schrijven van *Grijs verleden* ontdekte ik dat het begrip al vaker en eerder gebruikt was, onder anderen door Pieter Wybenga ('grijze halfheid', zie p. 378) en Renate Rubinstein ('grijzig', zie p. 444). Ook was ik me er toen nog niet van bewust hoe 'grijs' er vanaf de late jaren veertig over het oorlogsverleden gedacht werd. Het werk van Kortenhorst (zie hfst. 5) kende ik niet, evenmin was het voldoende tot me doorgedrongen hoevelen uit politiek, economie en ambtenarij dankzij die grijze opvatting van het oorlogsverleden de dans hadden kunnen ontspringen dan wel hun carrière na de oorlog gewoon hadden kunnen voortzetten – en dat ondanks het feit dat zij volgens eerdere en latere opvattingen 'niet goed' waren geweest. Tot slot, laatste voorbeeld, was het wat dit onderwerp betreft veelzeggende werk van Meulenbelt (zie p. 262 e.v. en 720) me onbekend.

Hoofdstuk 1

1. Fasseur: *Wilhelmina* wijdt hieraan het 18de hoofdstuk.
2. Jord Schaap: *Het recht om te waarschuwen. Jodenvervolging en vernieuwing in de Oranje-toespraken van Wilhelmina* (Groningen 2005); zie ook *Wilhelmina: De koningin sprak. Proclamaties en radio-toespraken* (Utrecht 1944).
3. Aldus ook Beyens: *Overgangspolitiek*, 62 e.v.
4. Fasseur: *Wilhelmina*, hfst. 18.
5. *Koninkrijk* 9, 111.
6. Fasseur: *Wilhelmina*, 490.
7. Fasseur: *Wilhelmina*, 437-438.
8. Zie daarover onder meer *Het Koninkrijk* 10a, 943 e.v. Over die autoritaire medestanders, zie ook *Grijs verleden*, 324-325.
9. Ten Have: *De Nederlandse Unie* geeft in hfst. 1 een goede samenvatting van alle vernieuwingsstrevingen in de jaren dertig, zie ook *Grijs verleden*, 44-64.
10. Ten Have: *De Nederlandse Unie*, 222 e.v. stelt vernieuwing als belangrijkste programmapunt van de Unie en pas in de tweede plaats 'de indruk die het optreden van de bezetter maakte'.
11. Volgens Loe de Jong stelde de koningin deelname aan de Unie en gevoel voor vernieuwing aan elkaar gelijk, *Koninkrijk* 12, 96.
12. Aldus Jan Goudriaan in *Vriend en Vijand* (Amsterdam 1961), 166.
13. Aldus een persoonlijk pro memorie uit juli 1942, geciteerd door De Keizer: *De gijzelaars van Sint Michielsgestel*, 130.
14. In tal van dergelijke boekjes wordt verwezen naar de woorden van Wilhelmina. Beyens: *Overgangspolitiek* vermeldt dit overigens niet maar dat komt vermoedelijk (p. 316 noot 46) omdat zij vooral aandacht besteedt aan de politiek-staatkundige plannen en niet aan de, wat zij noemt, 'sociaal-morele componenten'.
15. M.W. Scheltema en M.J. Scheltema-Ladage: *Het nieuwe Nederland* (Alphen aan den Rijn 1945), 276-277.
16. En zou aangevuld dienen te worden met de vele geschriften die niet verschenen, bijv. die van dr. E.L. Siccama zoals bewaard door het NIOD (doc. 11-803). Voor meer voorbeelden, zie *Grijs verleden* 324-325 en Beyens: *Overgangspolitiek* 91-92.
17. Lydia Winkel noemt in haar (niet uitgegeven maar op het NIOD aanwezige) *Catalogus van pamfletten, 1940-1945* (Amsterdam 1952) vijftien verschillende 'edities'.
18. Van Bruggen: *Het Nationaal Instituut, Verheul: Om de ordening van de Nederlandse identiteit* en idem: *Tot stand gekomen met steun van*.
19. Zie hierover Withuis: *De doorbraak en de feestrok*.
20. Zie de brochure *Gedachte en doel van het Nationaal Instituut*, tijdens de oorlog al in gestencilde, later in gedrukte vorm verschenen. Zie ook NIOD-archief 197 (Nationaal Instituut).

21. Het Nederlands Volksherstel bijvoorbeeld, een instelling vergelijkbaar met het Nationaal Instituut. Zie Neij: *Nederlands Volksherstel*. 'In tal van afdelingen van Volksherstel verflauwde, nadat veel van de acute nood was gelenigd, eind 1945 de belangstelling... Eigenlijk waren de comités al in een "liquidatiestemming"' (115).
22. NIPO-bericht 28, april 1946. De Berichten van het NIPO, door Hans Blom eerder gebruikt voor zijn artikel 'Jaren van tucht en ascese' in naoorlogs Nederland, zijn (niet volledig) op slechts één (openbare) plek aanwezig, namelijk op het depot van de UVA. In mei '46 gingen de losbladige berichten over in het tijdschrift *De publieke opinie*, veertiendaagsche uitgave van het Nederlandsch Instituut voor de Publieke Opinie en het Instituut voor Marktverkenning te Amsterdam; vanaf jan. '49 verscheen dit tijdschrift maandelijks, per 1 jan. 1950 verdween het. Ook dit tijdschrift is alleen op de UVA in te zien. Wel worden de berichten bewaard door het NIPO zelf; helaas zijn ze niet openbaar. Ze zijn ter plekke voor dit boek ingezien.
23. Twee zetels. AGN 15, 274-275 (overzichten van verkiezingsuitslagen), zie ook PGN 1, hfst. 1 en 2. Een naar aanleiding hiervan belangrijke, hoewel zelden gestelde vraag is in hoeverre er bij de verkiezingen van 1946 sprake was van een overwinning van het Noorden op het Zuiden ofwel van een overwicht van de overwegend in het Noorden bedreven traditionele politiek op een vooral in het Zuiden krachtig emancipatiestreven.
24. J.J. Woltjer: *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992), 221.
25. *Je Maintiendrai* van 15 nov. 1946.

Hoofdstuk 2

1. NIOD KB 11-1800.
2. Van Term: *Klachten over kranten*, 3.
3. Over de chaos in de Limburgse Ordedienst, zie Termeer: *Het geweten der natie*, 66-74.
4. Aldus een aantekening in het niet gepubliceerde dagboek van G.L.J. Oomes, geciteerd in Bronzwaer: *Maastricht bevrijd*, 58.
5. Van Ojen: *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 36.
6. Vos: *Niet voor publicatie*, 374-378.
7. Aldus *De Patriot*, geciteerd door Brauer en Driever: *Krantenstrijd*, 71.
8. Geciteerd in Bronzwaer: *Maastricht bevrijd*, 71.
9. *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag*, van 22 dec. 1944.
10. Jhr. ir. O.C.A. van Lidt de Jeude: *Londense dagboeken*, bew. door A.E. Kersten, 2 dln. (Den Haag 2001), dl 2, 1415.

11. Geciteerd in *Koninkrijk* 9, 1301.
12. Afwikkelingsbureau: *Overzicht*, 19-20; *Koninkrijk* 10, hfst. 9 en 13.
13. Vergelijk de Londense telegrammen van april 1944 aan het Vaderlands Comité (*Onderdrukking en Verzet* 11, 114-115), van 8 juni aan 'het verzet' (*Onderdrukking en Verzet* IV 127) en van 2 aug. aan het College van Vertrouwensmannen (*Onderdrukking en Verzet* IV, 114-115). Voeg hieraan toe het door de geallieerden gesteunde Militair Gezag, de Ordedienst met zijn landelijke organisatie en plaatselijke afdelingen, de Binnenlandse Strijdkrachten onder leiding van Prins Bernhard, het oude gezag van niet-gecompromitteerde burgemeesters, wethouders, politie en, van plaats tot plaats en streek tot streek verschillend, een wirwar aan andere instanties die zichzelf met meer of minder recht als het wettig, hoewel altijd tijdelijk gezag beschouwden. Over dit alles zie Beyens: *Overgangspolitiek* en DNM I: *Landelijke machtsconcentraties bij de bevrijding*.
14. Geciteerd in Van Oudheusden: *Bevrijde zuiden*, 57.
15. Telex no. 15, 28 sept 1944 (N10D coll. 556).
16. *Koninkrijk* 10: 533.
17. Van Oudheusden: *Bevrijde zuiden*, 59.
18. Geciteerd in *Koninkrijk* 10, 649.
19. Geciteerd Termeer: *Het geweten der natie*, 105.
20. Zie Termeer: *Het geweten der natie*, 99-110; zie ook Termeer: *Nijmegen*, 37-56.
21. Wat Zeeland betreft, zie Van den Heuvel: *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw* en over het Zuiden de studie van Van Oudheusden. Zie ook Romijn: *Burgemeesters in oorlogstijd*, hfst. 23.
22. Van den Heuvel: *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw*, passim maar in het bijzonder 190.
23. Zie bijv. Van Dok: *Mijn verantwoording*.
24. Wiersma: *Schets van de bestuurscrisis in Opsterland*.
25. Zie ook hfst. 4 en Vos: *Niet voor publicatie*, 394-396.
26. Siem de Maat (ps. van Anth. Donker): *In Holland staat een Huis* (Halewijn-pers 1945).
27. Over de verhouding tussen deze twee staat veel in *PEC* 5a, 531-565.
28. Afwikkelingsbureau: *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag*, 43; terwijl het MG in febr. 1943 uit 90 mensen bestond, was dat aantal in sept. '44 gegroeid naar 740, in jan. '45 naar 8749 en in juni naar 16 540. Daarna nam het weer af. In febr. '46 waren er nog 4464 mensen in dienst van het MG.
29. Eind 1944 al waren in bevrijd gebied 46 bioscopen geopend, zie *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* van 22 dec. 1944.
30. Van Gelder, Nederlands grootste papierfabrikant, produceerde aan de vooravond van de oorlog bijna 100 000 ton. Eind 1946, anderhalf jaar

na het einde van de oorlog, was dat nog slechts 3000 ton. Gevolg hiervan was dat de naoorlogse kranten uitzonderlijk dun waren, onregelmatig verschenen, een klein formaat hadden (een kwart vel, 40 bij 27,5 cm.) en uit niet meer dan enkele pagina's bestonden. Pas in 1956-57 bereikte het papierverbruik door de dagbladpers weer het vooroorlogse niveau. Zie Vos: *Niet voor publicatie*, 450-51, Hemels: *De krant in bedrijf*, 247 en 216-219 en Van den Heuvel: *Vrijheid van de pers*, 86-90.

31. Schneider: *De Nederlandse krant*, 330.
32. Zoals *Persstemmen in bevrijd gebied*, een gestencild overzicht van de vrije meningsuiting dat tussen oktober 1944 en september 1945 in een oplage van duizend exemplaren verscheen en zich vooral op beleidsmakers richtte.
33. NA 2.13.25 (Militair Gezag), nrs. 317-372, i.h.b. 347, 348, 339, 337, 361, 3106, 4410.
34. De brochure werd gedrukt in 's Hertogenbosch en dateert vermoedelijk uit het voorjaar van 1945, voordat heel Nederland bevrijd was dus.
35. Schermerhorn: *Minister-president van herrijzend Nederland*, 152.
36. *Commentaar* van 25 aug. 1945 en van 1 sept. 1945.
37. Zie hfst. 9.
38. Na de bevrijding werd Brugmans overigens wel iets bescheidener in zijn plannen, zie zijn artikel van 1 sept. 1945 in *Commentaar* ('Voorlichting en democratie').
39. Schermerhorn in een verslag van een interdepartementale vergadering d.d. 27 juli 1945, geciteerd in Wagenaar: *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 56.
40. *Trouw* van 14 sept. en *De Waarheid* van 8 sept. 1945.
41. *Het Parool* van 10 sept. 1945.
42. *Commentaar* van 15 sept. 1945.
43. Het debat vond plaats op 31 jan. 1946. Kortenhorst: *Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland* en Wagenaar: *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 67-70.
44. Brauer: *Perszuivering* en Vos: *Niet voor publicatie*, 411-414.
45. De Commissie voor de Perszuivering.
46. Zo was er volgens Van der Leeuw voor de regering een 'nationale cultuurtaak' weggelegd. Aldus de titel van een boekje dat hij kort na beëindiging van zijn ministerschap publiceerde. Centraal in dat boekje stond weer het woord 'opvoeden': opvoeding tot mondigheid, opvoeding tot Nederlander, opvoeding tot volwassene. Vandaar ook dat Van der Leeuw een fervent voorstander was van het zogenaamde Nationaal Instituut. Over Van der Leeuw en deze thematiek, zie BWN, Smiers: *Cultuur in Nederland*, passim en Van Ginkel: *Op zoek naar eigenheid*, hfst. 6.
47. Van den Heuvel: *Vrijheid van de pers*, 75-76.
48. Jussen was ook de eerste waarnemend directeur van de grote rivaal van de *Limburger Koerier*, *Veritas*. Niet voor lang. Hij trok zich terug toen hij

ontdekte dat er vals spel werd gespeeld, zie Jussen: *De maat is vol*, geen paginering.

49. *Het Parool* van 22 sept. 1945.
50. *Vrij Nederland* van 29 sept. 1945.
51. NIOD-archief 194 (Perszuivering), 66.4.
52. Andere waren onder meer: J.J. Hof: *De Friesche pers in de branding* en idem, *De Friesche pers in de branding. In tweeden aanleg; Wie misdroegen zich. Gooische klanken antwoordt den Gooi- en Eemlander*; *De Standaard* tijdens de bezettingsjaren en na de bevrijding en de *Haagsche Courant in bezettingstijd*.
53. Over het optreden van Jussen zelf tijdens de oorlog bestond geen twijfel. Hij had het niet voor niets tot de top van de regionale Ordedienst gebracht.
54. Zijn naam komt in de gebruikelijke persgeschiedenissen niet voor en ook de tekst bevat geen directe aanwijzingen over de afkomst van de schrijver. Maar aantekeningen in de ex libris van het exemplaar uit de Nijmeegse universiteitsbibliotheek doen vermoeden dat de auteur afkomstig is uit katholieke, zelfs religieuze hoek.
55. Verschuur: *De zuiveringschaos in de pers*, 8.
56. Zowel hier als door anderen (onder meer door Woltjer: *Recent verleden*, 221) worden deze twee nogal eens in één adem genoemd. Dat ligt, ondanks de enorme verschillen tussen en binnen beide categorieën, in zekere zin voor de hand. Zij vertegenwoordigden in de jaren van bezetting 'het vrije Nederland' en stonden bij de bevrijding dus ook model voor dat Nederland. Bovendien verkondigden zij een min of meer gemeenschappelijk beeld van het jongste verleden.

Hoofdstuk 3

1. J. Douwenga: *Vlucht. Dagboek* (Wageningen 1946).
2. NIPO-bericht 1 (30-8-1945).
3. Buijtendijk: *De reactie van ons volk op de bevrijding*, 55-56.
4. Zie met name Kristel: *Polderschouw*, passim en Piersma: *Mensenheugenis*, passim, zie verder hfst. 27.
5. Zie ook Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 304 e.v.
6. Nico de Both: *Een straat in oorlogstijd. Anekdotes en belevenissen uit de jaren 1942-1945* (Zutphen 2004), 68.
7. Philip Freriks: *Jantje* (Schoorl 2005).
8. Douwenga: *o.c. (Vlucht)*, 153.
9. CBS: *Kroniek*, 231, zie ook *Maandschrift van het CBS* (1948), 749 waar andere cijfers worden gegeven en het totaal ongeveer 20 000 lager is.
10. Zie bijv. Bourke: *Dismembering the Male*, vooral hfst. 1.

11. J. Bok: D*e kliniek der hongerziekte. Een klinische studie tijdens de hongerwinter 1944-1945 te Rotterdam* (Leiden 1949), 123.
12. Bok: o.c., 125-126.
13. Roseboom: *Prenatal exposure to the Dutch famine and health in later life*, zie ook *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 144 nr. 52 (2000), 2488-2491.
14. Het hartinfarct begint in de baarmoeder, zie ook www.hongerwinter.nl.
15. Voor een overzicht, zie Blankenstein: *Oorlogsschade*. Blankenstein spreekt vooral over verwoesting, roof komt bij haar slechts zijdelings ter sprake terwijl die toch een grote rol heeft gespeeld in de totale oorlogsschade. Over die roof, zie ministerie van Economische Zaken: *Roof, Restitutie, Reparatie*.

16. Van der Wal: *De schade en het herstel*.
17. De berekeningen zijn uiterst summier en gaan bovendien voortdurend uit van de vooroorlogse situatie en de op dat moment geldende waarde. Die waarde werd vervolgens geïndexeerd naar 1945. P.W. Klein noemt elke kwantificering een slag in de lucht, zie *Bericht van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1970-1972), dl. VI, 2738.
18. Damsté: *Herrezen Nederland* 1945-1955, 19.
19. Onder meer tijdens de internationale overeenkomst die in jan. 1946 in Parijs over de herstelbetalingen gesloten werd, zie PGN II A, 610. Zie ook Joh. De Vries: *De Nederlandse economie tijdens de 20e eeuw* (Utrecht 1973), 88.
20. Ongeveer omdat het totaal van de telling niet meer dan 22,5 miljard bedraagt, zie ook Blankenstein: *Oorlogsschade*, 51.
21. Ten Hagen: *Wat krijg ik nog*, 8-9.
22. Zijlstra: *Herstel en expansie in de economie*, 38.
23. *De wederopbouw van den spoorweg, een uitgave van de Algemeene Nederlandsche Verkeersfederatie* (sept. 1945), 2.
24. *Het bedrijf der N.V. Provinciale Noordbrabantse Electriciteits-Maatschappij* (z.j./Den Bosch 1947).
25. John. de Vries: *Hoogovens IJmuiden 1918-1968. Ontstaan en groei van een basisindustrie* (Amsterdam 1968), 517.
26. Ministerie van Wederopbouw: *Feiten en Cijfers omtrent Twee jaar Wederopbouw*, 50.
27. Ministerie van Wederopbouw: *Feiten en cijfers omtrent Twee jaar Wederopbouw*, 50.
28. Ministerie van Wederopbouw: *Feiten en cijfers omtrent Twee jaar Wederopbouw*, 49. Zie ook het staatje over de toegevoegde waarde in de transportsector bij Klemann: *Nederland 1938-1948*, 380. Daaruit blijkt dat havens en scheepvaart tezamen een overgroot deel van de toegevoegde waarde voor hun rekening namen. Voor nadere illustratie, zie DNM 2: *Enkele voorbeelden van naoorlogse schade*.

29. Schatting van de maximumhoeveelheid goederen, noodig voor de kernvoorziening van oorlogsgetroffenen in de geteisterde gebieden.
30. Dienst Wederopbouw Wieringermeer: *Verslag van de werkzaamheden over de periode 1945-46*.
31. Moerkerk: *Verwoest Nederland*, 12-13.
32. Moerkerk: *Verwoest Nederland*, 35.
33. Dienst Wederopbouw Wieringermeer: *Verslag van de werkzaamheden over de periode 1945-46*, 21.
34. *Trouw* van 23 juni 1947.
35. H. Hoek: *Dagboek van pastoor Hoek* (Gennep 1976), 238.
36. NIPO-berichten 19 (10 febr. 1947) en verder de nrs. 361 (4 jan. 1950), 522 (najaar 1951), 638 (5 nov. 1953) en 703 (28 maart 1958). Zie ook Hans van Fulpen: *Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief* (Den Haag 1985).
37. *Verslag van de Nederlandsche Bank n.v. over het boekjaar 1946* (Amsterdam 1947), 5-6.
38. *3 jaren wederopbouw in Nederland*.
39. Schuyt: *1950, Welvaart in zwart-wit*, 38, vergelijkbare opmerkingen in *AGN* 15, 160.
40. Klemann: *Nederland 1938-1948*, 429.
41. Klemann: *Nederland 1938-1948*, 433.
42. Klemann: *Nederland 1938-1948*, 438.
43. Van Zanden: E*conomische geschiedenis van Nederland in de 20ste eeuw*, 204.
44. Bijv. Barry Glassner: *The culture of Fear. Why Americans are Afraid of the Wrong Things* (New York 2000).
45. Van Zanden: *Economische geschiedenis van Nederland in de 20ste eeuw*, 204.
46. De eerste brochure is een uitgave van de gemeente Eindhoven uit dec. 1944, de tweede een niet-gedateerde (1946?) uitgave van de Rotterdamse en Amsterdamse havens, de derde een uitgave uit (vermoedelijk) 1947 van de Limburgse kolenmijnen.
47. Over de daling van 5 procent van het reële inkomen, zie Arie van der Zwan: *Van Drees tot Bos. Zestig jaar succes en mislukking. De geschiedenis van de PvdA* (Amsterdam 2008), 28-29. Hier ook een citaat uit het jaarverslag van de president van de Nederlandse Bank, M.W. Holtrop, die zich afvroeg of het door de regering gevraagde consumptie-offer niet te groot was. 'Dat de regering-Drees hiermee wegkwam is verbazingwekkend,' stelt Van der Zwan, 'in geen ander West-Europees land dat in vergelijkbare omstandigheden verkeerde, is een zo restrictieve politiek gevoerd. Dat de vakbeweging met dit beleid heeft ingestemd was elders ondenkbaar.'
48. H. Pathuis en J. van der Spek: *Nederland werk en welvaart* (Lochem 1957),

57, geciteerd door Hoek: *Herstel en vernieuwing*, 241. In de berekening is het jaar 1947 op 100 gesteld, de weeklonen van gehuwde mannelijke arbeiders met twee kinderen onder de zestien waren in 1951 en 1952 gestegen tot 127 maar de prijzen tot 136 punten. In 1956 was de verhouding andersom: 173-147.

49. Klemann: *Nederland* 1938-1948, 435.
50. www2.iisg.nl/databases/stakingen/overzicht.asp.
51. In hfst. 9.
52. W.F. Hermans in de roman *Ik heb altijd gelijk* uit 1951.
53. 'De tijd waarin wij leven', in: *De Gids* 115 (1952), 66.
54. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 24 juli 1948 (ook geciteerd in Zwemer: Zeeland, 11).

55. NIPO: *De publieke opinie* 1ste jrg. no. 19 (10 febr. 1947), zie ook no. 21.
56. NIPO: *De publieke opinie* 1ste jrg. no. 23 (24 maart 1947).
57. NIPO: *De publieke opinie*, 2de jrg No.15, dec. 1947.
58. D.P. Peereboom Voller: *Distributiewetgeving in Nederland* (proefschrift Groningen 1945), 4.
59. Ter Hofstede: *Kleding op de bon*, 107 en 65-66.
60. NIPO: *De publieke opinie*, 3de jrg. no. 4.
61. *De Nieuwe Eeuw* van 22 jan. 1949.

Hoofdstuk 4

1. Het verhaal komt in geen van de grote geschiedenissen van de Tweede Wereldoorlog voor. Er verscheen een enkel artikel over in de Limburgse pers, het kwam ter sprake in een VPRO-uitzending van 8 dec. 1998 (*Aardse zaken*) en wordt vermeld in G.H.M. Crutzen: *Oorlog en Bevrijding in Ransdaal* (Valkenburg 2001), 169. Een en ander is verder gebaseerd op een schriftelijke mededeling van een neef van Savelberg (A.S.M. Patelski), d.d. 21 maart 2007.
2. NA CABR 112119 (PF Den Bosch 48391).
3. Zie onder meer Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, 53-55 en *Koninkrijk* 12, 481-484. Vandaar dat in het *Menten-rapport* (193) gesproken wordt van een 'onbeheerste, wilde fase'.
4. Belinfante: *Bijltjesdag*, 228-231 spreekt van tussen de veertig en vijftig gevallen van gewelddadige dood in de kampen. Zelfmoorden zoals die van Van Genechten en slachtoffers ten gevolge van tewerkstelling bij mijnopruiming zijn hierin meegeteld. Een van de wraakoefeningen zou de executie van Hendrik de Boer op 30 mei 1945 kunnen zijn, zijn zoon schreef er een boek over (*Een na-oorlogse moord in mei 1945*). Een ander geval vond enkele dagen later in Nieuwerkerk aan de IJssel plaats, zie Kooistra: *Recht op wraak*, 249.

5. Een goed voorbeeld hiervan is de executie op 3 mei 1945 op een stil plekje in kamp Vught, van drie mannen die door een krijgsraad ter velde voor 'hulpverlening aan de vijand' ter dood waren veroordeeld. De mannen heetten Warner Salomons, Teun Pâques en Henk Eggers. Over hun dood zie het persbericht van Sectie XI van het Militair Gezag d.d. 24-6-1945, geciteerd trfw.: ruggenberg pechvogels. Over hen zie verder NA CABR 86839 (pra Amsterdam 63583) en 106900 (PF A'dam 53761) over Salomons, NA CABR 106371 (PF Amsterdam 41061) over Paques en NA Eggers CABR 42638 (Tribunaal Haarlem 1867) over Eggers. Op 31 maart 1945 tekende Wilhelmina het definitieve doodvonnis, zie NA 2.09.44.01(Nederlandse Gerechten te Londen), inv nr. 155, d.d. 31-3-45, zie ook NA 2.09.06 (Ministerie van Justitie te Londen), inv. nr. 2530.

6. DNM 4: *Overzicht van door de Nederlandse staat ter dood veroordeelden en geëxecuteerden, met daarbij de datum van voltrekking.*
7. Hoewel het aantal slachtoffers van Bijltjesdag ook daar niet zo groot was als naoorlogse publicaties uit vooral rechtse hoek suggereren, zie hierover met betrekking tot Frankrijk François Rouquet: 'L'épuration: histoire d'un chiffre, mémoire de nombre', in: Baruch: *Une poignée de misérables*, 515-529. Al met al zou het in Frankrijk, ondanks eerdere beweringen van tienduizenden slachtoffers, om niet meer dan 10 000 geëxecuteerden gaan. De overgrote meerderheid van hen vond de dood vóór de beëindiging van de oorlog. Daarmee is het onduidelijk of de dood het gevolg was van executie of van gevechtshandelingen. Ook in België is in niet meer dan zo'n twintig gevallen standrechtelijke executie in vredestijd bewezen, zie Hoflack: *Onverwerkt verleden*, 43.
8. Van Hoof: *Dubbele tongen en giftige pennen*, 12.
9. Zie ook Groeneveld: *Kriegsberichter*, 344-356.
10. Citaten in Van Hoof: *Dubbele tongen en giftige pennen*, 56 en 59.
11. Van Hoof: *Dubbele tongen en giftige pennen*, 137.
12. Kromhout: *Fout geboren*, 139.
13. Zie bijv. de vele verhalen op www.hetopenarchief.nl en DNM 37: *Kinderen van foute ouders. Een bloemlezing.*
14. PEC 5a, 517.
15. Noach: *Bijzondere Rechtspleging*, 6. Zie ook Belinfante: *Bijltjesdag*, hfst. V en Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, 164 en 295.
16. Aldus Faber, *Bijzonder gewoon*, 36-41. Op de website van het Nationaal Archief worden ietwat andere getallen genoemd, tussen 310 en 525 duizend.
17. Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, 295.
18. Zie onder meer *Willem Huberts, Schrijver tussen daad en gedachte, leven en werken* van George Kettmann Jr. (1898-1970) ('s-Gravenhage 1987) en Peter Jan Knegtmans, Paul Schulten en Jaap Vogel: *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996). Verder zijn er biografieën van de belangrijkste colla-

borateurs zoals Mussert, Van Geelkerken, Blokzijl, Rost van Tonningen en enkele anderen.

19. Onder meer via het onderzoeksprogramma Erfenissen van Collaboratie. Zie hierover onder meer *TVG* 124 – 3 (2009). Zie verder Robin te Slaa en Edwin Klijn: *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009), Josje Damsma en Erik Schumacher: *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010), Ido de Haan: *Failures and Mistakes* en Gerhard Hirschfeld: *Die Kollaboration*.
20. In Frankrijk is de belangstelling voor degenen die in geschreven vorm van hun collaboratie getuigenis hebben afgelegd zoals Pierre Drieu la Rochelle, Robert Brasillach, Ferdinand Céline e.a. altijd enorm geweest. Hier moet overigens wel aan toegevoegd worden dat de getuigenissen van genoemden van een ander niveau zijn dan die van Nederlandse collaborateurs.
21. Zo is er in het Belgisch proza over de oorlog veel meer aandacht voor de collaboratie dan voor het verzet, zie bijv. Jan Lensen: *Al die kleine oorlogen... De nawerking van de Tweede Wereldoorlog in het Vlaamse proza, 1945-2000* (diss. Leuven 2006), zie ook Bruno de Wever: *De Tweede Wereldoorlog: een 'Nachleben'* (ongepubliceerde lezing). Hierin stelt De Wever dat er in België zelfs een 'hele tegencultuur tegen de officiële Belgisch-patriottische herdenkings [lees:verzets]cultuur' ontstond.
22. Vos: *Niet voor publicatie*, 394.
23. Dick Verkijk: *Radio Hilversum, 1940-1945* (Amsterdam 1974), 706 e.v.
24. Vos: *Niet voor publicatie*, 386.
25. Anoniem: *Blokzijl: Zijn berechting, veroordeling en executie*, 27. Loe de Jong zei later *(Koninkrijk* 12, 544) hetzelfde: 'Er was onder de honderdenduizenden dossiers die na de bevrijding gevormd werden, maar één dat onmiddellijk 'rond' was: dat van Blokzijl.'
26. Anoniem: *Blokzijl: Zijn berechting, veroordeling en executie*, 30.
27. Anoniem: *Blokzijl: Zijn berechting, veroordeling en executie*, 10-11.
28. René Kok: *Max Blokzijl. Stem van het Nationaal-Socialisme* (Amsterdam 1988), 134, ook *De Nieuwe Dag* van 11 sept. 1945.
29. *De Uitkijk* van 30 maart 1946, *Het Parool* van 5 dec. 1945, veel meer van dergelijke reacties in NIOD KB 1, 705.
30. Anton Adriaan Mussert: *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven, bezorgd door G. Groeneveld* (Nijmegen 2005).
31. Over hem zie *Grijs verleden*, 199-202.
32. Over hem, zie DBNL. Zie ook de inleiding van Anton van Duinkerken bij het boek. Verder Wolfswinkel: *Landverraad*, 74-78.
33. Zie onder meer brochure 113 (*Het probleem van de verdwenen joden in de Tweede Wereldoorlog. De Schuldvraag*) en 114 (*Het probleem van de verdwenen joden in de Tweede Wereldoorlog. Hun aantal*).

34. Donselaar: *Fout*, hfst. 3 en 4; *Repertorium Kleine Politieke Partijen*.
35. Zie *Koninkrijk* 13, 70-71 en 14, 62-63 en 938-940. Ook NIOD doc. I-1729. Verder: CABR BR.V.C. (Bijzondere Raad van Cassatie) nrs. 56 I en 56 II, dossiers nrs BG A'dam 76/49, PRA A'dam 60311 en PRA Den Haag 18324. De dossiers bevestigen keer op keer het lastige en querulante karakter van Van der Vaart Smit. Zie ook DNM 47: *Enige opmerkingen over H.W. van der Vaart Smit*. Verder nog interessant als apologie zijn: 'Ernst Voorhoeve: brief aan zijn raadsman', deels gepubliceerd in Wim Zaal: *De Nederlandse fascisten* (Amsterdam 1973), 223-228, het in 1946 door Arnold Meijer uitgegeven *Alles voor het vaderland* en het boekje dat Theo Gerritse schreef over de memoires van Tobie Goedewaagen, Henri van Maasdijk, Maximiliaan de Marchant et d'Ansembourg en Hendrik Jan Woudenberg: *Collaboreren voor een betere wereld. De memoires van vier nationaal-socialisten* (Soest 2007).
36. Het dagboek komt niet voor in de inventaris van het NIOD, alhoewel daar wel een exemplaar bewaard wordt. De eerste aantekening dateert van 3 jan. 1946, de laatste van 15 maart, de dag vóór Blokzijls executie. René Kok vermeldt het dagboek in zijn biografie van Blokzijl.
37. Blokzijl vermeldt dit in zijn dagboek nadrukkelijk, onder meer door te verwijzen naar de 'terechte en correcte' vermaning van De Geer zich loyaal jegens de bezetter te gedragen.
38. Zie onder meer Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, passim maar i.h.b. 169.
39. Mr. Th.A. Fruin (niet te verwarren met zijn in 1945 gestorven naamgenoot), over hem zie Leo Schmit: *A History of the 'Volkscredietwezen' 1895-1935* (Den Haag 1994/1999).
40. Kok: o.c. (Blokzijl), 95-97. Veel aandacht besteedde Blokzijl overigens niet aan de joodse zaak, in zijn boekje met *Brandende kwesties* (Amsterdam 1942) komt zij niet voor, in zijn boekje met luisteraarsbrieven (*Luisteraars antwoorden*, Utrecht 1942) komt slechts het antisemitisme van anderen ter sprake.
41. De opmerking krijgt enige geloofwaardigheid door een zelden vermeld en ook in dit dagboek niet genoemd maar niettemin opmerkelijk feit: de felle aanklacht die Blokzijl kort na de Eerste Wereldoorlog over de jodenpogroms in Lemberg publiceerde: *Poland, Gallicia and the Persecutions of the Jews at Lemberg* (Amsterdam 1919). Een verstokte antisemiet was hij dus niet. Waarschijnlijk woei hij zoals zovele Duitsers ook wat dit betreft met de naziwinden mee.
42. Deze indeling van het menselijk kwaad ontleen ik aan Yaacov Lozowick: *Hitler's Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil* (Londen 2002, oorspr. Du.); de indeling is een verdere uitwerking van hetgeen Kershaw in Hitler, de Duitsers en de Holocaust, dl. III over het fenomeen onverschilligheid opmerkt. Zie hierbij ook Frei: *Martin Broszat* en Blom: *Hoe was het mogelijk?*

Hoofdstuk 5

1. Hetzelfde boekje circuleerde onder een andere titel *(Nota inzake samenwerking met den vijand*) en onder het pseudoniem IJsbrand de Vries ook in het illegale circuit (NIOD IB 158).
2. Zie Kortenhorst: *Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland*.
3. Kortenhorst schreef in *Onderdrukking en Verzet* het hoofdstuk over het economisch leven (11, 201-290).
4. De andere was getiteld *Vrije vereenigingen en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*.
5. In *Vrij Nederland* van 25 nov. en 11 dec. 1976, zie ook Jan Rogier: *Zondagskind*, 273-288.

6. *Koninkrijk* 12, 472.
7. *Koninkrijk* 12, 466.
8. PEC 5a, 581 en PEC 5B, 373-374, zie ook Van Esterik: *Jaap Burger*, 76 e.v. en Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, 58.
9. Vandaar ook het in theorie heldere onderscheid tussen bijzondere rechtspraak en zuivering, tussen degenen die fout waren geweest en daarvoor veroordeeld moesten worden en degenen die foutjes hadden gemaakt en een berisping verdienden. Zie de discussie hierover tussen De Jong en de opstellers van het *Menten-rapport* in *Koninkrijk* 12, 327.
10. Onder meer door Wilhelmina. Zij was over de woorden van Burger dan ook zeer verbolgen en had het liefst gezien dat de man door de Hoge Raad vervolgd was. Helaas, zo schreef ze haar dochter op 20 jan. 1945 (Fasseur: *Wilhelmina*, 478) was dat orgaan vanwege vergaande samenwerking met de Duitsers geschorst.
11. *Koninkrijk* 12, 465-466.
12. NIPO-bericht 56 (29 aug. 1946): 59 procent van de bevolking was van mening dat het goed was dat de regering een groot aantal politieke gevangenen vrijliet. Onder katholieken was dit percentage veel hoger dan in andere groeperingen, 72 procent namelijk.
13. Radiorede d.d. 24-9-1944, geciteerd in Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, 46.
14. Kortenhorst: *Was samenwerking met den vijand geoorloofd?*, 10.
15. Over hem zie M. Lindeijer en A. Welle (red.): *Robert Regout. Maastricht 1896-Dachau 1942* (Drachten 2004). Regouts inaugurele rede staat hierin in facsimile afgedrukt, 133-149. Het is niet moeilijk tal van andere, gelijkgestemde figuren te vinden. Zo de antirevolutionair Noteboom, directeur van het dr. Abraham Kuyperhuis en na de oorlog voorzitter van de zuiveringscommissie voor ambtenaren, zo ook prof. J.P.A. François die in zijn Handboek van het Volkenrecht zelfs zo ver ging dat hij het ontslag van joden rechtmatig noemde gezien de pathologische afkeer die de nazi's van hen hadden. Die afkeer maakte samenwerking onmogelijk. Zie Hoek: *Herstel*, 62-63.

16. 'De rechtstoestand in bezet gebied', in: (het in aug. 1941 opgeheven Jezuïetenblad) *Studiën* 133 (juni 1940), 469-475. Regouts inaugurele rede, opgenomen in het in noot 15 genoemde boek over hem, had als titel 'Is er grond voor vertrouwen in de toekomst van het volkenrecht?'.
17. Zie p. 90.
18. In Max Weber: *Politik als Beruf* (München/Leipzig 1919), 56-57.
19. *Koninkrijk* 12, 465.
20. *Menten-rapport*, 199-201.
21. A.W. de Groot: *De universiteit van Amsterdam in oorlogstijd* (Amsterdam 1946), 110.
22. Zie onder meer Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, passim maar i.h.b. 119-127 en 225-234, Belinfante: *Bijltjesdag*, hfst. XVI, Meihuizen: *Noodzakelijk kwaad*, o.m. 320 e.v. en NIPO-berichten 179 en 307. Zie ook *HTK* van 21 maart 1947.
23. *De Zwerver* van 18 juli 1947.
24. *HTK* 1955-1956 4271 nr. 4 (n.a.v de Schokkingaffaire). Interessant in dit verband zijn ook de activiteiten van de in augustus 1947 ingestelde Commissie Van Kinschot. Deze had tot taak zich te bekommeren om de herplaatsing van gezuiverde ambtenaren. De commissie bleef tot 1954 actief en deed in talloze gevallen inderdaad precies wat van haar gevraagd werd: zij herstelde ambtenaren in hun 'rechten'. Zie NA 2.04.59, nrs. 403 en 402. Zie ook NA 2.04.67, nrs. 182, 187, 200, 201. Zie hierbij ook DNM 6: *Het 'gelijk' van Kortenhorst.*
25. *HTK* 1946-1947, bijlage 425, zie ook *PGN* 2, 2067. De woorden zijn overigens uit de *Memorie van Toelichting* van J.J. Gielen, minister van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen.
26. Voor een selectie zie NIOD KB 11, 843.
27. Zie hfst. 9.
28. Wolf: *Het geheim van* De Telegraaf, 311.
29. *Koninkrijk* 12, 396.
30. Het wordt door een simpele steekproef bevestigd. Het aantal hits bij 'fout in de oorlog' op het internet is in combinatie met *De Telegraaf* veel groter dan bij andere kranten. Als je die hits vervolgens bekijkt, wordt bevestigd dat *De Telegraaf* inderdaad als het model van de collaborerende pers wordt gezien.
31. NA 2.18.21.02: inventaris van het archief van het Adviesbureau Kortenhorst, 1941-1965.
32. Zie *Menten-rapport*, 176-177, 197-199 en passim. Net zoals in de *Telegraaf*-affaire, zie hierna, droeg Kortenhorst ook in de Menten-zaak twee petten, zie *Menten-rapport*, 614 (conclusie).
33. Origineel in NA 2.18.21.01/ 304 (Archief L.G. Kortenhorst).
34. Zie bijv. de uitspraak van de Perszuiveringscommissie d.d. 2 nov. 1946; zie NIOD doc. 11-800. De commissie was van mening dat *De Telegraaf* 'terstond na de bezetting... een beeld [heeft] vertoond, dat meer dan an-

dere bladen de onderwerping van dit blad aan des bezetters eischen demonstreerde.'

35. *HTK* 3 juni 1947, 1642.
36. Van den Heuvel: *Vrijheid van de pers*, 97.
37. *HTK* 1946-1947, 1638-1740 (3, 4, 5, 6 en 10 juni), zie hierbij ook *PGN* 2, 2063-2100.
38. Burger beweerde in zijn radiorede van januari 1945 dat het niet ging 'om het vinden van begane fouten, maar om het vinden van hen, die fout zijn geweest'. Zie hiervoor, noot 10 van hfst. 5.
39. *HTK* 4 juni 1947, 1652, zie ook 1676 waarin Kortenhorst zich fel verzet tegen de suggestie van Burger en andere kamerleden dat hij het voor collaborateurs zou opnemen. 'Ik kom alleen op voor die categorie goede Nederlanders, die blijkens de uitspraken van de officiële zuiveringsinstanties zonder enige blaam zijn teruggekeerd in hun werk.'

40. Zie bijv. *Paraat* van 12 juni 1947: 'de man die voor de rechtbank pleit voor de belangen van de onzuivere krantenbezitters, en die daarvoor ruimschoots betaald wordt, houdt in het parlement een betoog van overeenkomstige strekking.'
41. NA 2.18.21.02 (doos 32, map onteigening).
42. *Telegraaf: Het beleid in de oorlogsjaren* (Amsterdam 1947), 7.
43. Van Randwijk: *De held en de rovers*.
44. *De Haagse Residentiebode*.
45. NIOD archief 194 (Perszuivering), 72-1.
46. Althans dat zegt De Jong: *Koninkrijk* 12, 410-411. Over de totale commissie, zie Vos: *Niet voor publicatie*, 412-413.
47. 'De Kamer, gehoord de discussie betreffende het Perszuiveringsbeleid in haar vergadering van 22 en 23 juni 1948, spreekt als haar oordeel uit, dat de voormalige illegale pers en de om haar verzetshouding door de bezetter in haar apparatuur gedupeerde pers bij voorrang de beschikking over persapparatuur behoort te krijgen, en gaat over tot de orde van de dag.' (*HTK* motie d.d. 23 juni 1948).
48. Burger in *Het Vrije Volk* van 10 mei 1948 en de *NRC* van 2 juni 1948. Laatstgenoemd artikel was een reactie op een *NRC*-artikel van 28 mei 1948 waarin Burger met z'n eigen woorden om de oren werd geslagen: dat het slechts ging om wie fout was geweest, niet wie fouten had gemaakt.
49. Zie ook het *Menten-rapport*, 195.
50. NA 2.14.13 (Raad van Beroep voor de Perszuivering), inv. nr. 124, Uitspraak inzake *De Telegraaf* en de *Courant-Nieuws van den Dag*.
51. Zie bijv. Vos: *Niet voor publicatie*, passim en meer uitgesproken de scriptie van Jeroen Hoorn: *Krant onder censuur*. De Telegraaf *in bezettingstijd, 1940-1945* (doct. scr. Groningen z.j.), 88-89.
52. Dat nieuwtje was het begin van de zaak-Schallenberg, zie daarover hfst. 9.

Hoofdstuk 6

1. *De Zwerver* van 6 juli 1946
2. *Het grote gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, 2 dln (1951, 4de druk Kampen 1989) I, 594. De stichting was voortgekomen uit een initiatief van de LO, zie *Onderdrukking en Verzet* III, 720 en IV, 227.
3. *Het grote gebod* dl. 2, 593.
4. *Koninkrijk* 7, 1005.
5. *Koninkrijk* 7, 1012. In het *Gedenkboek Verzetsherdenkingskruis* (z.p. 1985) staan ongeveer 13 tot 14 duizend namen, de uitreikingen vonden pas plaats vanaf 1981.
6. *Grijs verleden*, 276.
7. Het is een visie die, getuige opmerkingen van onder meer Wilhelmina en tal van sprekers bij plechtige gelegenheden, niet door iedereen gedeeld werd en als de zogenoemde 'verzetsmythe' de geschiedenis is ingegaan. Deze mythe gaat uit van de gedachte dat 'het Nederlandse volk' zich als één man tegen de bezetter had gekeerd. Een dergelijke gedachte werd helder verwoord door Schermerhorn op 31 augustus 1945 – niet toevallig Koninginnedag: 'ons nationaal verzet zal als de meest kenbare houding van ons volk worden aangemerkt' – en werd tot diep in de jaren zestig voortdurend herhaald, bij de opening van het Nationaal Monument op de Dam in mei 1956 onder meer ('het ganse volk betrokken in het verzet... [Het] vormde de achtergrond voor de verbeten strijd tegen de overweldiger'), in *De Bezetting* van Loe de Jong en *In de schaduw van gisteren* van Henk van Randwijk (zie hfst. 19).
8. Jan Hof: *Frits de Zwerver. Twaalf jaar strijd tegen de Nazi-terreur* (Den Haag 1976), 110.
9. Zie Bernhard Strebel: *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn 2003), 459-504 en Simone Erpel: *Zwischen Vernichtung und Befreiung. Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase* (Berlijn 2005).
10. Aldus schreef een van hen aan het thuisfront, geciteerd door Withuis: *Na het kamp*, 73.
11. Voor een selectie, zie NIOD KB II 441.
12. Zie onder meer het tweede deel van *Het grote gebod*, hfst. VI.
13. *De Zwerver* van 10 aug. 1946.
14. PEC 7a, 167, ook 313 e.v.: 'een en ander maal heeft de commissie er in deze conclusies op gewezen dat de "negentien punten" [een door Gerbrandy opgesteld document over de coördinatie van het verzet, zie PEC 7a, 285] van de Regering van febr. 1944 niet getuigden van gedegen kennis van de structuur van de verzetsbeweging op dat moment.'
15. *Koninkrijk* 9, 1477.
16. *Koninkrijk* 10b 11, hfst. 11 en 12; *Onderdrukking en Verzet* IV, 121-160, idem

III, 613. Voor een overzicht idem IV, 201-216.

17. Termeer: *Het geweten der natie*, hfst. 3. Een goed overzicht van alle organisaties en verbanden is, althans vanuit het perspectief van de archieven, te vinden in Somers: *Archievengids van de Tweede Wereldoorlog*.
18. Vandaar ook dat de GAC zich, zij het mopperend, een dag na de opening van de nieuwe Staten Generaal (24 juli 1946) ophief. Het gemopper is te vinden in het *Witboek over de geschiedenis van het georganiseerde verzet voor en na de bevrijding* dat in 1950 gepubliceerd werd door de latere hoofdredacteur van *Het Parool*, H.W. Sandberg. De belangen van de GAC zouden na de opheffing waargenomen worden door de Stichting 1940-1945, zie Sandberg: *Witboek over de geschiedenis van het georganiseerde verzet*, 257.

19. Van Ojen: *Binnenlandse strijdkrachten*, 141-213.
20. Zie A. Den Engelse Abrzn: *De Binnenlandse Strijdkrachten te Klundert, 5 nov. 1944 tot 24 maart 1945* (z.p. z.j.), 17.
21. Bronzwaer: *Maastricht bevrijd*, 187.
22. Bronzwaer: *Maastricht bevrijd*, 189.
23. Termeer: *Het geweten der natie*, 238-239 en 303.
24. Zie een brief van J.C. Smit in het exemplaar van een brochure van Jan Polderman: *De Stoottroep van Anna Paulowna* (z.j./Den Helder 1945), aanwezig in de bibliotheek van het NIOD.
25. Termeer: *Het geweten der natie*, 299-303.
26. *Memorandum van Stoottroepers aan het Nederlandsche Volk* (z.p. z.j.), 2.
27. NIOD doc. 11-500, zie ook de discussie in *Koninkrijk* 10b 11, 716-725. Een destijds goed bekend en uitvoerig onderzocht voorbeeld van de misdragingen van de BS had betrekking op de villa van Menten in Aerdenhout, zie *Menten-rapport*, 471-503.
28. NIOD doc. 11-500 A map H (rapport no. 72 van Commandant M. v.d. Zee, Amsterdam 29 mei 1945, Oost wijk I).
29. Voor de discussie over de BS, zie *Koninkrij*k 10, 747 e.v. ('terugblik op de BS'), in het bijzonder 752 en *Koninkrijk* 12, 151 e.v.. Zie ook *PEC* 5a, 364 e.v. Zie verder Van Ojen: *Binnenlandse strijdkrachten*, 689, die in dat verband Rogier van Aerde citeert die schreef dat we 'niet om het roet en het vuil op de lamp de gouden gloed van het licht [mogen] vergeten.' Archief NA 2.13.137 (slechts gedeeltelijk doorgezien) verbergt vermoedelijk het antwoord op de vraag.
30. Zie zijn hoofdrol in *Grijs verleden*, hfst. 10. Penning zag zichzelf met trots als de Nederlandse burgerman bij uitstek.
31. Penning: *In eerste versnelling*, 17-21.
32. Penning: *In eerste versnelling*, 92-98.
33. *De Prinsestad. Voor orde, recht en vrijheid. Officieel orgaan van de Landelijke Vereeniging van Ex-politieke Gevangenen uit den Bezettingstijd, 1945-1952*. Vanaf 14 sept. 1946 werd de verwijzing naar Expogé vervangen door: *Onafhankelijk weekblad van ex politieke gevangenen en oud illegale werkers in*

Nederland. In sept. 1951 werd in het blad *Het kompas* opgenomen. Eind 1952 werd *De Prinsestad* nog enkele maanden voortgezet als *Holland Post. Onafhankelijk critisch weekblad voor orde, recht en opbouw*. Deze is daarna opgegaan in *Burgerrecht*. De verhouding tussen *De Prinsestad* en Expogé is vanaf het eerste begin moeizaam geweest. Vanaf het voorjaar van 1947 had Expogé een eigen blad: *Aantreden*.

34. Voor meer voorbeelden, zie NIOD KB II 441 en 442.
35. Penning: *In eerste versnelling*, 98.
36. Hierover uitvoerig Withuis: *Na het kamp*, 131 e.v.
37. Ze werd hierin overigens door tal van leden gesteund. Zo zegde heel de Amsterdamse afdeling van Expogé, 674 leden, het lidmaatschap op en ging over naar een nieuwe organisatie: het Verenigd Verzet. Deze werd, niet ten onrechte, in de pers veelal afgedaan als 'communistische mantel'. Zie bijvoorbeeld *Het Vrije Volk* van 26 okt. 1949 en *VVN* (*Voormalig Verzet Nederland*) van 29 okt. 1949; zie verder NIOD KB II 442.

38. Over het verzet waren tot dan toe overwegend detail- en anekdotische werken verschenen zoals de studie van Touw over het verzet van de hervormde kerk uit 1946 of het *Gedenkboek van het verzet der Delftsche studenten en docenten* uit 1947. Het eerste totaaloverzicht van de verzetsgeschiedenis staat in de delen III en IV van *Onderdrukking en Verzet*, uit 1953-54. Hoewel *Het grote gebod* in tegenstelling tot dit werk slechts een aspect van het verzetswerk bestrijkt, reikte de pretentie verder. De reden daarvan is dat de LO-LKP zichzelf als de kern van het Nederlands verzet zag. 'De LO groeide op den duur uit tot de grootste actieve organisatie van het verzet... Zelfs de SIPO [Sicherheitspolizei] beschouwde... de LO in 1944... als de moederorganisatie van het verzet,' staat in de verantwoording.
39. Zie de website van de Stichting (www.st4045.nl).
40. Dit alles kwam onder meer tot uitdrukking in een onoverzichtelijke hoeveelheid namen en afkortingen. Zo was er niet alleen een landelijke maar waren er ook ook lokale Gemeenschappen van Oud-Illegale Werkers (G01W[N]), was er een Bond van Oud-Illegale Werkers (B01W) met lokale afdelingen in onder meer Amsterdam en Haarlem, een Vereniging van Oud-Illegale Werkers (V01W) met een afdeling in onder meer Castricum en een Federatie van Organisaties van Oud-Illegale Werkers (F001W), opgericht in Zwolle en met een landelijk bureau in Den Haag.
41. Zie hfst. 12.
42. De eerder vermelde, van Loe de Jong afkomstige cijfers illustreren dit ook: de meeste illegalen hielden zich bezig met hulp aan onderduikers en met het geschreven woord, beide groepen zouden uit zo'n 20 000 mensen bestaan.
43. In onder meer Deventer, Almelo, Zutphen en Apeldoorn; zie Mulder: *Léés die krant*, 121-122.

44. F. Goedhart aan Schermerhorn d.d. 14 juni 1946, geciteerd door Mulder: *Léés die krant*, 107.
45. Aldus een lokaal door *De Waarheid* verspreid pamflet, geciteerd door Mulder: *Léés die krant*, 125.
46. De Ridder: *De geest van het verzet*, 58.
47. L.E. Winkel: *De ondergrondse pers, 1940-1945* (Den Haag 1954), nr. 1041.
48. Termeer: *Het geweten der natie*, 222. In *De Vrije Stem* van 17 nov. 1945 staat ook een staatje met aantal kringen en leden, met bovenaan Noord-Brabant (93 kringen, 2213 leden) en onderaan Utrecht, met 6 kringen en een niet nader genoemd aantal leden.
49. *De Vrije Stem* van 30 maart 1946.

50. *De Vrije Stem* van 23 febr. 1946.
51. *De Vrije Stem* van 4 mei 1946.
52. Zie ook *De Vrije Stem* van 4 mei 1946, 'wij weten dat al sinds geruimen tijd ontevredenheid heerschte over inhoud en vorm'.
53. Over hem zie *Grijs verleden*, 277-280.
54. *Op Korte Golf* van 22 nov. 1947.
55. Een samenwerkingsverband van de Federatie van Organisaties van Oud-Illegale Werkers (F001W) en de eerder genoemde G01WN. 'Ook na de oprichting van de NFR in 1947 bleven er nog hier en daar afzonderlijke groepen van oud-illegale werkers bestaan, elk met hun eigen reglement en regels voor ballotage,' stelt Caspers in *De geschiedenis van de NFR*, 19. In mei 1949 kwam het eerste nummer van het weekblad *Voormalig Verzet Nederland* uit. Het zou nog heel wat veranderingen ondergaan. Op 30 juni 2010 werd de NFR officieel opgeheven.

Hoofdstuk 7

1. Meerloo: *Een mond vol spijkers*, 202 en *Joods monument*, trfw. Meerloo. Het was overigens dankzij de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO) dat Meerloo herontdekt werd, zie Bossenbroek: *Meelstreep* en Mooij: *De langste schaduw*.
2. Tenzij anders vermeld zijn alle citaten in dit hoofdstuk afkomstig uit Meerloo: Een mond vol spijkers.
3. Bulhof, *Freud en Nederland*, dl. III.
4. Veelal wordt het werk van Karen Horney, in het bijzonder *The Neurotic Personality of our Time* uit 1937, als een van de eerste grote sociaal-psychiatrische werken beschouwd.
5. Meerloo: *Curriculum vitae and bibliography*.
6. Meerloo werd dus niet het hoofd van de psychologische afdeling van het ministerie van Oorlog zoals Withuis stelt (*Erkenning*, 20). 'Het voornaamste doel van mijn dienst was als een centraal bureau contact te leggen met

alle vrijwillige hulporganisaties, in een buiten Engeland, die hun vrije gaven naar Holland wilden zenden.' Meerloo: *Een mond vol spijkers*, 184.

7. In 'Psychiatrische ervaringen uit de wereldoorlog 1914-1918', in: *Psychiatrische en Neurologische Bladen 44* (1940), 147-157. Trauma werd, hoe vreemd het ook klinkt, in Europa tot dan toe wel geassocieerd met zoiets als spoorwegen, niet met oorlog. In de VS lag dat anders, daar had men al tijdens de burgeroorlog ontdekt dat soldaten getraumatiseerd konden raken. Zie Gabriel: *The painful field*, hfst 6. Zie ook Weisath: *The European history of psychotraumatology* en Hovens: *Hoe het trauma het gewone leven binnendrong*.
8. Zie onder meer ook A.M. Meerloo: *Homo Militans. De psychologie van oorlog, ziekte en vrede in den mens* (Den Haag 1940) en idem: *Total war an the human mind. A psychologist's experiences in occupied Holland* (New York 1945).
9. A.M. Meerloo: *De moeilijke vrede. De psychologie van enkele na-oorlogse problemen* (Den Haag 1946), 72.
10. Meerloo: *Een mond vol spijkers*, 217-218.
11. Siertsema: *Uit de diepten*, 537.
12. Abel Herzberg: *Amor fati* (1946), *Tweestromenland* (1950) en *Kroniek der jodenvervolging* (1950); *Loden Vogel: Dagboek uit een kamp* (1946), oorspronkelijk in *De Vrije Bladen*, jrg. 18, schrift 6/7, juni-juli 1946; Sally Pinkhof: *Bergen-Belsen* (Amsterdam 1946); Leo Vos: *Het fluitje* (Rijswijk Z.H. 1946) en *Cocktail Gollandski-Ruski* (1947); *Vught, poort van de hel. Oorlogsherinneringen van 'n jood* (Hilversum 1945); Eddy de Wind: *Auschwitz*. Waaraan toegevoegd: *Verslag van de Staatscommissie der U.S.S.R. belast met het onderzoek naar de toestanden in het concentratiekamp Oswiecim* (Auschwitz) (1946); S. van den Bergh: *Deportaties* (Bussum 1945); *Tussen leven en dood in Auschwitz* door M. Stoppelman (no. 82325 kamp Birkenau) en E. van Gelder (no. B-9204 kamp Auschwitz) (1946) en *Aan de gaskamer ontsnapt! Het satanswerk van de S.S. Relaas van het lijden in en de bevrijding uit het concentratiekamp 'Birkenau' bij Auschwitz* door R. Winter-Levy (1945). Van andere vroege geschriften van vergelijkbare strekking is de oorsprong onduidelijk. De meeste, zoals *Het vernietigingskamp door gevangene no. 172931*, zijn vertalingen, in dit geval van *Ich sah das Vernichtungslager van Konstantin Simonow* (Berlijn 1947). Voor meer informatie, zie DNM 7: *Vroege Joodse geschriften van Nederlanders over concentratie- en vernietigingskampen*.
13. S. de Wolff: *Geschiedenis der Joden in Nederland. Laatste bedrijf* (z.p., gestencild 1945) en H. Wielek: *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1947).
14. Zo psychiater A.J.W. Kaas, eveneens specialist én slachtoffer, in een artikel in *De Nieuwe Stem* 1946, 409-422: 'deze ellende... zal niet terugkomen, wanneer wij ons bewust worden van wat in onszelf leeft.' Ook socioloog P.H. Vrijhof (*Nederlands Tijdschrift voor Psychologie en haar*

grensgebieden 1948, 62-76) beklemtoont dat de nazi's het slechte in elke mens 'bruut en onbeschaamd in al haar vreselijke consequenties' naar boven haalden en dat de Capo (sic) 'in potentie overal in de samenleving aanwezig' is.

15. Geen zelfstandige publicatie, wel artikelen.
16. Vergelijk de dagboeken van Herzberg en Tas' zoon Louis (= Loden Vogel).
17. *Vrij Nederland* van 3 nov. 1945. Op 8 dec. kwam Tas er nog eens op terug.
18. Aldus onder meer ook Leo Vos in *Het fluitje* (Rijswijk Z.H. 1946), 118.
19. H. Ritter schrijft in zijn inleiding bij *Cocktail Gollandski-Ruski* (Rijswijk 1947), 5 van Leo Vos hetzelfde: 'het grote publiek leest thans weinig oorlogsboeken meer.' De inleiding van Ritter is gedateerd 11 april 1947.

20. *Algemeen Handelsblad* van 4 jan. 1947.
21. Vogel: *Dagboek uit een kamp*.
22. Na Sinterklaas '44 werd Pinkhof op transport gezet, Sachsenhausen bereikte hij nog levend.
23. Hoewel er over Bergen-Belsen toch heel wat gruwelverhalen gepubliceerd werden, zie onder meer *Vrij Nederland* van 1 jan. 1946 (portret van een Oberscharführer), het *Geldersch Dagblad* van 20 april 1946 (herinneringen aan het blonde beest van Bergen-Belsen Irma Grese) en *De Waarheid* (IJsselstreek) van 12 dec. 1945 ('ervaringen van een Haags chemicus'). Zie ook NIOD KB II 1195.
24. Vogel: *Dagboek uit een kamp*, 15.
25. Aldus Arnold Vaz Dias van het persbureau ANEP-Aneta, geciteerd door Benima: *Knel tussen papierschaarste en polemiek*, XLII-LI. In de *Netherlands News Digest*, de Engelstalige nieuwsdienst die in Londen uitgegeven werd door de Netherlands Press Agency ANEP-Aneta, komt de Shoah bijna niet voor, een enkel bericht in het nummer van 9 mei 1945, het een-na-laatste, uitgezonderd.
26. *Trouw* (Breda) van 29 jan. 1945.
27. *Veritas* van 25 nov. 1944.
28. *Moed en Vertrouwen* van 9 dec. 1944.
29. Dat geldt zelfs voor hetgeen Loe de Jong schrijft in het na de bevrijding gepubliceerde vierde deel van *Je Maintiendrai*, 159-160. Een goed voorbeeld van de wijze waarop het nieuws gebracht werd biedt *Het Vrije Volk* van 22 sept. 1945. Het komt op de voorpagina met een redelijk uitvoerig maar niet opvallend bericht in de vijfde kolom. Aanleiding was het enkele dagen tevoren begonnen proces tegen de beulen van Bergen-Belsen (Joseph Kramer e.a.).
30. Bossenbroek: *Meelstreep*, 297-298.
31. Zie ook DNM 8: *Het proces van Neurenberg in de Nederlandse openbaarheid*.
32. Zo gebruikte de *NRC* op 15 dec. 1945 een aantal keren het woord 'eentonig': alsof iedereen allang wist wat er in de kampen gebeurd was. In

feite duidde het woord natuurlijk op de onwil c.q. het onvermogen van de journalist de feiten te beschrijven.

33. Telkens weer wordt de moord op de joden in een rijtje uiteenlopende misdadigheden genoemd: 'den moord op miljoenen joden, de mishandelingen in de concentratiekampen, de verkrachtingen van het recht, het doodhongeren van gevangenen, den moord op gijzelaars enz. enz.' zoals de *Leeuwarder Courant* op 1 okt. 1946 schrijft. In andere kranten, ook buitenlandse zoals *The New York Times*, gebeurde hetzelfde. Zie onder meer Leff: *Jewish Victims in a Wartime Frame*.
34. S. van den Bergh: *Deportaties* (Bussum 1945), 64 en 68, afschuwelijke beschrijvingen o.m. op 55-56.
35. De Wind: *Eindstation... Auschwitz*, 21.
36. Getuige bijv. de zes brochures die het Nederlandse Rode Kruis tussen juni 1947 en december 1953 over de deportaties naar Auschwitz publiceerde. Ze vormden een belangrijke bron voor Herzbergs *Kroniek van de jodenvervolging*.
37. De Wind: *Eindstation... Auschwitz*, 197. Over Mitscherlich, zie p. 410.
38. Vogel: 'Brief an eine Deutsche' in: idem: *Dagboek uit een kamp*, 176.
39. Veelzeggend in dit verband is dat de destijds invloedrijke psychiater Henricus C. Rümke in een inventarisatie van de gevolgen van de bezettingstijd voor de psychiatrie (*Studies en voordrachten over psychiatrie*, 449-462) kampslachtoffers niet eens noemt.
40. Zie hfst. 15.
41. Voor zover na te gaan zijn de vroegste films waarin de Shoah ter sprake komt, gemaakt vanuit het perspectief van de jonge staat Israël: de overlevende realiseert zich dat er een toekomst open ligt in plaats van een verleden te verwerken, zie bijv. de laatste film van Helmar Leski Adamah ofwel, in de Amerikaanse versie, *Tomorrow's a Wonderful Day* (1948), *My Father's House* van Herbert Kline (1947) en *The Illegals* van Meyer Levin (1948), over deze films zie www.cine-holocaust.de/.
42. Zie Loewy: *The Mother of all Holocaust Films*? Zie ook www.cine-holocaust.de/.
43. De Ridder: *De geest van het verzet*, 23.
44. NIOD KB II 1184. *Algemeen Dagblad* van 7 mei 1949, *De Maasbode* van 28 april, *De Linie* van 6 mei, *De Volkskrant* van 7 mei, de *NRC* van 6 mei, *De Waarheid* van 30 april, *De Groene* van dezelfde datum, *De Prinsestad* van 14 mei en *Het Vrije Volk* van 5 mei.
45. 'Hij die thans over Duitse concentratiekampen schrijft, doet het niet omdat er algemene belangstelling voor bestaat... De belangstelling is zeer gering,' begint de dissertatie van Elie Cohen uit 1952. Hetzelfde beweerde Eddy de Wind, evenals Cohen en Meerloo slachtoffer én onderzoeker. Nadat hij in 1946 een boek over Auschwitz had gepubliceerd, hield hij over dit thema vervolgens gedurende twintig jaar zijn mond, zij het dat

hij hierover een enkele keer zijn beklag deed (E. de Wind: 'Confrontatie met de dood', in: *Folia psychiatrica, neurologica en neurochirurgica Neerlandica* 52 nr. 6 (1949), 459-466. Zo ging het overal, ook in andere landen, zie bijv. Kushner: *The Holocaust and the Liberal Imagination*, hfst. 7, i.h.b. 242-245. Enkele uitzonderingen, stuk voor stuk in gespecialiseerde bladen, zijn: Tas: 'Psychische stoornissen in concentratiekampen en bij teruggekeerden', Rümke: 'Aantekeningen over psychische ervaringen in de bezettingstijd', Vrijhof: 'Psychologische beschouwing over concentratiekampen' en Hirschler: 'Over oorlogsneurosen'. Zie ook DNM 9: *Zwijgen of spreken. Een kwestie van maat & perspectief.*

46. Siertsema: *Uit de diepten.*

47. Cor Uyttenboogaard: *In de klauwen der SS: concentratiekampherinneringen door Cor Uyttenboogaard* (Amsterdam 1945), 21.
48. Dat geldt met name voor het boek van Nico Rost (*Goethe in Dachau. Literatuur en werkelijkheid*, Amsterdam 1946), uniek omdat het niet over de verschrikkingen van het kamp gaat maar over het vermogen van de gevangene om via de literatuur aan die verschrikkingen te ontsnappen. Herontdekt werd ook *De bocht in de weg* van Andries Kaas.
49. In ieder geval in vergelijking met de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw, relatief ook omdat het kort na de bevrijding leek alsof er wel degelijk veel belangstelling bestond.
50. *De Koerier* van 1 dec. 1945. Het gaat hier om het 'onafhankelijk cultureel weekblad voor Nederland' dat in Amsterdam verscheen tussen 1945 en 1947, knipsels in NIOD KB II 1216.
51. Aldus de memoires van de toenmalige vrouw van De Nève, Henriette van Eyck: *Dierbare wereld* (Amsterdam 1973), 122.
52. De Nève: Indien de Nederlandsche regeering in Londen, *Rapport van de Commissie van Onderzoek*, deel VI van de PEC, Grüter in Open zenuw, Withuis: *Na het kamp*, 124-130 en Bossenbroek: *Meelstreep*, 306-317. Reacties onder meer in *de Volkskrant* van 10 juli 1947, *De Vlam* van 27 juni 1947, *De Prinsestad* van 13 sept. 1947 en *De Schouw* van 24 juli 1947, zie ook DNM 10: *Het debat over de hulp door regering en Rode Kruis.*
53. *NRC* van 15 dec. 1945.
54. In het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 17 aug. 1945, geciteerd in Bossenbroek: *Meelstreep*, 509.
55. A. Lens: *Achter tralies en prikkeldraad* (Nijkerk 1946), 107.
56. Zie Withuis: *Erkenning*, 19-31, Mooij: *Langste schaduw*, 267-271 en Bosschenbroek: *Meelstreep*, hfst. 37.
57. Een uitzondering is wat psychiater J. Tas in 1946 (MGV I, 143-150) schreef: 'Vaak zullen de psychische stoornissen tengevolge van het verblijf in een kamp eerst tot uiting komen na den terugkeer of zelfs nadat de moeilijkheden, aan den terugkeer voor zoovelen verbonden, overwonnen zijn'. Zie ook Withuis: *Geestelijke oorlogsschade.*

58. Zie hfst. 9.
59. MGV van okt. 1945. Zie ook Van Lieshout: *Veertig jaar geestelijke volksgezondheid*.
60. Lekkerkerker: *Tien jaar na de bevrijding*.
61. Aldus Brandsma's biograaf H.W.F. Aukes in *Het leven van Titus Brandsma* (Utrecht 1961), 303.
62. Aukes: o.c., 310.
63. Titus Brandsma: *Mijn cel* en *Dagorde van een gevangene* (Tilburg 1944), 16-17.
64. Zie Siertsema: *Uit de diepten*, passim.
65. J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau* (Kampen 1945), 125 en 176.
66. Siertsema: *Uit de diepten*, 593 noemt dit overigens slechts een van de aspecten van het, wat zij noemt, theologisch perspectief op de concentratiekampervaring. Andere zijn de straf van God en de noodzaak van barmhartigheid (ten opzichte van andere gevangenen).
67. *Trouw* van 12-13 dec. 1998. Willy Berg was de tweede vrouw van Han Wielek.

Hoofdstuk 8

1. Geciteerd in Mulder: *Van Randwijk*, 590.
2. *Vrij Nederland* van 26 juli 1947.
3. Zie bijvoorbeeld de dagboeken die Menno Ter Braak in Den Haag, Simone de Beauvoir in Parijs en Stephen Spender in Londen op precies hetzelfde moment met bijna dezelfde woorden begonnen. Ter Braak: '3 sept. Dag oorlogsverklaring. Voor het eerst in mijn leven voel ik de neiging een journaal te gaan houden. Iedere lust tot definitief styleren ontbreekt.' (Menno ter Braak, *Verzameld werk* dl. 4, 855); Spender: 'I feel as though I could not write again. Words seem to break in my mind like sticks when I put them down on paper.' (*World within World*, 1951, Londen 1977, 263); De Beauvoir: 'Je ne pense toujours rien mais j'ai mal à la tête... Au fond de tout, partout, une horreur insaissable: on ne peut rien prévoir, rien imaginer, rien toucher.' (*La force de l'âge II*, Parijs 1960, 434).
4. H.M. van Randwijk: 'Waarmee ik maar zeggen wil', in: *De Gids* 128 (april/mei 1965), 194.
5. Het gevoel van een breuk leefde al meteen na de Duitse capitulatie, onder meer in de brochures die Colijn en Johan Brouwer publiceerden, zie *Grijs verleden*, 132 e.v.
6. Zie hierover hfst. 30.
7. H. Daalder: *De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek*.
8. Zie H. Daalder: *Nederland en de wereld*. A.E. Kersten heeft herhaaldelijk (AGN 14, 382 e.v.) beklemtoond hoe Nederland tijdens en ten gevolge van

de Tweede Wereldoorlog een landje tussen landen werd. Zo beweerde hij in het *Jaarboek van het Departement van Buitenlandse Zaken 1986-1987* (Den Haag 1987), 155, zelfs dat de oorlog de politieke en commerciële elites van het land voor het eerst sinds 1830 verplichtte zich te buigen over de internationale positie van het land. Zie ook Hellema: *Neutraliteit en vrijhandel*, hfst. 3.

9. Geciteerd Mulder: *Van Randwijk*, 47.
10. *Het Korenland. Maandblad voor cultuur en jeugdvorming van het Nederlandsch Jongelingsverbond van april 1937*, geciteerd Mulder, *Van Randwijk*, 78.
11. H.M. van Randwijk: *Een zoon begraaft zijn vader* (Nijkerk z.j.), 221-222.

12. Röling in Couvée: *Visioen en werkelijkheid*, 205. Eerder al beweerde Daalder hetzelfde in *Nederland en de wereld*, 194. 'Is het niet opvallend,' schrijft hij 'dat geen der schrijvers van de brochure "Om Neerlands toekomst", waarin alle politieke partijen aan het woord komen, de buitenlandse politiek behandelt?' Zie ook Hellema: *Neutraliteit en vrijhandel*, 123. *Het woord als wapen* was een in 1952 verschenen bloemlezing uit de illegale pers.
13. Zie wat Daalder in *Nederland en de wereld* schrijft: 'juist dit feit, dat de buitenlandse politiek voor de gemiddelde Nederlander als het ware gebaseerd was op, feitelijk op het binnenland afgestemde, ideologische axioma's, die de wereld en de plaats van Nederland daarin vastlegden, is de voornaamste reden, waarom men de attitude van Nederland als geheel niet mag herleiden tot de uitingen van de illegale pers, die wel ten dele die ideologische gebondenheid verloren had, maar juist daarin afweek van het gros van de bevolking.'
14. *Trouw*-special, dec. 1943.
15. Zie ook J. Schmidt, (hoofdredacteur van *Je Maintiendrai*): *Buitenlandse politiek van Nederland* (Leiden 1945). Het is een visie die overigens ook in Londen doordrong, zie onder meer Fasseur: *Wilhelmina*, 377-378, Bank: *Katholieken en de Indonesische revolutie*, 75 e.v. en Hellema: *Neutraliteit en vrijhandel*, 113 e.v. Vele documenten in *Documenten Buitenlandse politiek periode C* (dl. VI, VII en VIII) illustreren deze visie (bijv. de rede die Kleffens op 28 dec. 1943 voor Radio Oranje hield, VII, nr. 217).
16. *Internationale Informatie Bladen* van jan. 1944.
17. Van Randwijk had Raden Mas Setyadjit Soegondo tijdens de oorlog in het verzet leren kennen. Als lid van het Noodparlement en (vice-)minister in het eerste Indonesische kabinet zou hij een cruciale rol spelen in de Indonesische onafhankelijksstrijd.
18. *Vrij Nederland* van 18 aug. 1945.
19. *Vrij Nederland* van 6 okt. 1945, het artikel was eveneens van de hand van Setyadjit.
20. *Vrij Nederland* van 13 okt. 1945.

21. Zie onder meer *Vrij Nederland* van 1 juni 1946.
22. Dat wil zeggen voor het erasmianisme van Van Randwijk. *Quaevis terra patria* (heel de aarde is je vaderland) en *ubi bene ibi patria* (waar het goed is, is je vaderland) luiden immers enkele van de in dit verband relevante uitspraken van de Rotterdammer.
23. *Vrij Nederland* van 16 maart 1946.
24. *Vrij Nederland* van 6 april 1946.
25. *Vrij Nederland* van 23 nov. 1946.
26. Zie hfst. 22.
27. *Vrij Nederland* van 5 juli 1947.
28. De leeshonger was langzamerhand gestild, er kwam concurrentie (*De Groene Amsterdammer*, *Elsevier* weekblad) en *Vrij Nederland* verkondigde ook op andere gebieden, de Sovjet-Unie met name, onwelkome standpunten.
29. Mulder: *Van Randwijk*, 609.
30. Geciteerd in Mulder: *Van Randwijk*, 661.

Hoofdstuk 9

1. *De Telegraaf* van 19 sept. 1949.
2. Igor Cornelissen besteedde er in de jaren zeventig in *Vrij Nederland* opnieuw heel wat aandacht aan, zie zijn boek *Raamgracht 4*, 391-394.
3. *Het Vrije Volk* 27 sept. 1949.
4. *De Volkskrant* van 28 sept 1949.
5. *De Waarheid* van 28 sept. 1949.
6. *Trouw* van 28 sept. 1949.
7. De Boer: *Een na-oorlogse moord in mei*. De moord op De Boer zou vele jaren later een van de uitgangspunten vormen van de film *Zwartboek* van Paul Verhoeven.
8. Zie bijv. *Trouw* van 22 dec. 1947.
9. *Het Parool* van 29 sept. 1949.
10. *Het Parool* van 23 mei 1950 en *De Waarheid* van 24 en 25 mei 1950.
11. *De Telegraaf* van 26 sept. 1949.
12. 'Wie pleegde de zelfmoord op Schallenberg. Een roman in krantenknipsels', in: *Mandril* van dec. 1949. Over Mucke, zie ook De Graaff: *Gladio der vrije jongens*, 66-67 en 71.
13. Aan de zaak-Visser-Bos wijdt ook De Graaff (*Gladio der vrije jongens*) een hoofdstukje.
14. Zie het *Algemeen Handelsblad* van 15 dec. 1949, over de Visser-affaire NIOD KB I 7088.
15. *De Nieuwe Post* van 22 okt. 1949.
16. *Elsevier* van 8 okt. 1949.

17. *De Vlam* van 8 okt. 1949.
18. Zie Joan Hemels en Renée Vegt: *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland. Bibliografie* (1945-1995), 2 dln. (Amsterdam 1997), dl. 2, 1164-1173.
19. *De Wereldkroniek* van 15 okt. 1949.
20. De Goei: *De psychohygiënisten*, 155-177, De Vries: *Complexe consensus*, 135-185, Weijers: *Terug naar het behouden huis*, passim, Smiers: *Cultuur in Nederland*, 23-51, Van Ginkel: *Op zoek naar eigenheid*, hfst. 6, Alkema: *Mist tussen de dijken*, Bossenbroek: *Meelstreep*, hfst. VI, *Grijs verleden* passim en Liagre Böhl: *Bevrijding van Amsterdam*, hfst. 3 en 4.
21. Fasseur: *Wilhelmina*, hfst. 23. Uitvoerige citaten uit de brief van Wilhelmina in Meihuizen: *Noodzakelijk kwaad*, 292-294. Zie ook *Koninkrijk* 12, 244-248.

22. Zie hfst. 24.
23. 'Dat is geen perszuivering maar persroof,' beweerde Lunshof in *Moderne inquisitie*, 20. Zie ook idem: *Vlag halfstok* en *Als dieven in de nacht*. In deze brochures verwoordde Lunshof een mening die perfect strookt met die van Kortenhorst, Verschuur en tal van andere critici van de perszuivering.
24. Over hem BWN III, ook het *Menten-rapport*, passim. Zie verder Wieten: *De Nederlander en De Nieuwe Nederlander*, i.h.b. 164-165, Lunshof was hoofdredacteur van nov. 1947 tot april 1949. In laatstgenoemd jaar verdween *De Nederlander* voorgoed.
25. *De Telegraaf* van 4 febr. 1950, zie ook *Menten-rapport* 424 e.v.
26. *Menten-rapport*, 457. Op 308-309 van hetzelfde rapport wordt gesteld dat in de publieke opinie een verband werd gelegd tussen de affaires van Menten, Schallenberg en Velsen, 'geen enkel... gegeven rechtvaardigt het leggen van enig feitelijk verband... Slechts in de publiciteit werden zij bijeen gebracht.'
27. Van Ginneken: *De uitvinding van het publiek*, hfst. 3, NIPO: *Zo zijn wij* en de in dit verband amusante inleiding in Sweers: *Vrije meeningen in een vrij land*.
28. Daaronder de hierna genoemde over de ondergang van de beschaving, de enquêtes over alledaagse zorgen, de vele onderzoekingen waaruit angst voor de Sovjet-Unie en een nieuwe wereldoorlog blijkt en de enquêtes waaruit blijkt dat een groot aantal Nederlanders, eind jaren veertig bijna een derde deel, zou willen emigreren.
29. Daaronder de allereerste NIPO-enquête waarin een meerderheid (68 procent) van het publiek aangeeft dat de oorlog het leven niet ingrijpend veranderd had. Opmerkelijk is ook dat er in bijna alle onderzoeken – naar woningnood, oorlogsangst, ondergangsstemming – een dalende lijn zit. Dat wil zeggen: dat de somberheid, zij het zeer langzaam, afnam. Toch zou het tot 1954 duren (NIPO-bericht 656, 22 maart 1954) dat uit het onderzoek blijkt dat een meerderheid van de bevolking (62 procent) meent dat het in Nederland echt goed gaat.

30. Terwijl 17 procent van de Amerikanen meende dat men er qua gemoedsrust op vooruit ging, was dat percentage onder de Nederlanders 13 procent. 20 procent van de Amerikanen en 12 procent van de Engelsen meende dat er op moreel gebied vooruitgang werd geboekt. Bij de Nederlanders was dat 7 procent. 21 procent van de Amerikanen en 15 procent van de Engelsen vond meer innerlijk geluk. Bij de Nederlanders was dat 7 procent. NIPO-bericht *363* (11 jan. 1950).
31. Net zoals Hans Blom in 'Jaren van tucht en ascese' houd ik de datum van publicatie voor de datering aan terwijl het evident is dat het onderzoek eerder werd verricht.
32. NIPO-bericht *240* (29 sept. 1948).
33. Het grote zorgenkind van de oudere generatie die veelal een directe link met de oorlog legde. Zie het rapport *Maatschappelijke verwildering der jeugd* en daarover Meijers: *Op zoek naar een moderne pedagogische norm*. Zie ook Weijers: *Terug naar het behouden huis*, hfst. 4 en *Grijs verleden* 365-368. Zie ook DNM 11*: De maatschappelijke verwildering van de jeugd*.
34. Bedoeld zijn de personages in de romans van respectievelijk Gerard Reve, Anna Blaman en Willem Frederik Hermans, zie A. van Duinkerken: 'Vreugdeloze stofwisseling. Leven zonder uitzicht, een Hollandse roman', in: *De Tijd* van 19 nov. 1949, zie hierbij ook Anbeek: *Na de oorlog*, 57 e.v.
35. Garmt Stuiveling geciteerd in Anbeek: *Na de oorlog*, 65.
36. Gerard Knuvelder: *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde* (1954, 's Hertogenbosch 1964), 186-187.
37. CBS: *Vrije tijdsbesteding in Nederland*, 10 dln. (Zeist 1957-1959), dl. 4 (leesgewoonten).
38. Roegholt: *De geschiedenis van de Bezige Bij*, 102-103.
39. De Vries: *Complexe consensus*, 135.
40. NIPO-bericht *240* (28 sept. 1948).
41. Het tijdschrift was resultaat van de ontmoeting tussen Van Randwijk en Nobelprijswinnaar Harold C. Urey, ontdekker van het zogenaamde 'zwaar water', een type water dat voor atoomsplitsing gebruikt werd. Het eerste nummer verscheen in november 1946 bij *Vrij Nederland* onder de titel *Atoom. Maandblad gewijd aan de atoomenergie en haar gevolgen voor mens en samenleving*. Het stond onder redactie van een hoogleraar in de experimentele natuurkunde, een redacteur van *Het Vrije Volk* en drs. L. de Jong, Chef van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie zoals in het colofon staat. In de redactieraad zaten tal van geleerde heren, plus natuurlijk Henk van Randwijk zelf. Hij zal ook zeker de hand gehad hebben in de inleiding bij het eerste nummer. Toon en boodschap daarvan zijn conform de zwaarte van het onderwerp. 'De atoombom bracht het einde van de oorlog,' staat er, 'maar de mensheid is met het resultaat van haar rusteloos streven, de natuur aan zich te onderwerpen, met de ontslui-

ting van de atoomenergie, dodelijk verlegen... Gesteld in dienst van de machtsstrijd der volken zijn haar gevolgen te huiveringwekkend om in te denken. Hiroshima en Nagasaki waren nog slechts een voorproef van wat een werkelijke en wederzijdse atoomoorlog aan leed en vernieling over de wereld zal brengen.'

42. Zie onder meer Schuyt: *1950. Welvaart in zwart-wit*, 407-410 en Rob Kroes e.a.: *Cultural Transmissions and Receptions. American Mass Culture in Europe* (Amsterdam 1993).
43. Vandaar passages als deze: 'het falen en ontbreken van geestelijke leiding in de samenleving, in het bij groote deelen dier samenleving ontstane gevoel dat leidende beginselen ontbreken, of als ze er nog zijn, de kracht ontbreekt om die samenleving ermede in goede banen te leiden en te houden, het besef dat andere, schadelijke krachten daardoor vrij spel krijgen en haar dreigen te gronde te richten.' N.A. Donkersloot in *De Nieuwe Stem* 1 (1946), 67, geciteerd in De Vries: *Complexe consensus*, 136.
44. Getuige onder meer het artikel 'Voorwaardelijk optimisme' in *Libertinage* 1 (jan.-febr. 1948).
45. Aldus ook de conclusie van Alkema, *Mist tussen de dijken*, 278-282. Zie ook Johan van Merriënboer: 'Psychologie van een tijdvak. Van Wederopbouw naar Koude Oorlog onder Vader Drees', in: *Ons Erfdeel* 40 (1997), 563-571. In het parlement ging deze somberheid in de eerste jaren na de oorlog gepaard aan klachten over de zedelijkheidsverwildering, zie o.m. *PGN* 3 B, 579 e.v.
46. Over hem, zie hfst. 12
47. *Het Vrije Volk* van 4 febr. 1950.
48. 'Wij zijn de produkten van vijf lange jaren,' zong Wim Ibo in september '49 voor de VARA-radio en verwoordde heel aardig de mentaliteit van de jongere generatie. 'Hoe moeten wij weten wat goed en wat slecht is/ Hoe moeten wij weten wat krom en wat recht is/ Wat weten wij van beschaving en zeden/ Die waren er niet in het oorlogsverleden/ Wij kennen geen normen, geen remmen, geen plichten/ Want men heeft verzuimd ons daarin voor te lichten/ Wij gingen op school in de Hel van de Haat/ U wilt ons bekeren?/ U bent net te laat,' geciteerd in Schram, *Overal sporen*, 195-196.
49. Van Oijen in Buijtendijk: *De reactie van ons volk op de bevrijding*, 81.
50. Zie bijv. Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 367.
51. Penning: *In eerste versnelling*, 86.
52. Zie het begin van het tweede deel van dit boek.
53. DNM 12*: De zaak Zwolsman*.
54. De beste beschrijving staat in het *Menten-rapport*, 207-298, een leesbaarder maar ook chaotischer beschrijving in Hartendorf: *De Velser affaire*.
55. *Het Parool* van 18 april 1951.
56. *Het Parool* van 14 dec. 1978.

57. Geciteerd in het *Menten-rapport*, 211.
58. Aldus de formulering in het *Menten-rapport*, 251.
59. Dat Rodrigues Lopes' privéleven even woelig en chaotisch was als zijn journalistieke carrière is te zien aan de brieven en andere bescheiden van zijn hand zoals bewaard in de coll. Posthumus-van der Goot (11AV doos 48).
60. Voor het eerst gepubliceerd in het *Menten-rapport*, 727-745.
61. Hartendorf: *De Velser affaire*, 207.
62. Zo kwam *Het Vrije Volk* van 23 april 1951 niet veel verder dan de constatering dat de gemeenteraad van Velsen met de handen in het haar zat.
63. Zie bijvoorbeeld L.A. Rodrigues Lopes, *Het heilig huisje. Analyse van het Londensche beleid* (Amsterdam 1947). Overigens werd Rodrigues Lopes kort na zijn nieuwe publicatie over de Velser affaire op straat in elkaar geslagen en overleed aan zijn verwondingen. De officiële versie luidde: hartstilstand.
64. *De Telegraaf* van 16 april 1951.
65. Aldus een kwalificatie van *Elsevier*-journalist Gerry van der List in een portret op Elsevier.nl.
66. Overigens niet in *Elsevier* maar in *De Telegraaf* van 21 april 1951. Een klein jaar eerder had Lunshof hetzelfde beweerd in een serie van acht artikelen naar aanleiding van de Menten-affaire. Deze artikelen deden veel stof opwaaien en leidden tot nieuw, voor Menten gunstig en voor Justitie ongunstig, onderzoek.
67. Peter Louis Henssen was een zwarthandelaar die tijdens de oorlog kapitalen verdiende met de verkoop van parfumerie-artikelen aan Duitsers. Van die kapitalen kocht hij goud en effecten, onder meer afkomstig uit joods bezit. Na de oorlog had Henssen een reputatie als smokkelaar van zwarte effecten. In al die hoedanigheden had hij intensieve contacten met leden van het (voormalig) verzet, zie De Graaff: *Gladio der vrije jongens*, 64-65.
68. Naast de affaires rond King Kong en het Englandspiel, zijn vermoedelijk ook kleinere affaires bedoeld. Ze worden vermeld in het hiervoor vermelde boekje van De Graaff over die geheime diensten. Zie ook Aalders: *Sanders*.
69. Bedoeld zijn de affaires rond Mucke en Visser, zie p. 158 e.v.
70. Bedoeld is de veldtocht van 1830.

Deel 2 Inleiding

1. Zie bijv. Schuyt: *1950. Welvaart in zwart-wit*.
2. *Het Parool* van 6 mei 1955.
3. *Het Vrije Volk*, *De Tijd* en *De Maasbode* van 6 mei 1955.

4. *De Waarheid* van 6 mei 1955.
5. *Het Parool* van 6 mei 1955.
6. Rede... *uitgesproken tijdens de bijeenkomst van 4 mei 1951... ter gelegenheid van de Nationale Herdenking* (Den Haag 1951).
7. Zie ook DNM 6: *Het 'gelijk' van Kortenhorst*.
8. 'To establish bonds of personal union between people brought together by the mere need of companionship. [It] does not [necessarily] serve any purpose of communicating ideas.' Bronislaw Malinowski: 'The problem of meaning in primitive languages' [1923]. In: K.C. Ogden & I.A. Richards (ed.): *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism* (London 1994), 296-336.

9. James Carey: *Communication as Culture: Essays on Media and Society* (1989, New York 1992), 13-36.
10. 'The cultural model of communication sees communication as the construction of a shared space or map of meaning within which people coexist,' zegt Lawrence Grossberg, hoogleraar communicatie en chairman van de afdeling cultural studies van de Universiteit van North Carolina, in idem e.a.: *Media Making. Mass Media in a Popular Culture* (London 1998), 20.
11. Over dit alles schrijft Rob van Ginkel, zij het veelal in wat andere bewoordingen, uitvoerig in *Rondom de stilte*, o.m. 237 e.v.
12. De kraamkamerthese is afkomstig van Stuurman: *Het zwarte gat van de jaren vijftig*. Een discussie over deze en andere theses over de jaren vijftig onder meer bij De Liagre Böhl: *De rode beer in de polder*, Blom: *De jaren vijftig* en *De jaren zestig*. Zie ook Van Ginkel: *Op zoek naar eigenheid*, 324 en Schuyt: *1950. Welvaart in zwart-wit*, 22-23.
13. De indeling doet overigens enigszins denken aan die van het *Mentenrapport*, 193-195, zij het dat die een andere thematiek aansnijdt (bijzondere rechtspleging en zuivering) en voor de drie fases een veel kortere tijdsindeling (1944-1949) gebruikt.

Hoofdstuk 10

1. *Soester Courant* van 16 nov. 1954 (digitaal beschikbaar) maar ook geciteerd in De Kam: *Een toekomst vol van het verleden*, bijlage 3.
2. *Soester Courant* van 25 mei 1948.
3. Uitzondering zijn het zeventiende-eeuwse Erasmusbeeld, het beeld van Laurens Janszoon Coster uit 1723 en de beelden van Rembrandt en Jacob Cats uit 1829. In de loop van de negentiende eeuw kwam er een flink aantal standbeelden bij (opnieuw Laurens Jansz. Coster, Michiel de Ruyter, Vondel, Van der Werf, Thorbecke, Rembrandt, Hugo de Groot, prins Willem I, Piet Heyn, koning Willem I, J.P. Coen), in de eerste helft van

de twintigste eeuw volgden er nog een paar. Maar al met al en zeker in vergelijking is het toch een mager geheel. Zie Peter van der Horst: *Shell-journaal van Nederlandse standbeelden* (z.p. 1983). Zie ook Hammacher: *Beeldhouwkunst van deze eeuw*, 39.

4. *De Nieuwe Eeuw* van 7 dec. 1946. Van allen die in de eerste tien, vijftien jaar na het einde van de oorlog over oorlogsbeeldhouwkunst schreven, was hij de meest actieve en de scherpste.
5. Hammacher: *Beeldhouwkunst van deze eeuw*, 39. In de reacties op de verderop in dit hfst. beschreven tentoonstelling in het Stedelijk (SM Knipselmap 27) wordt iets dergelijks herhaaldelijk gezegd.
6. Uitvoerig hierover Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 104-143.
7. *De Volkskrant* van 21 nov. 1946.
8. Aldus de begeleidende tekst, nadere informatie is te vinden via www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten.
9. Zie www.oorlogsmonumenten.nl, trfw. station.
10. Majorick: *Het oorlogsmonument in Nederland*.
11. Zie bijv. ook *De Tijd* van 5 mei 1951.
12. *De vrije kunstenaar* van 29 juli 1945.
13. *Staatsblad* no. F 231, Archief SM (ongeordende) dossiers 1078-1084; Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 23; Tilanus: *De beeldhouwer Mari Andriessen*.
14. Archief SM: doss. 1080.
15. Tilanus: *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 40.
16. Over de achtergrond hiervan zie *Vrij Nederland* van 23 nov. 1946.
17. Prijsvraag Renesse, catalogus tentoonstelling Stedelijk Museum A'dam 15 nov-15 dec 1946, 4.
18. Maar liefst 16 van de 24 inzendingen toonden naaktfiguren.
19. *Kroniek van Kunst en Cultuur* 8 (1946), 269-271.
20. Notulen Centrale Commissie van 29 nov. 1946 (Archief SM doss. 1079).
21. Notulen van 22 jan. 1947 (Archief SM doss. 1080).
22. Notulen van 5 april 1948 (Archief SM doss. 1079).
23. Notulen Centrale Commissie van 26 april 1946 (Archief SM doss. 1080).
24. www.oorlogsmonumenten.nl en Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 53.
25. Bij elk van deze trefwoorden vindt men op de oorlogsmonumentensite tientallen verwijzingen.
26. Nationaal Comité 4 en 5 mei: *Beleidshandreiking beheer en behoud oorlogsmonumenten*, 23.
27. De getallen zijn bij benadering en veranderen op de site nogal eens. De verklaring daarvoor is vermoedelijk een tweeledige: betere informatie, andere criteria. Zo komt het in de vorige noot genoemde boek tot een totaal van 3315 monumenten (in sept. 2008).
28. Zie ook DNM 13*: Enige nadere gegevens over oorlogsmonumenten*.
29. Kam: *Een toekomst vol van het verleden*, 14.
30. Zie bijv. onder het trfw. vrouw of treurende vrouw op www.oorlogsmo-

numenten.nl, zie ook Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 115-123.

31. Geciteerd in Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 121.
32. Tilanus: *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 31-33, de belangrijkste informatie in deze passage is gebaseerd op dit werk.
33. Onder hen degenen die Andriessen de opdracht gaven ook voor Putten een monument te ontwerpen, zie Tilanus: *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 72.
34. Tilanus: *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 140.
35. *Het Parool* van 6 mei 1950.
36. Waarvan op dat moment in het stadhuis van Rotterdam nog slechts het ontwerp te zien was.

37. Majorick: *Het oorlogsmonument in Nederland*.
38. Hun namen staan in het V*erslag van de Nationale Commissie voor Oorlogsgedenktekens* (z.p., z.j./ Utrecht 1950), 23-29.
39. Een dergelijk monument kwam in een van de eerste vergaderingen van de Centrale Commissie ook al ter sprake (Notulen van de 1ste vergadering van de Centrale Commissie op 26 april 1946, Archief SM doss. 1080).
40. *Trouw* van 21 febr. 1947, zie ook het hierna (noot 44) genoemde *Verslag van de Nationale Commissie* uit 1950.
41. Nota betreffende het aantal, de plaats enz. van nationale gedenktekens, d.d. 15 febr. 1947 (Archief SM doss. 1081).
42. Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 71.
43. De reden daarvoor is dat er aanvankelijk nogal wat bezwaren tegen Westerbork als nationaal monument bestonden. Een daarvan was de afstand. Een pijnlijker bezwaar was dat Westerbork niet door de Duitsers maar door de Nederlanders was opgericht, vóór de oorlog en met de bedoeling Duitse migranten te herbergen. Bovendien was Westerbork tot 1970 in gebruik. Maar de belangrijkste reden dat het vijfentwintig jaar duurde tot er in Westerbork een nationaal monument kwam is vermoedelijk toch een andere: dat het zo lang duurde tot men werkelijk aandacht kreeg voor de Shoah.
44. *Verslag van de Nationale Commissie voor Oorlogsgedenktekens* (z.p. z.j. Utrecht 1950), 9. De notulen van de vergaderingen en andere aantekeningen van het werkcomité van de Nationale Commissie gaan vooral over geld (zie Archief SM doss. 1078-1084, hierin tal van verspreide aantekeningen m.b.t. de financiële kant van de nationale monumenten).
45. Aldus Van Staveren: *Moraliteit, sekse en de Natie*, 101. Het meest bekende voorbeeld van het geruzie betrof de tekst van Roland Holst. Zie vooral Van der Vegt: *Roland Holst*, 515-525.
46. *Het Parool* van 27 febr. 1950.
47. Afschrift van een brief aan de minister van Onderwijs etc., zonder datum (Archief SM doss. 1078), zie ook Notulen vergadering werkcomité Natio-

naal Monument d.d. 11 sept. 1950 (Archief SM doss. 1078).
48. Carasso: *Een monument voor de natie*, 16-17.
49. Carasso: *Een monument voor de natie*, 17.
50. *Elsevier* weekblad van 16 en 23 febr. 1952.
51. *De Maasbode* van 23 april 1952.
52. *Het Vrije Volk* van 29 maart 1952.
53. *NRC* van 5 mei 1956.
54. Zie ook Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 195-205 en passim, o.m. 219-223 en 238-239.
55. Hammacher: *Beeldhouwkunst van deze eeuw*, 40.
56. Zie Peter Jan Margry: 'Stille omgang als civil religion. Een manifestatie van Nederlandse identiteit', in: Charles Caspers en Peter Jan Margry: *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille omgang* (Hilversum 2006), 41-84. De gewoonte twee minuten stilte te houden ontstond na de Eerste Wereldoorlog in Engeland.
57. Zie trfw. drop nationale herdenking waalsdorp (www.erepeloton.nl). Zie ook Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 177-179 en 181-188.
58. In 1946 werd de dodenherdenking op 3 mei gehouden omdat 5 mei op een zondag viel en in het Nederland van destijds op de rustdag geen manifestaties konden plaatsvinden. Op de 4de mei hield men nog wel even stil maar vierde daarna meteen de bevrijding. Het is overigens even veelzeggend als begrijpelijk dat men in 1946 aan de bevrijding meer belang hechtte dan aan de dodenherdenking. Later werd het andersom.
59. *De Zwerver* van 11 mei 1946.
60. *Het Vrije Volk* van 5 mei 1952.
61. 'Het gezamenlijk zwijgen en stilstaan schept een gevoel van verbondenheid,' stelt ook Van Ginkel in *Rondom de stilte*, 238.

Hoofdstuk 11

1. Geciteerd in Heere: *Eerebegraafplaats*, 1005.
2. Aldus Ton Kors zonder bronvermelding in *Hannie Schaft. Het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's* (Amsterdam 1976), 202; zie ook Heere: *Eerebegraafplaats*, 1010.
3. Later zouden daar nog 371 anderen begraven worden, een 373ste graf werd opengehouden voor verzetslui van wie het lichaam nooit gevonden werd.
4. Heere: *Eerebegraafplaats*, 38-45.
5. *Algemeen Handelsblad* van 28 nov. 1946.
6. *Het Vrije Volk* van 28 nov. 1946.
7. Opgericht in juni '45, zie Blokzijl: *De duizend daden*.
8. Heere: *Eerebegraafplaats*, 84, zonder bronvermelding.

9. *De Nieuwe Post* van 10 dec. 1949.
10. Heere: *Eerebegraafplaats*, 89.
11. Heere: *Eerebegraafplaats*, 89.
12. *De Waarheid* van 26 nov. 1951.
13. *HTK* 27 nov. 1951, 594-596 en 610-611.
14. Zie hfst. 13.
15. Mooij: *De strijd om de Februaristaking*.
16. Zie p. 217.
17. Zie Bijl: *Nooit meer Auschwitz*.
18. Withuis: *Na het kamp*, 158-160.
19. Ton Kors: *Hannie Schaft. Het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's* (Amsterdam 1976), 14.
20. *De Waarheid* van 28 mei 1976.
21. Zie hfst. 1.
22. *De Waarheid* van 12 sept. 1981.
23. *De Waarheid* van 16 juli 1949 en Mooij: *Februaristaking*, 41.
24. W. Pelt: Vrede door revolutie. *De CP tijdens het Molotov-Ribbentrop-pact (1939-1941)* (Den Haag 1990), 207 e.v.
25. B.A. Sijes: *De Februari-staking. 25-26 febr. 1941* ('s Gravenhage 1954), 186. Zie ook Friso Roest en Jos Scheren: *Oorlog in de stad* (Amsterdam 1998), hfst. 10.
26. Over hem zie *P&P*.
27. Anoniem: *De waarheid over de februari-staking*, 32.
28. Pas in de jaren tachtig, nadat ook het pamflet over de CPN in oorlogstijd was teruggetrokken, werd de onhoudbare voorstelling van de rol van de CPN bij de Februaristaking losgelaten en het boek van Sijes ook in communistische kring aanvaard, zie bijv. het bij Pegasus uitgekomen boek van Hansje Galesloot en Susan Legêne: *Partij in het verzet. De CPN in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1986), 81.
29. Omdat het evident perfide is en kenmerkend voor de communistische partij in de jaren vijftig heeft het werkje grote betekenis binnen de geschiedenis van het naoorlogs communisme. Vandaar ook dat het in het CPN-archief veel ruimte inneemt, zie 11SG: Archief C.P.N. 801-830.
30. Divendal: *De moeizame destalinisatie van de CPN*, 10.
31. Verrips : *Dwars, duivels en dromend*, 372.
32. Aldus A.A. de Jonge in *BWN* 5.
33. Die verwijdering vond plaats n.a.v. een debat over hulpverlening aan de VS (*HTK* 1 maart 1950, 1449).
34. *De CPN in de oorlog* (z.p./Amsterdam 1958), vooral 40-42.
35. Zie ook de korte biografische schets van historicus en communismekenner A.A. de Jonge in *BWN* 5: 'de karaktertrekken die hem in het verzet groot hadden gemaakt – naast fysieke moed tevens het vermogen op basis van respect samen te werken met andersdenkenden – [waren] hem

in de door de Koude Oorlog sterk gepolariseerde verhoudingen van zeer weinig nut.'

36. Zie hfst. 29 en DNM 15: *De München vergelijking*.
37. Tas: *De oude vrede*, 304.
38. Voor verwijzingen zie onder meer de studies van Yuen Foong Khong uit 1987, Carolyn Rhodes-Jones uit 1981 en Corinne Lyman uit 1973. Een goed overzicht van de rol van wat in de Engelstalige literatuur de Munich analogy wordt genoemd, is te vinden in het artikel van Joseph M. Siracusa in de uitvoerige *Encyclopedia of the New American Nation* (zie ook www.americanforeignrelations.com). In Nederland werd over dit onderwerp uitvoerig geschreven door Ten Cate: *Sterven voor Bosnië*, hfst.9.
39. Zie onder meer May in *Lessons of the Past* en bijv. Truman: *Memoirs*, 332-333 n.a.v. de gebeurtenissen in Korea: 'de communisten doen in Korea precies hetzelfde als Hitler, Mussolini en de Japanners tien, vijftien en twintig jaar eerder hebben gedaan.'
40. In Nederland was Jacques de Kadt een van de eersten die ermee kwamen, in *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* uit 1939.
41. Overzichten van de discussie zijn te vinden in onder meer Wippermann: *Totalitarismustheorien*, Jesse: *Totalitarismus im 20. Jahrhundert* en Söllner: *Totalitarismus*.
42. Rovers: *Voor recht en vrijheid*, 40.
43. Zelfs in door de deels sociaaldemocratische regering betaalde propaganda ('voorlichtingsfilm') zoals *Wij leven vrij* uit 1951, zie Vos: *Televisie en bezetting*, 42-43.
44. Rovers: *Voor recht en vrijheid*, hfst. 2.
45. *HTK* 18 maart 1948, 1561.
46. *HTK* 9 nov. 1948, 147. Voor de context zie *PGN* 3b, 390-405.
47. Over hem zie onder meer *Grijs verleden*, plus de daarbij horende verwijzingen.
48. *HTK* 19 nov. 1948, 364.
49. Mulder: *Lees die krant*, 231.
50. Zo is het opmerkelijk dat het communisme in Schrama's geschiedenis van *De Tijd* geen enkele rol speelt. In Vermeulens geschiedenis van *De Maasbode* staat wel een hoofdstukje over de Koude Oorlog, maar daaruit blijkt dat de krant bestrijding van de communistische leer eerder als een vanzelfsprekendheid dan als een opgave zag. Vandaar dat de kranten de communisten, naar Vermeulen zegt, gewoonlijk als kwajongens behandelden, 334: 'onbeschaafden die het ontbreekt aan christelijk normbesef.'
51. NA 2.21.285 (collectie Goedhart), 39 (enveloppe div. artikelen, niet gepubliceerd).
52. NA 2.21.285 (collectie Goedhart), 39 (gepubliceerde artikelen). De Oost-Europese bevolking was er 'van de regen in de drup' beland, zie *Socialisme en Democratie* 11 (nov. 1958), 626.

53. Niet voor lang meer overigens, kort na de Russische inval in Hongarije werd de Stalinlaan veranderd in Vrijheidslaan. Vanaf dat moment herinneren de drie lanen die uitkomen op het Victorieplein alleen nog aan Churchill en Roosevelt.
54. Zo de literaire prijs die Maurits Dekker in 1956 van de Jan Campert-Stichting ontving.
55. NA 2.21.285, doss. 38 [briefwisseling met hoofdredacteuren], brieven d.d. 30 maart 1956, 11 sept. 1953 en 9 febr 1953.
56. Zie de vele brieven die bewaard worden in het *Parool*-archief (11SG, map 1064), bijv. die van J.J. Buskes van 18 mei 1958: 'de stukken van Pieter 't Hoen doen *Het Parool* geen goed. Ik zeg dat niet omdat ik het in de regel volslagen met hem oneens ben. De zaak ligt anders: de stukken getuigen van een geestelijke grofheid en laaghartigheid – ik kan wel zeggen van een geborneerdheid en doctrinarisme – dat ik er geen woorden voor heb.' Deze mening, op dat moment nog vrij uitzonderlijk, zou tien jaar later gemeengoed zijn.
57. De verandering begon na de dood van Stalin en het twintigste-eeuw-partijcongres. Jan Tinbergen was een van degenen die haar met de meeste kracht verdedigde, vooral tegen Jacques de Kadt. De mening van Tinbergen, van betrekkelijke toenadering tot het communisme, zou voorlopig de toekomst hebben, die van De Kadt (en Goedhart) niet, zie Rovers: *Voor recht en vrijheid*, hfst 5.
58. Zie hfst. 29.
59. www.politiekcompendium.nl
60. Van de 53 000 uit 1948 waren er het jaar daarop nog 34 000 over, in 1950 waren het er iets meer dan 27 000, in 1953 17 000, in 1957 een kleine 13 000 en in 1959 slechts iets meer dan 11 000. Zie Voerman: *De CPN in cijfers*, 164-165.
61. Van de Plasse: *Kroniek*, 192 e.v.
62. Jelle Brandt Corstius: *Land van melk en honing. De Sovjet-Unie in dagblad De Waarheid 1949-1953* (scriptie Groningen 2003).
63. Olink: *In strijd met de waarheid*.
64. Zie onder meer De Graaf: *Hitler was een West-Duitser*, 225-229. Een goed, zij het wat later voorbeeld van de Oost-Duitse versmelting van heden en verleden is te vinden in *Graubuch. Expansionspolitik und Neonazismus in West-Deutschland*.
65. 1952 was het eerste jaar van de strijd 'tegen herlevend fascisme', zie Verrips: *Dwars, duivels en dromend*, 292.
66. *De Waarheid* van 11 juni 1952.
67. *De Waarheid* van 13 febr. 1957 (Speciale uitgave).
68. Bijl: *Nooit meer Auschwitz*, 16-31 en Bossenbroek: *Meelstreep*, 331-336.
69. Withuis: *Na het kamp*, 144.
70. *De Waarheid* van 16 juni 1952.

71. Toch besteedden bijna alle kranten, behalve het *NIW*, aandacht aan het defilé. Blijkbaar meende men dat het nieuws over een zoveelste staaltje van communistische propaganda belangrijker was dan, uit eerbied voor de doden, zwijgzaamheid.
72. Zie hfst. 4.
73. *HTK* 21 nov. 1946, 379.
74. Hoewel er in de pers wel enorm veel over die barmhartigheid geschreven is, zie NIOD KB II 1632 en 1632a, zie ook Belinfante: *Bijltjesdag*, 156.
75. W. Nolst Trenité in het *Nederlands Juristenblad* 25 (1950), 534. Overigens blijkt uit een naschrift bij het artikel dat de redactie het in het geval waar het om ging (een notaris die tijdens de oorlog vuile handen had gemaakt en opnieuw aan het werk wilde) anders dacht. Elders in dezelfde jaargang van dit invloedrijke tijdschrift staan daarentegen weer artikelen van dezelfde strekking.
76. In dat verband sprak hij van 'de zeven vette jaren van de wraak en de zeven magere jaren van het recht'. Het getal zeven is zo kort na de oorlog overigens een beetje vreemd.
77. *HEK* van 13 april 1950, 635-637.
78. Al vóór de Tsjechoslowaakse crisis was slechts 4 procent van mening dat minder zware gevallen hun straf volledig moesten uitzitten en 33 procent dat zij zonder meer vrijgelaten moesten worden, zie NIPO-bericht 179 van 18 febr 1948 en Blom: 'Jaren van tucht en ascese', 204.
79. Zie bijv. Stokvis in *HTK* van 10 dec. 1948, 622, *Ons Baken* van 21 aug. 1948 ('Mild, milder, mildst. De overtreffende trap van barmhartigheid'), 'Als de doden konden interpelleren' in *De Zwerver* van 28 juni 1947 en 'Amnestie-kolder' in *De Vlam* van 10 juni 1950. *De Waarheid* stond vol van artikelen van vergelijkbare strekking.
80. Zie bijv. de spotprent die de krant op 16 jan. 1951 publiceerde naar aanleiding van het besluit de doodstraf van Fischer, Aus der Fünten, Christiansen en enkele anderen in levenslang om te zetten. Daarin zien we minister Struycken als een gratie dansend op een kerkhof vol kruizen, NIOD KB II 1632 a.
81. Belinfante: *Bijltjesdag*, 556. Het vermoeden bestaat dat ook andere redenen, waaronder meningsverschillen binnen de organen die de straf hadden opgelegd een rol hebben gespeeld, zie Piersma: *De drie van Breda*, 63.
82. *De Waarheid* van 25 sept. 1952, in deze trant verschenen er eind sept. en in okt. heel wat artikelen in *De Waarheid*, (NIOD KB II 4289 a en b). Ridgway was de Amerikaanse held van Korea.
83. *Het Vrije Volk* van 25 sept. 1949, *De Waarheid* van 30 sept. 1952.
84. *De Waarheid* van 15 en 17 okt. 1952.
85. *De Telegraaf* van 13 okt. 1952.
86. Zoals afgedrukt in onder meer *Het Parool* en *De Tijd* van 13 okt. 1952.
87. Hofland doet voorkomen (*Tegels lichten*, 116) alsof heel het land op z'n

achterste benen stond, Piersma (*Drie van Breda*, 51) stelt dat in de pers verontwaardiging de boventoon voerde. Beide weergaven zijn onjuist. Het was slechts een klein deel van de pers dat scherp protest aantekende. Ook in dit verband is de berichtgeving in de *Leeuwarder Courant* veelzeggend. De krant kiest geen moment partij en vermeldt dat slechts een segment van de samenleving (voormalig verzet en joodse volksdeel) dat doet. Zie verder de *NRC* van 24 sept. 1952 en *De Tijd*, *De Maasbode* en het *Algemeen Handelsblad* van dezelfde dag. Laatstgenoemde krant noemde de gratieverlening juist een 'bewijs, hoezeer in een beschaafde samenleving als de onze aan de normen van recht en beschaving wordt vastgehouden.'

88. *De Volkskrant* van 13 okt. 1952.
89. *Het Parool* van 13 okt. 1952.

Hoofdstuk 12

1. Piet Calis: *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945* (Amsterdam 1989), hfst. 6, i.h.b. 368 e.v. Het werk van Calis over de naoorlogse Nederlandse tijdschriftcultuur staat overigens ook online, in DBNL.
2. Piet Calis: *Het elektrisch bestaan. Schrijvers en tijdschriften tussen 1949 en 1951* (Amsterdam 2001), 10. Calis publiceerde tussen dit en het eerder genoemde boek over het tijdschriftlandschap in Nederland na de oorlog ook nog *Speeltuin van de titaantjes* (1993) en *De vrienden van weleer* (1999). Daarin beschrijft hij de situatie tussen 1945 en 1948.
3. Calis: o.c. (*Elektrisch bestaan*), 10.
4. Voor een moderne visie en context van Nagels proefschrift, zie Jos Smeets, *De affaire-Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel* (Amsterdam, 2001). Zie ook Schuyt: *Het spoor terug*, hfst. 8. Dit boek verscheen overigens lang nadat dit hoofdstuk geschreven was, het verplicht me m.i. niet tot veranderingen, wel tot enige aanvullingen.
5. Charles: *Volg het spoor terug*, 327.
6. Charles: *Volg het spoor terug*, 29.
7. Charles: *Volg het spoor terug*, 6.
8. Uitvoerig over Charles' manicheïsme: Van Dijk, *Telganger uit roeping*. Ook Hermans maakte in *Het geweten van* De Groene Amsterdammer veel werk van Charles' zwart-wit denken, vooral met de bedoeling het/hem belachelijk te maken.
9. In een interview met Ischa Meijer in de *Haagse Post* van 30 nov. 1974.
10. Charles: *Volg het spoor terug*, 106.
11. Charles: *Volg het spoor terug*, 109. De verpersoonlijking van dit klootjesvolk noemde hij ook wel 'de oude Adam'. Een karakteristiek van deze

Adam geeft Martin van Amerongen in *Vrij Nederland* van 7 febr. 1976.

12. Charles: *Volg het spoor terug*, 21. Het is overigens niet moeilijk, zie ook hetgeen Kortenhorst vanuit een tegenovergestelde optiek beweerde, Charles gelijk te geven. De lijst is oneindig. Om slechts twee beroemde voorbeelden te geven: sportbobo Karl Lotsy (Van Kolfschooten: *De Dordtse magiër*) en Nederlands hoogste militair Ben Hasselman.
13. *Elsevier* en *De Linie* waren uiterst negatief, *De Groene Amsterdammer* zeer positief, *Het Parool*, *Trouw* en *NRC* kozen een middenpositie. Een goede selectie van de kritieken is te vinden in het LM (knipselarchief). Zie ook Schuyt: *Het spoor terug*, hfst. 10, i.h.b. 283-285.
14. *Elsevier* van 4 juli 1953.
15. *De Linie* van 26 dec. 1953, de *Haagse Post* van 19 sept. 1953, zie hierbij De Vries: *Het kwaad moet met het zwaard bestreden worden* en Van Weringh: *Het spoor van J.B. Charles*.
16. *Het Parool* van 18 juli 1953.
17. *Vrij Nederland* van 13 febr. 1954.
18. Zie p. 289 e.v.
19. Romein-Verschoor: *Reacties op het boek van Charles*.
20. Charles: *Volg het spoor terug*, 172.
21. Geciteerd in Van der Plas: *Mooie vrede*, 66.
22. Zoals de Oranjehotel-lezing van Pim Boellaard uit 1953 waaraan Withuis zowel in *Na het kamp* (243-245) als in de biografie van de man (301-303) uitvoerig aandacht besteedt. Zie ook de hierna genoemde geschriften van Hilbrink, Van Lingen en Drenth.
23. *Nationale Snipperdag*, 118. De uitdrukking 'verzet tegen het verzet' is van Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 136.
24. Zie noot 65.
25. Zie Hilbrink: *Vogelvrij verleden*, Van Lingen: *Van verzetsstrijder tot staatsgevaarlijk burger* en Drenth: *Illegalen in vredestijd*. Zie ook NIOD KB II 442 en 443.
26. *Het Parool* van 10 nov. 1953.
27. Veelzeggend in dit verband is de redevoering van een van de hoofdbestuursleden van de Nationale Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland (NFR), J.J.F. ('Peter') Borghouts, aan het eind van de jaren vijftig. Het door hem geïntroduceerde begrip 'geestelijke weerbaarheid' maakte in eigen kring zoveel indruk dat het als een keerpunt in de geschiedenis van de federatie wordt gezien (zie onder meer *Het Parool* van 5 juni 1958, *Trouw* van 5 juni 1958 en *Het Vrije Volk* van 7 juni 1958). Vandaar dat de de kop van *VVN* begin jaren zestig veranderd werd in *GW* (Geestelijke weerbaarheid), met daaronder in kleine letters *Voormalig Verzet Nederland*. In 1969 kwam in samenspraak met Expogé en het Veteranen Legioen Nederland zelfs een Stichting Geestelijke Weerbaarheid tot stand.

28. Haar stuk in het meinummer van 1953 is getiteld 'Onze nationale eenheid in dagen van beproeving'. Van der Molen was een Nederlands rechtsgeleerde, actief in het verzet en nauw betrokken bij *Trouw*. Na de oorlog speelde zij een sleutelrol bij de opvang van oorlogspleegkinderen. Over haar, BWN dl. 4 en de biografie van Van Klinken: *Strijdbaar & omstreden*.
29. *Het Parool* van 10 nov. 1953.
30. 'Hij is langzamerhand zich als HET GEWETEN van Nederland gaan beschouwen. Als een man zover heen is, komt het ogenblik dat politieke tinnegieters hem voor hun draaiorgel spannen. Dat is met J.B. Charles dan ook prompt gebeurd.' Aldus Hermans in *Mandarijnen op zwavelzuur* I, 14.

31. Henk van Randwijk, Ed. Hoornik, Victor van Vriesland, De Romeins, Jef Suys, Anthonie Donker, J.J. Buskes, Jaques Presser, Anna Blaman, Henriëtte Roland Holst, W.F. Wertheim, G.J. Geers, J. Meertens, O. Noordenbos, K.H. Miskotte, H.J. Pos en ruim tweehonderd personen meer: hun namen zijn te vinden onder het manifest van De Derde Weg (onder meer opgenomen in Lankhorst: *De vredesbeweging*, 105-107). 'Intellectuelen kunnen wel een begin maken met een beweging maar er zijn andere krachten [arbeiders] nodig om ze uit te bouwen,' schreef het blad *De Derde Weg* in maart 1962. 'De Derde Weg mag dan niet gevallen zijn, ze is niet geworden wat de oprichters ervan verwacht hadden,' geciteerd door Leijser in *Derde Weg*, 100-101.
32. Hermans noemde Charles 'Het geweten van *De Groene*'. Het blad riep *Volg het spoor terug* in okt. 1953 uit tot 'boek van de maand'. Over de tussenpositie van *De Groene*, zie Hartmans: *De Groene van 1877*, 177-186 en 202-209.
33. Zie zowel *Vrij Nederland* als *De Groene Amsterdammer* van 19 jan. 1952; H. van Galen Last: 'Laten wij de vrede begraven', in: *Libertinage* 5 (1952), 45-56; *De Nieuwe Stem* 7 (1952), 1-4. De meest uitvoerige studie over De Derde Weg is van Lankhorst: *De vredesbeweging*, zie ook Leijser: *Derde weg*.
34. Lankhorst: *De vredesbeweging*, 59-65.
35. Aldus de ondertitel van een artikel van Charles over De Derde Weg in *Socialisme en Democratie* 9 (1952), 345-349.
36. Het gescheld op de Derde Weg-beweging is altijd enorm geweest en ook bij nader inzien nog wordt er vooral schamper over gedaan. Lankhorst en Leijser geven talloze voorbeelden. Er is, indirect, overigens ook een link tussen De Derde Weg en de Hofmans-affaire, Juliana werd immers verdacht van pacifisme.
37. Met name door Raymond Bruning op diverse plekken op het internet, zie trfw: vriesland bruning.
38. Het gedicht 'Route' verscheen voor het eerst in 1959, zie V. van Vries-

land: *Verzamelde gedichten* (Amsterdam 1968), 193.
39. Van Vriesland: 'De onverzoenlijken', 31-32.
40. Idem, 21.
41. Idem, 15-16.
42. S. Carmiggelt: *De gedichten* (Amsterdam 1974), 82-83.
43. Voor een overzicht, zie PGN I, hfst. X, 694-712 en de in de volgende noot genoemde bibliografie. Zie ook de interessante doctoraalscriptie van Van Schravendijk: De publiciteit t.a.v de annexatiekwestie Nederland-Duitsland.
44. Verreweg de meeste brochures (44 van de 63) verschenen in 1945. Maar als de knipselmappen van het NIOD (KB 11, 290) representatief zijn verschenen er in 1946 meer artikelen dan in 1945, zie ook Gaal: *Bibliografie van Nederlandse publicaties over (eventuele) annexatie van Duits gebied door Nederland*. Overigens beweert Van Schravendijk (o.c. 262-263) dat de regering de invloed van de annexionisten zwaar overschatte, 'anders blijft het onbegrijpelijk, waarom hij de eis tot gebiedsovername niet totaal liet vallen toen de geallieerden en Duitsland er grote weerstand tegen bleken te hebben.' Voor een balans, zie Wielenga: *West-Duitsland*, hfst. 8.
45. Zie bijv. de 'enquête' die *Elsevier* op 31 dec. 1948 over de Nederlandse houding t.o.v. Duitsland publiceerde. Elk van de genoemde personen was voorstander van opname van Duitsland in Europees verband en een snel Duits herstel. Wat betreft de houding van de politiek, zie bijv. de motie van Van der Goes van Naters, Romme e.a. *HTK* van 19 maart 1948, bijlage 764.
46. NIPO-bericht 350 (19 nov. 1949), idem 603 (2 jan. 1953). Eind 1953 was het percentage overigens opeens gedaald naar 17% (NIPO-bericht 642, 26 nov. 1953).
47. *Voormalig Verzet Nederland* van 21 okt. 1950.
48. *De Telegraaf* van 3 aug. 1951.
49. *NRC* van 4 aug. 1951.
50. *Het Parool* van 12 en 14 sept. 1951.
51. *De Waarheid* van 4 febr. 1952.
52. *De Telegraaf* van 7 juni 1952.
53. Meer voorbeelden in de knipselmappen van het NIOD KB 11 1535-1540. Zie ook Wielenga: *West-Duitsland*, hfst.7.
54. Dit laatste in *De Tijd* van 22 nov. 1952. Berichten over het bezoek o.m. in *Het Parool* van 30 sept. 1952, *De Waarheid* van 11 sept. 1952 en, als eerste, in het *Algemeen Dagblad* van 10 sept. 1952.
55. *Trouw* van 23 maart 1950. Vgl. ook *de Volkskrant* van 23 dec. 1950 en 13 sept. 1952.
56. Over hem zie BWN 2, het citaat is afkomstig uit het archief van Buitenlandse Zaken, zoals geciteerd door Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 286-287.

57. De zogenaamde Imagologie, hierover zie Manfred Beller en Joep Leerssen (ed.): *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters* (Amsterdam-New York 2007).
58. Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 287.
59. Over haar *BWSA* 8 (ook internet). *HTK* 8 mei 1951, 1565.
60. Bouhuys: *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn*, 127; NIOD KB II 1537.
61. Zie hfst. 21.
62. Bouhuys: *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn*, 127; zie ook *Andere tijden* van 3 mei 2001 ('Deutsche nicht erwünscht').
63. Talloze knipsels in NIOD KB II 1537.
64. Hoornik: *Journalistiek proza en brieven*, 56-58.

65. Getuige onder meer de droom die hij op een van de laatste pagina's (327) van *Volg het spoor terug* beschrijft.
66. Charles: *Van het kleine koude front*, passim en *Vrij Nederland* van 28 augustus 1965 (n.a.v. de trouwplannen van Beatrix).
67. *Trouw* van 22 aug. 1975.
68. J.J.M. van Dijk e.a.: 'Victimologie. Voorgeschiedenis en stand van zaken', in: *Justitiële verkenningen* 33 nr. 3 (2007), 9-29.
69. Schuijt: *Het spoor terug*, 356-357.
70. Nagel: 'Victimologie'.
71. Nagel: 'Victimologie', 22.

Hoofdstuk 13

1. Dat geldt niet voor Herzbergs *Kroniek*, zie Kuijper: *Een wijze ging voorbij*, 381-382.
2. *Vrij Nederland* van 6 maart 1948.
3. *Algemeen Handelsblad* van 12 mei 1950.
4. *Het Parool* van 4 mei 1947.
5. Zie onder meer Koedijk: *Vrijheid in verantwoordelijkheid* en Hofland: *Tegels lichten*.
6. Kortenhorst had in *Onderdrukking en Verzet* (2, 201-290) het hoofdstuk over het economisch leven geschreven.
7. *De Volkskrant* van 30 nov. 1954.
8. Over hem zie vooral hfst. 22.
9. Cohen: *Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*, 79-80.
10. Cohen: *Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*, 94-95.
11. *BMGN* 10 (1956), 158-160.
12. Oorspronkelijk zou de reeks *Nederland in de branding. Nationaal gedenkboek* heten, later werd dit veranderd in *Nederland in de vaart der volkeren*,

met de bevrijding in zich werden de oude plannen opnieuw opgepakt, zie LM (briefwisseling redactie *Onderdrukking en Verzet*).

13. *Onderdrukking en Verzet* II, 97.
14. Zo het door Kortenhorst geschreven hoofdstuk over het economisch leven ('Gedurende die jaren waren wij met het verscheurende beest opgesloten in een en dezelfde kooi en moesten wij met hem het dagelijks brood delen', II, 205), dat van Louwes over de voedselvoorziening, François over het volkenrecht, en het vele dat door diverse auteurs in deel I over de overheid, overheidsorganen en overheidsdienaren geschreven is (zie bijv. wat op 433-434 over de politie gezegd wordt: 'hoewel ik [F.R. Mijnlieff, op dat moment chef van de afdeling Openbare Orde en Veiligheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken] persoonlijk behoor tot hen, die aan de weigering, om verder mede te doen, de voorkeur geven, geef ik gaarne toe, dat deze oplossing niet de enige juiste was.' Vandaar ook dat *Je Maintiendrai* (30 nov. 1945) op basis van de prospectus met daarin de namen van Kortenhorst, Louwes, François en Trip (die overigens ontkende toegezegd te hebben) verbolgen reageerde. 'Wat weten zij van het verzet... zal Louwes nu de geschiedenis van het verzet gaan schrijven. Wat moet dat voor een geschiedschrijving worden?'
15. De Jong: *Herinneringen* I, 138.
16. L. de Jong, *Holland Fights the Nazis* (Londen z.j./1941), 94.
17. L. de Jong: *Je Maintiendrai. Een jaar Nazi-tyrannie in Nederland* (Londen z.j./1941), 53.
18. De Jong: *Herinneringen* I, 138-140.
19. Zie ook DNM 17*: Vroegste Nederlandse geschriften met 'heel het oorlogsverhaal'*.
20. L. De Jong: *Je Maintiendrai* III, 147; idem IV, 159-160.
21. Zie hfst. 28 en *Grijs verleden*, 359.
22. Zie ook DNM 18*: Een voorbeeld van het vroeg-klassieke oorlogsverhaal*. Zie ook Hondius: *Oorlogslessen*, 65, 79-80 en 122-123.
23. Soms ingegeven door de ideologie van de groep waaruit de schrijver voortkomt. Zo lijkt optimisme te horen bij communisten en antirevolutionairen, berusting bij de christelijk-historischen en de beklemtoning van het tragische bij de katholieken.
24. Zie hierover Hondius: *Oorlogslessen*, passim.
25. Zie ook DNM 19*: De pijlers van het oorlogsverhaal in schoolboeken. Enkele illustraties*.
26. Zie hiervoor de gelijknamige brochure (Amsterdam 1945).
27. *Het Parool* van 1 sept. 1945.
28. *De Zwerver* van 11 mei 1946.
29. *Het Vrije Volk* van 16 aug. 1947.
30. *De Volkskrant* van 2 sept. 1947.
31. *Vrij Nederland* van 6 sept. 1947.

32. Een beschrijving van het 'historisch bevrijdingsspel' in Duiven, bij Groessen en Het Loo, is te vinden in *De Oost-Gelderland* van 9 mei 1946. Voor voorbeelden uit andere dorpen en steden, zie Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 300 e.v.
33. *Officieel Programma bij de gelegenheid enz* (Hilversum 1946).
34. Weerbare democratie, zie hierover Jongert: *Tentoonstelling georganiseerd naar aanleiding van de bevrijding*.
35. 'Vijf jaren van ons leven', *Je Maintiendrai* van 10 mei 1946.
36. *Het Parool* van 31 mei 1947, over Rodrigo en haar 'Verzet' getitelde anti-oorlogsballet, zie BWSA.
37. Bedoeld is de film *Zes jaren*. De sfeer is dezelfde als in *Soldaat van Oranje*. Over cabaret, film en theater zie de opstellen in Schram: *Overal sporen*.
38. Zie de epiloog van dit boek.
39. Er waren er meer; zo circuleerde in de omgeving van Bloemendaal en Aerdenhout een kopie van een merklap van 'mej. Verweij' die vooral uit tekst bestond.
40. Het origineel is helaas onvindbaar. Zie ook DNM 16*: Het nationaal oorlogsverhaal op een merklap*.
41. *Bezet gebied* verscheen in 1945, er verschenen drie herdrukken (twee in 1946 en één in 1947).
42. *Bevrijd vaderland* verscheen in 1945 maar werd nooit herdrukt.
43. Het eerste oorlogsboek van Anne de Vries verscheen in 1948 en ging over verzetsheld Johannes Post. Een aantal andere oorlogsboeken (1951, 1961, 1962) volgden.
44. Bedoeld is vooral *De Tyrannie verdrijven*. De populariteit van Norel moet overigens niet overdreven worden. Uit een CBS-leesonderzoek uit het midden van de jaren vijftig (*Vrije-tijdsbesteding in Nederland*, winter 1955/56, dl. 4, 21) blijkt dat hij bij slechts 1,9 procent van de mannen de meest geliefde schrijver was; A.M. de Jong, Nederlands meest gelezen schrijver, was dat bij 10 procent. Als kinderboekenschrijver komt Norel in het onderzoek zelfs niet voor. Anne de Vries was onder volwassenen populairder dan Norel.
45. Als in 'leeservaringen' (van mannen) de Tweede Wereldoorlog ter sprake komt, wordt opmerkelijk vaak de naam van Norel genoemd, zie bijv. Nicolaas Matsier in *Raster* 57 (1992), 50-51 en Maarten 't Hart in *Het roer kan nog zesmaal om* (Amsterdam 1984), 162. Toch blijkt uit een in 1978 gehouden NOS-onderzoek naar aanleiding van de televisieserie *Holocaust* (*Rondom Holocaust*, 34) dat *Hongerwinter* van Jan Terlouw verreweg het meest gelezen oorlogsboek was, namelijk door 20 procent van de onderzochte scholieren. 10 procent had het *Dagboek van Anne Frank*, *Reis door de nacht* van Anne de Vries en *Het bittere kruid* van Marga Minco gelezen. Slechts 5 procent noemde *Engelandvaarders*.
46. *Het grote gebod* 1, 435.

47. Norel: *Vogelvrij*, 9-27.
48. Norel geciteerd door Bekkering: *De oorlog aan kinderen verteld*, 276.
49. Nog interessanter en moeilijker wordt het als de problematiek verplaatst wordt van de schrijver naar de lezer. Waardoor, zo moet je je afvragen, wordt een oorlogsbeeld gevormd? Door eigen ervaringen? Door verhalen van vrienden en familie? Door wat iemand leest, op de radio hoort, in de bioscoop of op televisie ziet? Wat maakt meer indruk, fictie of nonfictie? Marga Minco's *Bittere Kruid* en Abel Herzbergs studie naar de jodenvervolging zijn beide door de auteurs een 'kroniek' genoemd en dat terwijl het ene boek doorgaat voor een literaire novelle en het andere voor een historische studie. Wat betekent het woord 'kroniek' dan nog? Bert Voetens veelgelezen *Doortocht* wordt veelal in de categorie 'literatuur' geplaatst terwijl het een dagboek is (waarvan pas later bekend werd dat veel daarin 'verzonnen' was). Maar was het werkelijk verzonnen of was hier eerder sprake van de waarheid liegen?
50. Teun de Vries stond apart omdat hij communist was.
51. Zo verscheen er van *Die van ons* van Willy Corsari al in 1946 een derde druk (in 1948 kwam de eerste 'goedkope' druk op de markt, in 1958 de 8ste, in 1965 de 10de druk). Hiermee schijnt het boek de eerste kurk te zijn geweest waar De Bezige Bij op dreef, zie Anbeek: *Na de oorlog*, 19, Roegholt: *De geschiedenis van de Bezige Bij*, 88 en BWN, *Lubberhuizen*. Dit boek was niet het meest populaire 'literaire' oorlogsboek. Dat was *Doortocht* van Bert Voeten. Deze is echter geen roman maar een, hoewel later bleek deels fictief, dagboek.
52. Anbeek: *Na de oorlog* geeft afgezien van de door mij overgenomen tegenstelling idealisme-cynisme inhoudelijk nauwelijks of geen generalisaties. Goedegebuure: *Het verschrikkelijke wonder* stelt niet de vraag naar het beeld van de oorlog in de roman maar naar de invloed van de oorlog op de schrijver – en is daarbij bovendien alleen geïnteresseerd in 'de belangrijkste schrijvers' (Hermans, Mulisch, Lucebert e.a.). Nord: *Inhaalmanoevre van de Nederlandse literatuur* zegt slechts dat de oorlog 'onze literatuur' uitgebreid heeft met ervaringen die wij tot dan toe slechts van horen zeggen hadden en Schram: *Taal behoudt de feiten* tot slot is te geleerd om tot veralgemeniseringen te komen.
53. Willy Corsari: *Die van ons*, 374.
54. Bert Voeten: *Doortocht. Een oorlogsdagboek, 1940-1945* (Amsterdam 1946), 24.
55. Voeten: *Doortocht*, 203-204.
56. Aldus Voeten op de laatste pagina van *Doortocht*, 222.
57. W.F. Hermans in: *Criterium* 4 (1946), 841 (*De tranen der acacia's*).
58. Dat was overigens in het nummer voorafgaand aan dat waarin de kritiek van Hermans op Voeten en de novelle van Reve stond. Uitvoerig over alle gedoe rond de publicatie van *De tranen*, zie Calis: *Vrienden van weleer* (noot 2 van hfst. 12), 218-225.

59. Namelijk na verschijning van *De donkere kamer van Damocles*, onder meer van de hand van Jef Last: 'De defloratie van het verzet', in: *De Nieuwe Stem* 14 (1959), 306-310. Zie Kamp: *Willem Frederik Hermans en de ontvangst van* De tranen der acacia's, 57-63.
60. Aldus I.M. (Ivo Michiels) in het *Algemeen Handelsblad* van Antwerpen van 23 maart 1950. Over de kritieken, zie Holwerda: *Andere tijden, andere visies*.
61. De Nederlandse en Vlaamse auteurs van Middeleeuwen tot heden (DBNL): 'De roman *De tranen der acacia's* (1949) beschrijft de identiteitscrisis van een tijdens WO II opgroeiende jongeman: noch in het politieke (verzet en verraad), noch in het psychologische vlak (vader-, moeder-, zuster-figuren) slaagt deze erin een weg te vinden in de ondoorzichtigheid van de werkelijkheid.' Eenzelfde thematiek dus als in de hierna besproken *Donkere kamer van Damocles*.

62. Simon Vestdijk in *Podium* 5 (1949), 764-768.
63. Simon Vestdijk: *Zuiverende kroniek* (Amsterdam 1956), 138-141.
64. Van dit in Amsterdam uitgegeven 'internationaal cultureel maandblad' verschenen slechts twee jaargangen, 1945-1946 en 1946-1947; hierin werden twaalf van de dertig hoofdstukken van *Pastorale* gepubliceerd.
65. Pop: *Pastorale 1943* en Anbeek: *Vestdijks beeld van de tweede wereldoorlog*.
66. Pop: *Pastorale 1943*, 50: 'soms verkeert de lezer in twijfel wie er aan het woord is.'
67. Vandaar dat subtiliteiten als deze in de film naar het boek niet naar voren komen. Dat op zijn beurt had weer tot gevolg dat een man als W.F. Hermans op basis van de film kon beweren (in *Ik draag geen helm met vederbos*, 313) dat *Pastorale 1943* 'door links-geëngageerde denkers gemakkelijk [zou] kunnen worden bestempeld tot een pleidooi achteraf voor het nationaal-socialisme.'
68. S. Vestdijk: *Bevrijdingsfeest* (Amsterdam 1949), 28, 162 en 277.
69. Zie hfst. 9. De laatste twee citaten uit *Bevrijdingsfeest* staan op 149-150 en de laatste pagina. Het woord illegaliteitspsychose valt herhaaldelijk in het boek, o.a. op 154, 283 en 305.
70. Anbeek: *Na de oorlog*, 42 en 51.
71. Geciteerd in www.wfhermansvolledigewerken.nl, over de oerversie van *De donkere kamer*.
72. Anderen lazen het boek louter op zijn literaire merites. 'Men had bewondering voor de constructie, voor de vaart van het verhaal en voor het literaire vernuft waarmee de auteur het probleem van "de subjectieve waarheid" op scherp heeft weten te stellen. Men vond de roman "knap".' Aldus Smulders in *De literaire misleiding*, 22.
73. Citaten respectievelijk uit het *Schoolblad Nederlandse Onderwijzersvereniging*, *De Typhoon* en de *Haagse Post*, geciteerd in: Holwerda: *Andere tijden, andere visies*.

74. In de eerste kritieken op de *Tranen*, van de hand van Stroman, Van Leeuwen, Stuiveling, Knuvelder en Brandt Corstius, werd immers nauwelijks of geen kritiek geleverd op het cynische beeld dat Hermans van het verzet gaf. Dat veranderde pas na de verschijning van *De donkere kamer van Damocles*, naar zich laat aanzien vooral na de buitengewoon kritische recensie die Jef Last hierover en tegelijkertijd, zij het wat laat, over de *Tranen* publiceerde. Hierin keerde hij zich fel tegen het beeld van 'uitsluitend verraderlijke, laffe, onbenullige, onbekwame, of in ieder geval kale, naar zweet en uit hun mond stinkende illegalen'. Het is moeilijk te zeggen of dit vervolgens de dominante mening werd. Maar het ziet er wel naar uit dat Hermans' mening over het verzet vanaf de jaren zestig als een louter literaire werd gezien. Dat was hij niet, zie Jef Last: 'De defloratie van het verzet', in: *De Nieuwe Stem* 14 (1959), 306-310 en Kamp: *Willem Frederik Hermans en de ontvangst van De tranen der acacia's*, 57-63.
75. Hij was de grote man achter het zogenaamde Utrechtse Kindercomité, zie hierover Bert Jan Flim: *Omdat hun hart sprak* (Kampen 1996), passim.
76. Hij volgde in het voorjaar van 1949 D.W. Dettmeijer op, een man die te veel andere (= politieke, hij was actief in de VVD) zaken aan het hoofd had en mede daarom in conflict kwam met de redactieraad. Uitvoerig over een en ander zie de briefwisseling van de redactie die bewaard wordt op het LM (4 mappen zonder nummering en geordend op auteur).
77. Zo schrapte hij de passage in *Onderdrukking en Verzet* (3, 552) waarin een fraai beeld van het Nederlands verzet werd gegeven ('dit verzet breidde zich uit, en werd op den duur het verzet van velen'). Close reading van de twee teksten levert vermoedelijk tal van dergelijke verschillen op. Ze zijn illustratief voor de verandering die zich eind jaren veertig m.b.t. het oorlogsbeeld voltrok.
78. Dit doet hij althans in de eerste druk, uit latere drukken is het voorwoord verdwenen.
79. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 5. De hiernavolgende citaten uit dit boek komen uit de tweede druk, van mei 1960.
80. De tekst was immers gebaseerd op de bijdragen van Meulenbelt over het verzet in *Onderdrukking en Verzet*, zie hiervan deel III, 549-643.
81. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 11.
82. Zie hfst. 5.
83. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 69-70.
84. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 109.
85. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 71 en 117-118.
86. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 137-140.
87. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 228.
88. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 274-275.

89. De eerste editie droeg de titel *The Netherlands under Dutch Occupation*, de genoemde titel is die van de herdruk uit 1963. De vertaling dateert uit 1964.
90. Zie Truus Wijsmuller-Meijer en L.C. Vrooland: *Geen tijd voor tranen* (Amsterdam 1961).
91. Werner Warmbrunn: *De Nederlanders onder Duitse bezetting*, 1940-1945 (Amsterdam 1964), 266. Overigens is de lopende tekst, in het bijzonder die van hfst. 7 over de reactie van de bevolking, niet in overeenstemming met deze conclusie. In die tekst wordt een heldhaftiger beeld geschetst.
92. In navolging van Hans Blom wordt de term veelal toegeschreven aan E.H. Kossmann maar dat is onjuist, zie Blom: *In de ban van goed en fout*, 158.

93. *De Groene Amsterdammer* van 7 dec. 1963.
94. Cohen: *Het bewaren van de oorlog*, 90-108.
95. Aan Hans Blom, geciteerd in Blom: *Cohen als geschiedschrijver*, 46.
96. Er werden vanuit het RIOD in de jaren vijftig nog wel paar andere wetenschappelijke studies gepubliceerd, voor een chronologisch overzicht, zie de website van het instituut.
97. J. Bouman: *De April-Mei-Stakingen van 1943* ('s Gravenhage 1950), 188.
98. B.A. Sijes: *De Februari-staking. 25-26 febr. 1941* ('s Gravenhage 1954), 185.
99. A.J.C. Rüter: *Rijden en staken. De Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd* ('s Gravenhage 1960), 418.
100. Rüter: o.c., 51.
101. Zie ook *Grijs verleden*, 368-370.
102. Met Max Pam, geciteerd in Cohen: *Het bewaren van de oorlog*, 50.
103. Cohen: *Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*, 106.
104. 'Otto Freising als geschiedschrijver van zijn tijd', in: Blom: *Cohen als geschiedschrijver*, 130.
105. Daaronder Cohen: 'Twee oraties over de bezettingstijd', in: *BMGN* 101 (1986), 417-422 (ook in Blom: *Cohen als geschiedschrijver* 161-167, i.c. 166). Een van de leden van het directorium van het RIOD (P.J. van Winter tijdens een directoriumsvergadering in okt. 1951) had jaren eerder al gezegd dat het instituut het Nederlandse volk een 'boodschap' moest meegeven. Hij gaf toe dat een dergelijke taak het wetenschappelijk gemoed pijn kon doen maar dat 'hogere dan wetenschappelijk waarden' hiermee gered konden worden. Welke waarden zei hij er overigens niet bij.

Hoofdstuk 14

1. Zo betoogde Gerbrandy tijdens een spraakmakende radiorede op 2 dec. 1946 dat het akkoord van Linggadjati in tegenspraak was met de redevoering van Wilhelmina van 7 dec. 1942 waarin expliciet gesteld was dat de

kolonie een zelfstandige status binnen het rijksverband moest krijgen. De reden leidde tot de oprichting van het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid, zie Steven: *Een (buiten)parlementaire lobby*.

2. De meest handzame beschrijving van de inhoud is te vinden in Posthumus Meyjes: *De Enquêtecommissie is van oordeel*.
3. Zie noot 52 van hfst. 7
4. Zie hfst. 9. Ook Tempel eindigt zijn boek *Nederland in Londen, Ervaringen en beschouwingen (Haarlem 1946)*, 252 met verwijzing naar de naoorlogse ellende: 'Er is reden voor diepe verontrusting over den toestand van ons land. Ik wil dat vrijmoedig uitspreken, nu ik de ravage heb kunnen afmeten, welke de zware oorlogsjaren in ons volk hebben aangericht.'
5. Overigens werd het idee voor het eerst geopperd door de CHU-politicus R. Pollema, lid van de Eerste Kamer, zie *Leeuwarder Courant* van 16 jan. 1947. Voor de context zie PGN II C, 2251-2258; Posthumus Meyjes: *De Enquêtecommissie is van oordeel* en De Jong: *De verslagen van de parlementaire enquête-commissie*.
6. HTK 5 nov. 1947, 200. Vooral de CHU en de ARP waren tegen.
7. De verhoren beslaan 8653, de bijlagen 1984 en het verslag 4227 pagina's. Zie ook DNM 20: *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*.
8. *Het Parool* van 17 dec. 1958.
9. De eerste delen van het verslag verschenen in een oplage van 5000 exemplaren, van het laatste deel verschenen er nog maar 1700 (*PGN* 2, 2260). In totaal werden er volgens *De Telegraaf* van 18 december 1956 21000 exemplaren van de enquête verkocht. Al in deel 6c, 1001 slaakte een voorzitter van een subcommissie de verzuchting dat het menselijk haast onmogelijk was het werk voort te zetten. Er waren toen nog vijf jaren te gaan!
10. *Het Koninkrijk* bevat meer pagina's maar het aantal woorden per pagina is veel minder.
11. Boos was wel *De Telegraaf* omdat dit voortijdig staken van het onderzoek betekende dat de gebeurtenissen met betrekking tot Nederlands-Indië met de mantel 'der liefde' bedekt werden. Dat steeds meer getuigen wegvallen dan wel door ouderdom onbetrouwbaar geacht moesten worden, vond de krant geen argument. 'Dezelfde bezwaren hadden ook naar voren gebracht kunnen worden bij de onderzoeken, welke reeds hebben plaatsgevonden.'
12. *De Volkskrant* van 26 jan. 1957.
13. Johan Huizinga: 'De taak der cultuurgeschiedenis', in: *Verzameld werk VII* (Haarlem 1950), 43.
14. De Jong: *De verslagen van de parlementaire enquête-commissie*, 32.
15. De Jong geeft in *De verslagen van de parlementaire enquete-commissie* twee verklaringen voor de eensgezindheid van de Enquêtecommissie. Een daarvan is dat men steeds weer zocht naar de grootste algemene deler,

naar conclusies dus die zo vaag waren dat iedereen zich erin kon vinden. Een tweede verklaring is vermoeidheid. De conclusies werden met de tijd steeds matter, zegt hij, zeker nadat Donker, de langstzittende voorzitter, zijn plek geruild had voor een ministerspost.

16. Beide kranten openden hun reeks van tientallen artikelen op 27 jan. 1948.
17. Auke Kok: *De verrader. Leven en dood van Anton van der Waals* (1995, Amsterdam 2005), 333-334.
18. Een van de eerste keren in het *Haagsch Dagblad* van 27 jan. 1948, 'de grootste oorzaak van dit alles [de vele slachtoffers in het Nederlands verzet] was de achttienlijnige radioverbinding, die de Haagse S.D... met Londen onderhield. Zij stond bij de kleine groep medewerkers bekend als "England-Spiel" of "Nordpol-Spiel".' Overigens ontkende het *Haagsch Dagblad* van 17 febr. 1948 evenals de rechtbank de relatie tussen Van der Waals en het Englandspiel. Zie verder bijv. *De Maasbode* van 19 maart 1948 en *Het Vrije Volk* van de dag ervoor. De *Leeuwarder Courant* gebruikte het begrip pas op 28 april voor het eerst, de *Zierikzeesche Nieuwsbode* op 9 juni, *De Bommelerwaard* op 16 april. Op 14 april zond de VARA een documentair hoorspel van de hand van Frits Hordijk over de affaire uit, de tekst bevindt zich op het NIOD (KB 11, 161a).
19. Onder meer in de *NRC* van 19 april 1948, *Het Parool* van dezelfde dag en *De Maasbode* van 16 april.
20. *De Wereldkroniek* van 8 mei 1948.
21. Veenendaal: *Spelregels. Een historiografisch overzicht van het Englandspiel* en Wolters*: Dossier Nordpol*.
22. Illegaal werker in 1942-'43, kreeg in '43 de leiding over CS-6, ging naar Londen en werd daar als kenner van de illegaliteit binnengehaald. De Graaf is een man met een vreemde carrière en een vreemd verhaal, zie ook het interview met hem in Hofland: *Vastberaden maar soepel en met mate*, 175-203.
23. Het moment van publicatie is in dit geval belangrijk, De Graaff: *Dood van een dubbelspion*, 62 noemt 1949 als het jaar van publicatie maar dat is onjuist. De eerste recensies van het boek dateren van okt. 1948 (NIOD KB 11 161a).
24. K. de Graaf: *Fictie en werkelijkheid. Carnaval der desperado's en zijn achtergronden* (Amsterdam 1949), 9.
25. De Graaf: o.c., 49.
26. J.E. van der Starp: *Het Englandspiel. Demasqué der Vau-mannen* (Dordrecht 1948), gevolgd door *Een dolkstoot in de rug van het Nederlandse volk* (Dordrecht 1950). Beide geschriften werden met voor- en nawoord in 1996 heruitgegeven.
27. Van der Starp: o.c., 30-31.
28. Van der Starp: o.c., 32.

29. PEC 4a, 893-897.
30. Wolters stelt in *Dossier Nordpol*, 63 en 258 kortweg dat Loe de Jong aan de conclusies van de PEC niets heeft toegevoegd en daardoor meegewerkt heeft aan een brede acceptatie in de Nederlandse maatschappij van 'het Englandspiel als in hoofdzaak veroorzaakt door "fouten en soms ernstige fouten" van de Britse geheime dienst SOE.' Het zal uit deze formulering duidelijk zijn dat Wolters, zoals zovele anderen vóór hem, het met deze conclusie niet eens is. Volgens hem waren het niet de Duitsers die met de Engelsen speelden maar de Engelsen die dat met de Duitsers deden. 'In dat kader zijn Nederlandse agenten bewust in Duitse gevangenschap gestuurd, ingezet bij pogingen door middel van schijnoperaties de vijandelijke legermacht tot spreiding over meerdere fronten te dwingen om zodoende zijn aanvankelijke overmacht aan mensen en middelen in Europa geleidelijk te reduceren en te voorkomen dat hij die overmacht tot een beslissende slag op een van de fronten heeft kunnen inzetten.'
31. *Koninkrijk* 9, 1085.
32. Veenendaal: *Spelregels. Een historiografisch overzicht van het Englandspiel.*
33. Bijv. in een artikelenserie over spionnen voor Nederland in de *Haagse Post* van mei-juli 1967. De op het NIOD bewaarde knipselmappen bevatten vooral veel artikelen over het jaar 1949, in 1950 wordt het aantal minder, daarna neemt het steeds verder af. Een steekproef in de digitale versies van kranten als de *Leeuwarder Courant* bevestigt deze curve van afnemende belangstelling.
34. *Het Parool* van 21 dec. 1962.
35. Over Rodrigues Lopes, zie p. 754. Over Veterman en zijn dood publiceerde Wim Hazeu een uitvoerig artikel in de kleurenbijlage van *Vrij Nederland* van 10 juni 1978 (met de conclusie dat de dood toeval was). Tot dezelfde conclusie komt Vetermans biograaf Regenhardt in *Het gemaskerde leven* van Eduard Veterman. Veterman was overigens net zo somber over de Nederlandse naoorlogse samenleving als Rodrigues Lopez, zie zijn in 1946 gepubliceerde en herhaaldelijk herdrukte *Keizersgracht 763* (Amsterdam 1946), vol bijtende opmerkingen over de Nederlandse samenleving, het Militair Gezag en de voormalige Londense regering.
36. Onder meer in de *Daily Mail* van 19 febr. 1945, zie ook NIOD KB I 7862A. Zie ook Tiemens: *Veertig jaar affaire King Kong* en van dezelfde auteur: *Stierf King Kong*?
37. King Kong speelt in de eerder genoemde roman van De Graaf eveneens een hoofdrol, hij wordt hier 'De gorilla' genoemd. De conclusies van de Enquêtecommissie worden vermeld in PEC 4a, 703-704.
38. Zie ook DNM 21: *Pinto, Englandspiel en King Kong in de buitenlandse publiciteit.*
39. Prakke: *Pers en politieke elite.*

40. Prakke: *Pers en politieke elite*, 21-22. Vergelijk hetgeen op 21 jan. 1955 door *Het Vrije Volk* geschreven werd: 'De voorkeur voor een krant met een mening is niet het verlangen om slaafs te volgen, maar om de mening te horen van een redactie, die het in de grond van de zaak met hem [de lezer] eens is.'
41. Prakke: *Pers en politieke elite*, 61.
42. Bijeen maakten de kranten in de jaren vijftig een sterke groei door, van een totale oplage van 1,5 miljoen in 1939 stegen ze naar 2,7 miljoen in 1954 en 3,4 miljoen in 1963. Deze groei is niet volledig toe te schrijven aan de bevolkingsstijging. De – wat heet – 'krantdichtheid', dat wil zeggen het aantal inwoners dat een krant leest, steeg sneller dan de bevolking. Zo was die dichtheid in 1954 261 (aantal lezers op 1000 inwoners) en in 1963 283. Ondertussen kwam ook het aantal pagina's van de krant weer langzaam op het oude niveau. Vóór de oorlog bedroeg de gemiddelde omvang 20 pagina's, in 1947 waren dat er 5, in 1953 ruim 10 en pas in 1963 opnieuw 20. Zie Schneider: *De Nederlandse krant*, 348.
43. 'Een journalist heet in de volksmond een inktkoelie of een persjongen, en hij wordt onderbetaald,' schreef Mathieu Smedts, in een ongesigneerd artikel over het boekje van Prakke in *Vrij Nederland* van 26 oktober 1957. Het zou, onder meer door Hofland in *Tegels lichten*, in de jaren zestig en zeventig keer op keer herhaald worden. De werkelijkheid was heel wat gecompliceerder, zie onder meer Koedijk: *Vrijheid in verantwoordelijkheid* en Daalder: *Drees en Soestdijk*, 222 en hfst. 7.
44. *Vrij Nederland* van 26 okt. 1957.
45. Vandaar dat pogingen de pers terug 'in het hok' te krijgen, mislukten. Een aardige, door Cramer (89-91) vermelde illustratie van de groeiende rol van de pers betreft de vraag of zij het recht had uitspraken uit de Kamerdebatten te publiceren die niet in de Handelingen terechtkwamen. Vóór de oorlog twijfelde niemand hierover: dat recht had de pers niet. Volgens Kamervoorzitter Van Schaik zou zij er zelfs om vervolgd kunnen worden. Na de oorlog dacht men hier anders over. De pers had tot taak een getrouwe weergave te bieden van het Kamerdebat, ook al werden daarbij minder welgevallige dingen gezegd.
46. Over hem zie De Leeuw: *Dirigeren is geen beroep maar een roeping*, i.h.b. 175-193 en NIOD KB 1, 3834. De zaak-Van Kempen is minder bekend dan die van Van Kempens collega Henk Badings. Zie Samama in een speciaal ter gelegenheid van een concertreeks met muziek van Badings uitgegeven boekje: *Licht op Badings*. Zie ook het portret van Badings door Eduard Reeser in *BWN* en eveneens van Samama: *Nederlandse muziek in de 20ste eeuw*, hfst. 5.
47. Hun namen kunnen als een prosopografie van de culturele afdeling van het Amsterdamse verzetsmilieu gelezen worden: R. Blijstra, Donker-

sloot, Presser, Premsela, de Romeins, Tas, Sandberg, Warendorf, Schaper e.v.a.

48. Met de *Haagsche Courant* (1955: 88 899 abonnees), het *Nieuwsblad van het Noorden* (64 459), *De Gelderlander* (64 050), *De Stem* (56 616), het *Rotterdams Nieuwsblad* (51 984), het *Limburgsch Dagblad* (50 326), *De Limburger* (48 250) en het *Utrechts Nieuwsblad* (46 083). Voor deze cijfers zie de *Kroniek* van Van de Plasse, 195.
49. Omdat heel de krant gedigitaliseerd is.
50. Niet neutraal maar onafhankelijk, zoals de krant het kort na de oorlog (23 december 1946) in een beginselverklaring stelde.
51. *Leeuwarder Courant* van 31 jan. 1951.
52. Van Kampen schreef vooral over de zee, Nieuw-Guinea en verre streken, zijn artikel stond in de *Leeuwarder Courant* van 17 febr. 1951.
53. De commissie kreeg al op 8 mei 1945 een officiële status, het bureau werd een kleine week later geopend, zie de *Onderzoekgids oorlogsgetroffenen WO 2*, www.oorlogsgetroffenen.nl (sociale zorg).
54. Zo publiceerde het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* talloze artikelen over 'het joodse kind', vooral nadat de Commissie voor Oorlogspleegkinderen begin 1949 opgeheven was. Vóór die tijd was er ook in de niet-joodse pers wel een en ander gepubliceerd, onder meer in *Trouw* van 23 juni 1945 en *De Groene Amsterdammer* van 1 september 1945. Eind 1946 (bijv. *Op Korte Golf* van 23 november 1946) en begin 1947 (bijv. *Het Parool* van 23 januari 1947) ging er in de pers relatief veel aandacht uit naar de geschriften van de vrijzinnige predikant J.J. Kalma. Volgens Verhey (*Kind van de rekening*, 143-145) was hij de enige niet-jood die het joodse standpunt onderschreef. Kalma publiceerde niet alleen in de pers maar kwam in 1946 ook met twee boekjes over de kwestie. Toch is de publieke belangstelling voor de zaak van latere datum, namelijk van ná februari 1953. Voor de context, zie ook Wolf: *Beyond Anne Frank*,
55. Op 10 febr. 1953, zie Fishman: *The Anneke Beekman Affair and the Dutch News Media*.
56. *De Telegraaf* van 4 maart 1953.
57. Op één na: Hendrik Mulderije van de CHU.
58. *Gazet van Limburg* van 9 maart 1953. Overigens is deze krant de opvolger van het eerder beschreven *Veritas*.
59. Een brief van het kerkelijk gezag, gedateerd maart 1953, staat in *De verdwijning* van Anneke Beekman en Rebecca Meljado. 35. Zie ook NIOD-archief 197k, 5c en 5d.
60. Aldus de formulering van Verhey in *Om het joodse kind*, 185.
61. Die twee maanden later overigens het beroemde amendement uitgaf waarin het katholieken verboden werd zich met het socialisme in te laten. Het gaat te ver hier de relatie tussen een en ander uit te werken maar onbetekenend is die zeker niet.

62. Verhey: *Om het joodse kind*, hfst. 16 en Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, passim.
63. NA 2.21.310 (Archief F. Hollander), o.a. de nrs. 90, 77-79.
64. Over de Schokking-affaire is veel geschreven. Een goed uitgangspunt zijn de knipselmappen van het NIOD (KB I 6134-6138) en de digitale versies van onder meer de *Leeuwarder Courant* (ruim 50 artikelen) en het *Dagblad voor Amersfoort* (idem). Latere beschouwingen zijn te vinden bij Hofland (*Tegels lichten*), De Haan (*Ondergang*), Mulder (*Léés die krant*), PNG III en Koedijk: *Vrijheid in verantwoordelijkheid*.
65. *Het Vaderland* van 2 febr. 1956.
66. Onder de ondertekenaars waren J. Bouman, R. Cleveringa, B.V.A. Röling en B.A. van Groningen, tekst en namen worden onder meer vermeld in *de Volkskrant* van 25 febr. 1956.
67. *HTK* 1955-1956, Kamerstuk 4271.
68. De Haan: *Ondergang*, 106-116.
69. Hofland: *Tegels lichten*, 104.
70. Met name de katholieke pers verzette zich fel tegen het optreden van het *Haagsch Dagblad*. Zo sprak de fractievoorzitter van de KVP, C.M. Romme, voor de KRO-microfoon van 'vuile politiek, 'publieke laster' en 'troebele sfeer'. Dit leidde op zijn beurt weer tot commentaren in de pers en boze uithalen in de *Parool*-kranten (zie onder meer *Het Parool* van 10 en 12 maart 1956).
71. *NRC* van 27 februari 1956. Rooij was sinds 1945 hoofdredacteur van de krant, hij was lid van de Persraad, mede-heroprichter van de Nederlandse Journalistenkring (NJK), een van de oprichters van de Federatie Nederlandse Journalisten (FNJ) en van zowel die kring als de federatie de eerste (naoorlogse) voorzitter. Hij promoveerde in 1956 op een proefschrift over het dagbladbedrijf in Nederland en werd spoedig daarna hoogleraar in de Leer van de communicatiemiddelen, in het bijzonder van de pers, aan de Universiteit van Amsterdam. Bij deze functie hoorde het directeurschap van het Instituut voor Perswetenschap en van de Nederlandse Persbibliotheek.
72. In een artikel onder de titel 'Opheldering', verschenen op 6 maart 1956. Het artikel werd door *Het Parool* zo belangrijk geacht dat het 't enkele dagen (10 maart) later in zijn geheel overnam – met de bedoeling het te bestrijden natuurlijk. Dat laatste gebeurde weer enkele dagen later, namelijk op 12 maart.
73. Raad van Tucht der Federatie van Nederlandse Journalisten. Beslissing inzake enz. d.d. 11 mei 1956 (Archief *Het Parool*, 11SG, Affaire Schokking, nr. 905).
74. *Haagsch Dagblad* van 23 mei 1956, herhaald in *Het Parool* van de dag daarna. Later in *Haagsch Dagblad* van 4 juli 1956 en het *Dagblad voor Amersfoort* van 5 juli 1956.

75. Giebels: *Beel*, 388.
76. 'Schokking wordt vergeten,' kopte *De Telegraaf* op 14 dec. 1956. 'Slijt zijn dagen in ledigheid en dreigt in het vergeetboek te geraken,' stond in het artikel. 'Hij woont teruggetrokken en zeer bescheiden in Leimuiden.'
77. De conservatieve pers waaronder *Het Vaderland* en *De Maasbode* geneerde zich over het succes van – wat zij noemden – de riooljournalistiek, de *Parool*-pers meende dat Schokking er verstandig aan gedaan had op te stappen maar was toch nauwelijks trots op de eigen rol en de *NRC* probeerde het gezicht te redden door erop te wijzen dat Schokking al langer overwogen had zijn functie neer te leggen. 'Door de publicatie in het *Haagsch Dagblad* en wat daarop gevolgd is, [zou dat voornemen] in een acuut stadium kunnen zijn gekomen,' schreef de krant.
78. De Jong: *Liever waarheid dan sensatie*, noot 54.
79. G.W. Huygens in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1985-1986*, 131-154.
80. *De Telegraaf* van 28 dec. 1957.
81. Onder meer om laatstgenoemde reden nam *Voormalig Verzet Nederland* het op 11 jan. 1958 voor Stuiveling op. 'Wie zoveel nazistische boter op het hoofd heeft als *De Telegraaf*,' schreef het blad, 'deed er beter aan uit de zon te blijven.'
82. *Vrij Nederland* van 4 juni 1960. Hierin citeert Barents zelf uit de kritiek die hij in 1954 n.a.v. *Volg het spoor terug* in *Rekenschap* had gepubliceerd.
83. *Het Parool* van 1 juni 1960.

Hoofdstuk 15

1. In vele edities uitgegeven, zij staan bijeen op de AFS. De eerste verscheen in 1956 bij Random House in New York.
2. Zie hfst. 9.
3. *Het Parool* van 3 april 1946, ook in: Van der Stroom: *De vele gezichten van Anne Frank*, 15-16.
4. Vreemd is dat De Jong stelt dat de eerste druk pas na acht jaar uitverkocht was, *Koninkrijk* 12, 44.
5. In *De Vlam* van 8 nov. 1947, de *NRC* van 8 sept 1947 (Anna Blaman), *De Groene* van 16 aug. 1947 en *Elseviers* weekblad van 21 jan. 1948 (Dirk Coster) wordt ongeveer hetzelfde verkondigd als Annie Romein deed. De eerste recensie van het *Dagboek* verscheen overigens op 1 aug. 1947, in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*. In de *Leeuwarder Courant* komt de naam Anne Frank in 1947 alleen in een advertentie voor en duurde het tot 1955 dat er redactioneel aandacht aan het dagboek werd besteed. In de *Zierikzeesche Courant* duurde het zelfs tot okt. 1956 dat de naam Anne Frank viel. In het *Dagblad voor Amersfoort*, onderdeel van de *Parool*-pers, wordt

het dagboek al in 1948 genoemd. Het is een zoveelste illustratie van het feit dat 'de oorlog' vanaf ongeveer 1947 tot diep in de jaren vijftig slechts een klein deel van de pers, namelijk die uit het verzet was voortgekomen, interesseerde.

6. In het geval van de Engelstalige edities waren de uitgeverijen (Doubleday en Vallentine Mitchell) sterk verankerd in joodse kring, zie ook Kushner: *I want to go on Living after my Death*, 5.
7. De AFS bezit een uitgebreid knipselarchief, verder zijn er een aantal, ongepubliceerde receptiegeschiedenissen, eveneens in het bezit van de AFS. De belangrijkste daarvan zijn: Joe Oun-Lee: *Vergangenheitsbewaltigung am Beispiel der Rezeption des Tagebuches der Anne Frank im journalistischen Berichten von 1951 bis zur Gegenwart* (doctoraalscriptie Bochum 1988); Arne Gillert: *De receptie van Anne Frank's Het Achterhuis in Nederland, 1946-1984* (scriptie Keulen 1997); Susanne Goossens: *Beste Otto, sehr geehrter Herr Frank. Een vergelijking tussen de Nederlandse en Duitse lezersbrieven die Otto Frank ontving naar aanleiding van het dagboek van zijn dochter Anne Frank* (scriptie UVA 2007).
8. *L'Echo-Liberté* van 7 en 8 okt. 1950 (AFS: recensies Frankrijk 1950).
9. De AFS bezit ook een stel mappen met wetenschappelijke artikelen.
10. De reden daarvan is slechts indirect te herleiden tot de passage die Anne aan het onderwerp wijdt. Directe aanleiding is de naam waarmee de eerste Japanse firma van tampons zijn product op de markt bracht: Anne no hi. Cherry Kittredge: *Womansword. What Japanese words say about women* (Tokio 1987), 18.
11. Voor meer van dergelijke voorbeelden, zie de in noot 7 genoemde scriptie van Oun-Lee. Het dagboek, stelt zij (11), wordt in de eerste fase omschreven als een menselijk, niet politiek document. *Kessler Post* van 2 juli 1953.
12. Schrijfster Storm Jameson, voorzitster van de PEN en actief bij de opvang van vluchtelingen.
13. Rosenfeld: *Popularisering en herinnering*, 88.
14. George Brown Tindall: *America. A Narrative History* (New York/Londen 1988), dl. 2, 1275. Er is zeer veel materiaal dat van hetzelfde getuigt.
15. Rosenfeld: *Popularisering en herinnering*, 89-90. Zie ook de knipselmappen op de AFS.
16. Zie noot 5.
17. Zie hierover Graver: *An Obsession with Anne Frank*, Melnick: *The Stolen Legacy of Anne Frank* en Meyer Levins autobiografische *The obsession*.
18. *National Jewish Post* van 30 juni 1952.
19. In de eerste recensie van het dagboek (het artikel van Jan Romein verscheen voordat het boek gepubliceerd was), van de hand van Jaap Meijer in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 1 augustus 1947, wordt het onderwerp van het al dan niet joodse karakter van het dagboek ook al aangesneden. Meijer beklemtoont dat het in de joodse emigrantensfeer past. 'Haar

omgeving wordt evenzeer gevormd door het typische emigranten-milieu, dat velen van ons persoonlijk hebben gekend... Zovele emigranten konden de weg naar het eigen volk niet vinden en bleven hangen – tussen de volkeren – in een vaag humanisme.' Slechts één keer, zegt hij, spreekt Anne expliciet over haar joods-zijn.

20. Voor de ins en outs zie de studies van Graver: *An Obsession with Anne Frank*, hfst. 1 en Melnick: *The Stolen Legacy of Anne Frank*, hfst. 4.
21. 'Later, far later,' schrijft Levin in het voorwoord van een in eigen beheer uitgegeven versie van zijn script, 'I learned they [de critici van de Levin-versie] had also convinced him [Otto Frank] it was "too jewish". There was of course nothing Jewish in my play that was not to be found in the Diary itself,' vervolgt Levin. 'The world regarded it as a jewish work.' Dit laatste is in ieder geval onjuist. Over de amerikanisering van het dagboek van Anne Frank, zie Doneson: *The American history of Anne Frank's Diary* en Langer: *The Americanization of the Holocaust on Stage and Screen*.
22. *The New York Times* van 2 okt. 1955, zie ook Lee: *Het verborgen leven van Otto Frank*, 265 en Rosenfeld: *Popularisering en herinnering*, 93.
23. Dat Marx joods was, de rol van de joden in de communistische revolutie groot was, nogal wat joden invloedrijke posities in de Russische Partij c.q. Politbureau (Trotsky, Zinowiev, Kamenev) bekleedden, de Duitse socialistische partij was opgericht door een jood (Lasalle) enzovoort, het refrein uit nazistisch Duitsland was ook na de oorlog nog regelmatig te horen, zie Jonathan Frankel (ed.): *Dark Times, Dire Decisions. Jews and communism* (New York 2005).
24. Bijv. John Stone, directeur van de Jewish Film Advisory Committee. Hij meende dat de film van het dagboek nog beter was dan het theaterstuk want 'a more universal meaning and appeal' bezat, geciteerd door Doneson: *The American history of Anne Frank's Diary*.
25. Zertal: *From Catastrophe to Power* en Segev: *The seventh million*. Zie verder hfst. 16.
26. Doneson: *Holocaust in American film*, 76.
27. Aldus Frank in de zomer van 1954, dus nog voordat het toneelstuk in roulatie was gegaan, in een brief aan de Hacketts, zie Doneson: *The American history of Anne Frank's Diary*, 153. Zie ook de brief van Otto Frank van 28 juni 1952 aan Meyer Levin: 'it (het dagboek) is read and understood more by gentiles than in Jewish circles. So do not make a Jewish play of it.'
28. Het stond vreemd genoeg tevoren al vast. Enkele weken vóór de première telegrafeerde de correspondent van de *Leeuwarder Courant* (16 sept. 1955) een juichend stuk over de in Philadelphia gehouden proefvoorstelling en de enthousiaste reacties daarop.
29. David Rosenberg: *Testimony. Contemporary Writers Make the Holocaust Personal* (New York 1989), geciteerd in Enzer: *Anne Frank*, 210.

30. Cijfers in Sackett: *Memory by Way of Anne Frank*, 244.
31. De literatuur over de Duitse reacties op de Shoah is overweldigend, een samenvatting met betrekking tot de jaren vijftig is te vinden in Vollnhals: *Zwischen Verdrängung und Aufklärung*.
32. Lawrence L. Langer in *Dimensions. A Journal of Holocaust studies* 2, nr. 3 (1986), 91.
33. Zo spreekt Anne Frank in haar dagboek op 18 mei 1943 van 'de Duitsers'. Daarvan werd in de eerste Duitse vertaling 'bezettende macht' gemaakt. In haar aanwijzingen voor het Achterhuis schrijft Anne Frank dat 'alle cultuurtalen toegestaan zijn, behalve Duits'. In de Duitse vertaling wordt die laatste toevoeging vervangen door 'aber leise', 'niet te luid'. Verwijderd werd ook een opmerking van Anne dat Duitsers en joden elkaar vijandig gezind zouden zijn.
34. Loewy: *Die 'Universalisierung' der Anne Frank*.
35. *Die Welt* van 10 okt. 1956.
36. *Kulturwarte, Nordfränkische Monatsschrift,* jrg. 3, heft 2, 1957-1958, geciteerd Joe Oun-Lee: *Vergangenheitsbewaltigung* (noot 7), 21.
37. Zotnierz Polski Ludowej, geciteerd door Alicja Oczko: *De receptie van het dagboek van Anne Frank in Polen. Op basis van persartikelen en met bijzondere nadruk op de jaren 50* (doctoraalsciptie Wroclaw 1991, AFS), 320.
38. *Frankfurter Städtischen Bühnen* van 13 juni 1957.
39. Kenneth Tynan in de *London Observer* van 7 okt. 1956.
40. Loewy: *Die 'Universalisierung' der Anne Frank*.
41. In ieder geval tijdens de première op 26 nov. 1956.
42. Sagan: *An Optimistic Icon en Sackett: Memory by Way of Anne Frank*.
43. *NIW* van 7 dec. 1956, de première had op 26 nov. plaatsgevonden.
44. *De Tijd* van 28 nov. 1956.
45. *De Telegraaf* van 27 nov. 1956.
46. *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 28 nov. 1956.
47. Anderen meenden dat men het thema zat was, *National Jewish Post and Opinion* van 5 juni 1959. Veelal werd de film simpelweg minder goed genoemd, 'mooi maar niet groots', zoals de *Leeuwarder Courant* kopte.
48. Meyer Levin: *Anne Frank*, 6.
49. Een beschouwing over Schnabels boek geeft Sackett in *Memory by Way of Anne Frank*.
50. Bijv. door in de laatste zin van het boek te spreken van de stem die namens miljoenen het geschreeuw van de moordenaars overstemt.
51. Bettelheim: *The Ignored Lesson of Anne Frank*, 247.

Hoofdstuk 16

1. Internationaal bezien zijn er wel meer tekenen die wijzen op het begin van een verandering: de heruitgave van het debuut van Primo Levi bijvoorbeeld en de activiteiten van de Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, zie ook hfst. 19.
2. Het getal staat in *Yad Vashem Magazine* 10 (zomer 1998) en wordt geciteerd door Bloxham: *The Holocaust*, 29. Het getal lijkt laag maar de tendens klopt wel degelijk. Vergelijk ook het staatje op p. 130.
3. Zie ook de grafiek in hfst. 26, p. 591.
4. *Nacht en nevel* in de vertaling van Victor van Vriesland, volledige tekst in Van der Knaap: *De verbeelding van Nacht en nevel*, 174-180.
5. Het zou Resnais later op tal van verwijten komen te staan, zie Wilson: *Alain Resnais*, 24-33. Zie ook Van der Knaap: *De verbeelding van Nacht en nevel*, 27-34.
6. De Swaan in het *NRC Handelsblad* van 3 mei 1980; zie ook Withuis: *Het concentratiekampsyndroom als sociaal succes*.
7. Jaap Meijer, brief Presser d.d. 20 jan. 1950 (NIOD-archief 261).
8. *NRC* van 12 april 1969.
9. Philo Bregstein, geciteerd in de 5de editie van *De Nacht der Girondijnen*, 86.
10. Zie hiervoor, hfst. 12.
11. Abel Herzberg in een toespraak naar aanleiding van het verschijnen van *De Nacht der Girondijnen*, in: Abel J. Herzberg: *De man in de spiegel. Opstellen enz* (Amsterdam 1980), 216-217. Presser zelf verwoordde de essentie van zijn boekje in een brief aan Ger Harmsen, geciteerd in Van der Zee: *Presser*, 239 in dezelfde termen: 'de triomf van de menselijkheid, die juist in zulk een hel des te sterker spreekt, voor het opstaan van het zedelijk verzet tegen liederlijkheid, gemeenheid en verraad.'
12. Marga Minco: *Het bittere kruid* (Amsterdam 1957), 56-57. Zie hierbij Voeten: *Marga Minco & Het bittere kruid*.
13. Zie bijv. de recensies van Stroman, Hoornik, Greshoff, Van der Veen, Dubois en Donkersloot in Kroon: *Over Marga Minco*, 9-24.
14. Aldus zei hij tot Bregstein in *Gesprekken met Jacques Presser*, 121.
15. *Het bittere kruid* is het enige boek in haar oeuvre dat Minco als autobiografisch karakteriseerde, zie Snapper: *De wegen van Marga Minco*, 50.
16. Zie over deze bronnen hfst. 7.
17. Herzberg: *Kroniek der jodenvervolging*, 280.
18. Steiner: *Language and Silence*, 123. Kremer: *Holocaust Literature*, 1403 noemt een 20-tal auteurs voor wie de 'limitation of language for Holocaust representation' een apart thema is, onder hen Robert Antelme, Paul Celan, Gerhard Durlacher, Primo Levi, Nelly Sachs, Jorge Semprún en Imre Kertész. Zie verder Lang: *Post-Holocaust*, hfst. 6, Dresden: *De*

literaire getuige en Vogelaar: *Kampliteratuur*.

19. Elie Wiesel: 'Een ongewoon interview' in: Elie Wiesel: *Een jood vandaag. Verhalen enz.* (Hilversum 1986), 19-25.
20. *Un di velt hot geshygn* (Buenos Aires 1956), deel 117 van een reeks met de titel *Dos Poylishe Yidntum* (Het Poolse Jodendom).
21. Elie Wiesel: *De Nacht* (1958, Hilversum 1986), 112. Vergelijk ook de op p. 136 beschreven ervaring van Loden Vogel.
22. Mooi is wat Antelme in het voorwoord van *De menselijke soort* (Ned. vert. 2001) zegt: 'We leefden nog terwijl dat onmogelijk was. Zodra we begonnen te vertellen, verstomden we. Toen begon wat we te zeggen hadden onszelf onvoorstelbaar te lijken.'

23. Martin Gilbert: *The Holocaust. The Jewish Tragedy* (Glasgow 1987), 825.
24. Over deze zogenoemde 'flessenpost', zie onder meer Vogelaar: *Kampliteratuur*, 479-483.
25. Bedoeld is Emmanuel Ringelblum (1900-1944), bekend onder meer van zijn aantekeningen uit het getto van Warschau. Over hem zie Samuel D. Kassow: *Wie schrijft onze geschiedenis. Het dramatische verhaal van het verborgen archief uit het getto van Warschau* (Amsterdam 2009).
26. Wieviorka: *From survivor to witness*.
27. Charlotte Delbo: *Auschwitz and After* (New Haven 1995), 276. Aldus de Engelse titel van de oorspronkelijk in 1971 verschenen trilogie (*Auschwitz et après*) waarvan het genoemde, kort na de oorlog geschreven boek het eerste deel uitmaakt.
28. Gerald Robert Reitlinger (1900-1978) was een duizendpoot: reiziger door China en het Midden-Oosten vóór de oorlog, soldaat tijdens de oorlog en daarna een veelzijdig journalist en specialist op twee totaal verschillende gebieden: de nazi's en de kunstmarkt, zie www.dictionaryofarthistorians.org.
29. Gerald Reitlinger: *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945* (Londen 1953), 487-488. Hoe sterk dit 'revisionisme' was blijkt ook uit de felle Engelse oppositie van onder meer Churchill tegen verdere oorlogsprocessen. Deze oppositie leidde er onder meer toe dat Albert Kesselring in 1952 op vrije voeten kwam. Voor dat revisionisme, zie Bloxham: *Genocide on Trial*, 156-163.
30. Zie bijv. Cesarani: *Lacking in Convictions*, 31-33.
31. Alan Bullock: *Hitler. A Study in Tyranny* (1952, Harmondsworth 1972), 700-703; aan de herziene editie van 1962 voegde Bullock nog wat informatie toe. In de eerste editie was die dus nog magerder. Opmerkelijk is ook dat hij in de eerste editie om te beginnen over Mauthausen spreekt, in die van 1962 over Auschwitz.
32. Geciteerd in Kushner: *I want to go on Living after my Death*, 9.
33. Zie ook Gavin Schaffer in 'Een angstvallig gekoesterde overwinning. De herdenking van de oorlog in Groot-Brittannië sinds 1945', in: Van Vree:

De dynamiek van de herinnering, 245-264. Vanzelfsprekend zijn er uitzonderingen. Zo de enorme populariteit van het in 1954 verschenen boek *The Scourge of the Swastika* van Lord Russell of Liverpool – het werd in vele talen vertaald, ook in het Nederlands (door Jan Vrijman), en alleen al in Engeland minstens 400 000 maal verkocht.

34. Een goede samenvatting van deze visie biedt Studs Terkel: *The Good War. An Oral History of World War Two* (New York 1984). De Shoah blijft in dit boek niet geheel ongenoemd maar wordt (vanzelfsprekend) enkel beschreven vanuit het perspectief van degenen die de kampen bevrijdden.
35. Temeer omdat jodendom met particularisme (i.p.v. Amerikaans universalisme) en links (de Rosenbergs) geassocieerd werd. Zie ook hfst. 20.
36. Zie onder meer Kushner: *The Holocaust and the liberal imagination*, 242 e.v., Novick: *Holocaust in American Life,* 83 e.v. ('By the late 1940's and throughout the 1950's talk of the Holocaust was something of an embarrassment in American public life'), Zertal: *Israël's Holocaust*, passim. De grote uitzondering, zo wordt telkens weer gesteld, was het *Dagboek van Anne Frank*. Dat gaat echter zeer ten dele, om niet te zeggen *niet* over de Shoah, zie hfst. 5.
37. Hayim Azaz: *The Sermon*, geciteerd door Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 218; over Azaz en dit verhaal, zie Warren Bargad: *Ideas in Fiction. The Works of Hayim Hazaz* (Chico 1981), 82-88.
38. Zie hierover vooral het werk van Zertal maar ook Michman: *Die Historiographie der Shoah aus jüdischer Sicht* en Stone: *Historiography of Genocide*, m.n. 341-363. Verder het bekende werk van Segev: *The Seventh Million*.
39. Geciteerd in Zertal: *Israel's Holocaust*, 59.
40. Geciteerd in Lipstadt: *America and the Memory of the Holocaust*, 198. Uitvoerig komt het verhaal aan bod in Shandler: *While America Watches. Televising the Holocaust*, hfst. 2. Het fragment is ook op YouTube te vinden, trfw. youtube hanna bloch kohner.
41. Over hem zie p. 454-455.
42. Overigens neemt de Nederlandstalige literatuur (Rode Kruis, Herzberg, Wielek) in de bibliografie bij de studie van Reitlinger een opmerkelijke plaats in. Vreemd genoeg vermeldt hij Cohens in het Engels vertaalde studie over het concentratiekamp (*Human Behaviour in the Concentration Camp*) niet. Maar het kan zijn dat die vertaling, uit hetzelfde jaar als het werk van Reitlinger (1953), te laat kwam.
43. Berg: *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker*, hfst. 2.1 en 2.2. Zo omschreef Ritter de Hitlertijd als het resultaat van 'dämonische Kräfte der Tiefe' en suggereerde dat de kous hiermee af was. Een wat handzamer overzicht van de omgang van Duitse historici met het nazisme i.h.b. de Shoah dan het dikke boek van Berg is te vinden in een artikel van Geis: 'Nationalsozialismus als Problem Deutscher Geschichtswissenschaft nach 1945'.

44. Over Dresden zie S.A. Varga in KNAW: *Levensberichten en Herdenkingen 2004* (Amsterdam 2004), 38-45, zie ook het speciale nummer van *Raster*, 57 (1992). Het gaat in het bijzonder om het opstel waaruit hier ook geciteerd wordt: 'De literaire getuige'. Fragmenten ervan verschenen in 1958 en 1959 in *Maatstaf*, het opstel als geheel werd gepubliceerd in de in 1959 in Den Haag verschenen gelijknamige bundel, 207-256.
45. 'Literature of the Holocaust', in: *Commentary* 38 nr. 5 (nov. 1964), 65-69.
46. Vooral *Language and Silence*.
47. *The Holocaust and the Literary Imagination*.
48. Bedoeld is *Vervolging, vernietiging, literatuur* uit 1991.
49. In 'Why I write', in: Rosenfeld: *Confronting the Holocaust*. In 'The Holocaust as Literary Inspiration', in: Elie Wiesel e.a.: *Dimensions of the Holocaust* (Evanston 1977), 7 zegt Wiesel hetzelfde maar dan over Treblinka.
50. Primo Levi: *De verdronkenen en de geredden* (Amsterdam 1991), 13.
51. Getuige de weigering van Hilberg persoonlijke informatie over zijn persoon op de flaptekst van zijn studie over de jodenvervolging te zetten.
52. Getuige de discussie in de media naar aanleiding van Oegema: *Een vreemd geluk*.
53. Dresden: *De literaire getuige*, de citaten staan respectievelijk op 209, 213, 214, 225.
54. Over Cayrol, zie Van der Knaap: *De verbeelding van Nacht en nevel*. Het waren zijn *Poèmes de Nuit et Brouillard*, geschreven in Gusen (Mauthausen), die Resnais op het spoor zetten van zijn documentaire en uitgangspunt waren van het scenario.
55. Zie p. 579.
56. Dresden: *De literaire getuige*, 228.
57. In *Vervolging, vernietiging, literatuur* werkte Dresden deze gedachte verder uit en kwam tot een conclusie die precies tegenovergesteld is aan die van Elie Wiesel. Het is dezelfde conclusie waartoe Jacques Firmin Vogelaar in zijn grote boek over kampliteratuur komt. Om het in de woorden van de door hem bewonderde Robert Antelme te zeggen: 'Onvoorstelbaar is een woord dat geen onderscheid maakt en niets inperkt. Er is geen gemakkelijker woord dan dat.'

Hoofdstuk 17

1. Lipschits: *De kleine sjoa*, 191-192.
2. 'The task for survivors in both Britain and the United States was to be long, frustrating and, for the main part, lonely,' concludeert Kushner op basis van herinneringen van derden in *The Holocaust and the Liberal Imagination*, 240.
3. Zie de documentaire *Ik hou van mij* over Ischa Meijer.

4. Bill Minco, *Koude voeten* (Nijmegen 1997), 17.
5. Gerard Durlacher: 'Strepen aan de hemel', in: *Verzameld Werk*, 88-89. Over hem zie hfst. 26.
6. Zie onder meer Noorlag: *Een leven lang gezwegen* en Tames: *Besmette jeugd*.
7. Bijvoorbeeld B.J. Blijker: *Verzwegen verhalen* (Zutphen 2001). Zie ook Bossenbroek: *Meelstreep*, hfst. 41 en Van der Linden: *Terug in het gareel*. Zie ook DNM 22*: De tewerkstelling in de vroege herinnering*.
8. Destijds was het gewoon te beklemtonen dat 'de weerstandskracht van het Nederlandse volk bij de bombardementen zeer groot' was. Aldus onder meer Rümke (*Studies en voordrachten over psychiatrie*, Amsterdam 1948, 449-462) op een congres in 1947. Mensen die het tegendeel beweerden, zouden veelal last hebben van 'renteneurose'. Heel de voordracht van Rümke is doortrokken van dergelijke relativeringen.
9. Zie hfst. 27 en DNM 36*: Nationale herinnering vanuit Indisch perspectief*.
10. Bijvoorbeeld Kluvers: *Jouw oorlog – mij een zorg*.
11. Zie ook hfst. 12.
12. Bastiaans, *Psychosomatische gevolgen*, de conclusie op 464, de beschrijvingen van de individuele gevallen op 123-135. Enning besteedt in zijn studie over Bastiaans overigens opmerkelijk weinig aandacht aan dit aspect.
13. Reacties uit respectievelijk de *NRC* van 28 febr. 1957 en het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 29 maart 1957. Anders dan de media heeft Bastiaans zijn mening in deze overigens nooit bijgesteld. Zie bijv. de brief die hij op 17 juni 1977 aan Loe de Jong schreef (NIOD CA V geschiedwerk): 'Als ik terugblik op onze patiënten dan zijn er maar weinigen die voor de oorlog in psychische zin geheel gezond waren.'
14. Waaronder *De Duitse Tijd* van Meulenbelt, voor het eerst verschenen in 1955 en in 1960 herdrukt; *De Meidagen van '40* van D.H. Couvee; *Ontluisterde Mei* van een reeks van Nederlandse auteurs; een fotoboek en tot slot een speciale uitgave van het tijdschrift *Maatstaf*. Zie hierover hfst. 19.
15. *Dagblad voor Amersfoort* van 30 april 1960.
16. Bedoeld is het 'televisiespel' *Waar de vossen lopen* van Emile Bosch, met onder anderen Lex Goudsmit en Emmy Lopez Dias (Beeld en Geluid ID 46286).
17. *Algemeen Handelsblad* van 21 dec. 1960.
18. *Het Vrije Volk* van respectievelijk 17 en 20 dec. 1960.
19. *Verenigd Verzet Nederland:* Jubileumnummer 1945-1955. In het nummer staan artikelen over Amsterdam, Rotterdam, Arnhem, Schiphol, Pernis en kleinere bedrijven als bouwbedrijf Wildschut ('W=Wederopbouw=Wildschut'), Gero (tafelgerei) en de maker van elektrische apparatuur Ruton.
20. Damsté: *Herrezen Nederland*, 7.
21. Van Baalen: *De KLM als paradepaardje van een verarmd Nederland*.

22. Damsté: *Herrezen Nederland*, 97.
23. Schuyt: *1950, Welvaart in zwart-wit*, 273; zie ook PNG 5, 468.
24. Stokvis: *Huishouden, huwelijk, gezin*.
25. Alle kranten drukten de foto's af van de mensen die op 2 jan. 1957 van minister Suurhoff als eersten AOW ontvingen. Een van hen suggereerde in een dankwoord voor de minister een standbeeld op te richten: alsof hij de AOW uit eigen zak betaalde.
26. *Vrij Nederland* van 20 en 27 aug. 1955.
27. Aldus het protestants-christelijke blad *In de Waagschaal*, geciteerd in de *Leeuwarder Courant* van 15 juli 1959.
28. In de geschreven pers tekende Geyl protest aan n.a.v. de in aug. 1959 uitgesproken regeringsverklaring, op televisie gebeurde dat pas enkele jaren later, namelijk in deel 2 van *De Bezetting* , zie hierover hfst. 19.
29. De *Leeuwarder Courant* van 5 aug. 1959.

Deel 3 Inleiding

1. Harlaar: *Stilstaan bij de oorlog*, 35.
2. 'Christelijk treurspel' uit 1963 van schrijver Rolf Hochhuth en theatermaker Erwin Piscator over een SS'er die getuige was geweest van vergassingen en tevergeefs probeerde de publieke opinie, waaronder met name het Vaticaan, te mobiliseren. Bevatte een scherpe aanval op paus Pius XII. De reacties op *Der Stellvertreter* waren ongekend, in aantal en felheid – ook in Nederland. Zie ook DNM 24*: Inschikkelijke omstanders ofwel Der Stellvertreter*.
3. Zie hfst. 16.
4. Een aardig voorbeeld van zo'n, in dit geval spannend verhaal geeft Pim Fortuyn in *Babyboomers*, 16-17: 'Als mijn vader vertelt... glinsteren zijn ogen en zit hij helemaal rechtop... Als vader vertelt, leeft hij echt en wij, de jongens, vinden het reuze spannend.'
5. Knippenberg: *De eenwording van Nederland*, 13.
6. Opmerkelijk is het aantal boeken dat vanaf de jaren zestig verschijnt met de uitdrukking 'vrije tijd' in de titel, zie Picarta. Zie verder de diverse onderzoeken van het CBS en het SCP naar vrijetijdbesteding, onder meer Koen Breedveld en Andries van den Broek (red): *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening* (Den Haag 2001).
7. Duyvendak: *Kiezen voor de kudde*.
8. RMO: *Medialogica*.
9. De Haan: *Openbaar leedwezen*, 345.
10. Afkomstig van resp. Hans Righart en James Kennedy.
11. Leeftijd is slechts één factor die voor een generatie bepalend is, de groep

waarin men verkeert is van evenveel belang. Vandaar dat er ook ouderen en jongeren tot deze 'oorlogsgeneratie' behoorden. Zie verderop in de tekst.

12. Harry Mulisch in resp. *KRO Reporter* van 6 dec. 2006, *De aanslag* en *Mijn Getijdenboek*.

Hoofdstuk 18

1. Nog kleiner waren *De Bredasche Courant*, het *Dordrechts Nieuwsblad*, de *Enkhuizer Courant*, de *Nieuwe Drentsche Courant* en een aantal lokale edities van landelijke kranten. Cijfers zijn onder meer te vinden in *De Journalist* van 23 jan. 1965.
2. 'Niet alleen door de viermalige verschijningsfrequentie [neemt de *Zierikzeesche Nieuwsbode*] een aparte positie in,' schreef hoofdredacteur M.J. Bij de Vaate in een terugblik (in: *Zeeuws Tijdschrift* 21, nr. 1 (1971), 5-9) 'maar ook door de volledige economische en redaktionele onafhankelijkheid en het "brengen" van binnen- en buitenlands nieuws, hetgeen nog duidelijk herinnert aan de oorspronkelijke status van het dagblad.'
3. Baggerman: *Verzorgd door het ANP*, 111 e.v. en 186-188.
4. De *Zierikzeesche Nieuwsbode* kostte fl. 4,15 per drie maanden, 32 cent per week, losse nummers 10 cent. De advertenties kostten 15 ct. per millimeter. De tweede helft van de 14 pagina's dikke krant was geheel daaraan gewijd.
5. De beste studie over Eichmann, het proces en de nasleep is van Cesarani: *Eichmann*. Dat Sijes de naam van Eichmann niet kende, vertelt Roegholt in *Ben Sijes*, 118.
6. Met name in de getuigenis van Dieter Wisliceny. Aan het eind van zijn ondervraging beweerde deze medewerker en goede bekende van Eichmann dat hij hem aan het eind van de oorlog gezegd had dat hij lachend in zijn graf zou springen omdat hij wist dat hij 5 miljoen joden vermoord had. Herzberg herhaalt dit in zijn *Kroniek*, 52.
7. Cohen vermeldt de opmerking van Rudolf Höss, commandant van Auschwitz, dat slechts één man wist hoeveel joden er vermoord zouden zijn: Eichmann. Maar 'Eichmann is onvindbaar', voegt Cohen hieraan toe, 'en het is de vraag of zijn statistisch materiaal... ooit gevonden wordt.' Cohen: *Het Duitse concentratiekamp*, 7.
8. Aldus *De Telegraaf* van 1 oktober 1958 ('prijs op hoofd Eichmann'), *De Maasbode* van 13 en *de Volkskrant* van 14 oktober 1959. 'Jodenvijand nummer 1' had de *Nationale Rotterdamse Courant* Karl (sic) Eichmann op 5 september 1946 genoemd, 'aangenomen wordt dat hij zich met joodsche papieren in een van de vele kampen voor gedeporteerden bevindt of dat hij als illegaal emigrant Palestina heeft weten te bereiken. Immers Eich-

mann... spreekt vloeiend Hebreeuwsch en Jiddisch en bezit een uitgebreide kennis van den Talmoed... In Theresienstadt liet Eichmann zich ontvallen, dat de joodsche doodenlijsten zijn dagelijksche lievelingslectuur waren.'

9. Herzberg: *Kroniek der jodenvervolging*, 53.
10. Herzberg: *Eichmann in Jeruzalem*, 8.
11. En dan te bedenken dat het Reichssicherheitshauptamt uit tientallen van dit soort afdelingen bestond: zeven met een Romeins cijfer om precies te zijn en elk daarvan weer uit vele met arabische letters en cijfers.
12. Over de berichten over Eichmanns naam en verblijfplaats, zie Cesarani: *Eichmann*, 221-226.

13. NIOD KB I 1965-1983; Krause: *Eichmann-Prozess in der deutschen Presse*, 33-34. Pearlman die in opdracht van de Israëlische regering een in vele talen verschenen boek over de zaak schreef (*Eichmann. 6 000 000 doden vragen gerechtigheid*) wijdt een heel hoofdstuk aan het diplomatiek getouwtrek. Gideon Hausner: *Justice in Jerusalem* wijdt een lange appendix van zijn boek (455-472) aan de reacties op het proces. Ook hij begint met de woede in de internationale pers over de kidnapping.
14. Aldus de aanvankelijk ook in de Amerikaanse pers heersende mening, zie Novick: *Holocaust in American life*, 129. Lang duurde dat niet. Uiteindelijk, stelt Novick (133), was 'the Eichmann trial the first time that what we now call the Holocaust was presented to the American public as an entity in its own right, distinct from Nazi barbarism in general.'
15. Grosse: *Der Eichmann-Prozess zwischen Recht und Politik*. De voor de hand liggende conclusie van Grosse is dat het proces aan alle kanten, ook de Duitse, zwanger was van politiek. Zij maakt Servatius het verwijt dat onvoldoende ingeschat te hebben.
16. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 25 nov. 1960.
17. B.A. Sijes, 'De rol van A. Eichmann met betrekking tot de deportatie en de uitmoording van de in Nederland woonachtige joden', in: *Studies over jodenvervolging* (Assen 1974), 118. Dit artikel is de Nederlandse vertaling van het niet uitgegeven maar wel op het NIOD aanwezig rapport. Zie ook Roegholt: *Ben Sijes*, 131.
18. Zie bijvoorbeeld John Donovan: *Eichmann. Man of Slaughter* (New York 1960) en Victor Alexandrov: *Eichmann. Six millions de morts* (Parijs 1960). In het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 19 aug. 1960 worden maar liefst vijf boeken over Eichmann genoemd die op dat moment, drie maanden na 's mans ontvoering dus, al gepubliceerd waren of op het punt van verschijnen stonden.
19. *Eichmann in the World Press* (Jerusalem 1960).
20. *Life Magazine* van 28 nov. en 5 dec. 1960.
21. Na Göring was Rudel de meest gedecoreerde Duitse militair, hij zou tijdens de oorlog meer dan 2500 acties uitgevoerd hebben.

22. De tapes, althans het merendeel daarvan, dook pas in de jaren negentig van de 20ste eeuw op en worden bewaard in het Bundesarchiv van Koblenz. Een sterk bewerkte versie ervan werd onder de titel *Ich, Adolf Eichmann. Ein historischer Zeugenbericht* in 1980 gepubliceerd door de rechtse jurist Rudolf Aschenauer. Over die tapes zie Wojak: *Eichmanns Memoiren* en ook www.eichmanndiaries.com. Over Sassen werd regelmatig geschreven en door de KRO (*Profiel* d.d. 11 mei 2005) ook een documentaire gemaakt. Zie onder meer Groeneveld: *Kriegsberichter*, 356-368.
23. Enige fragmenten verschenen op 9 juli 1960.
24. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 1 dec. 1960. De oorspronkelijke teksten verschenen in *Life* van 28 nov. en 5 dec. 1960, overigens en veelzeggend voor de op dat moment nog geringe aandacht voor de Shoah en het optimistische Amerikaanse wereldbeeld, zonder vermelding op de voorkant. Daar stonden babydoll Carroll Baker en een rugbybal tegen de achtergrond van een goed gevuld stadion.
25. *Het Vaderland*, *de Volkskrant* en *Het Parool* van 30 nov. 1960.
26. Daaronder de door Jacques Presser samengestelde bloemlezing *Antwoord aan het kwaad*.
27. Daaronder Pearlman: *Eichmann. 6 000 000 doden vragen gerechtigheid*. Naast dat van Pearlman werden ook de boeken van Quentin Reynolds e.a. (*Adolf Eichmann, gezant des doods*) en dat van Comer Clarke (*De harde waarheid over Adolf Eichmann*) in het Nederlands vertaald. Voor een inventarisatie, zie Braham: *The Eichmann Case*. In dit boek worden maar liefst 1173 titels vermeld. De meeste daarvan hebben direct betrekking op het Eichmannproces of zijn geschreven naar aanleiding daarvan.
28. Waarbij nogmaals (zie hfst. 16) opgemerkt moet worden dat de verandering in de lucht hing. Het is om die reden ten dele wellicht toeval dat het Eichmannproces als een keerpunt in de beleving van de Tweede Wereldoorlog bekendstaat. Een andere gebeurtenis had de rol van katalysator eveneens kunnen vervullen. Over de rol van het Eichmannproces, zie Shapira: *The Eichmann Trial*, Krause: *Der Eichmann-Prozess in der deutschen Presse* en Novick: *Holocaust in American life*. Maar zelfs in een land als Italië had de zaak-Eichmann het effect van een eye-opener, zie Consonni: *The Impact of the Eichmann Event in Italy*.
29. De *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 11 april 1960 spreekt van 440, Cesarani (*Eichmann*, 325) van 700 en Harry Mulisch (*De zaak 40/61*, 40) van 500 journalisten.
30. Shandler: *While America Watches*, 83-132 geeft tal van illustraties van de cruciale betekenis van de televisiebeelden van het Eichmannproces voor de Amerikaanse belangstelling voor de Holocaust. Tegelijkertijd voegt hij eraan toe dat diezelfde beelden verwarring zaaiden: het was voor elke kijker moeilijk de burgerman achter glas te rijmen met het onvoorstelbare verhaal.

31. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 14 april 1961.
32. Voor de volledige tekst zie Nizkor: *Trial of Adolf Eichmann*.
33. Harry Mulisch: *De zaak 40/61*, 39.
34. *Dagblad voor Amersfoort* (*Parool*) van 11 april 1961.
35. Mulisch: *De zaak 40/61*, resp. 42, 41 en 46; zie ook W.L. Brugsma: V*rede is het alleen in de pauze*, 44.
36. Abel Herzberg versloeg het proces voor, opmerkelijk overigens, *de Volkskrant* maar meende dat zijn artikelen ('brieven') voor bundeling ongeschikt waren. Vandaar dat hij nog voordat het vonnis gewezen werd, herinneringen aan het proces schreef: *Eichmann in Jeruzalem*. Het citaat op 44-45.

37. Geciteerd door Brugsma: *Vrede is het alleen in de pauz*e, 44.
38. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 18 april 1961.
39. Herzberg: *Eichmann in Jeruzalem*, 131-132.
40. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 2 mei 1961.
41. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 4 mei 1961.
42. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 26 mei 1961.
43. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 29 mei 1961.
44. Mulisch: *De zaak 40/61*, 74.
45. Nizkor: *Trial of Adolf Eichmann*, sessie 25 dl. 5, Arendt: *Eichmann in Jeruzalem*, 60 en Cesarani: *Eichmann*, 265.
46. Nizkor: *Trial of Adolf Eichmann*, sessie 9 dl. 4.
47. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 12 juni 1961.
48. De discussie in *Het Vrije Volk* van achtereenvolgens 13, 17 en 27 aug. 1960.
49. Over hem, zie hfst. 11.
50. Buskes: *Eichmann was niet alleen*, 7.
51. Mulisch: *De zaak 40/61*, 56-57.
52. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 14 april 1961.
53. 'Das "Kriegsverbrechen", ein amerikanischer Einfall zur Weltverbesserung, sei [in 1953] an der Lebenstatsache zerbrochen, dass im Kriege geschossen wird, Unschuldige leiden müssen und keiner schmutziger ist als der andere,' schrijft Friedrich in *Die kalte Amnestie*, 256. Vandaar dat het aantal veroordelingen van oorlogsmisdadigers in de loop van de jaren vijftig in Duitsland sterk terugliep: terwijl het er in 1948 nog 1819 en in 1949 1523 waren, zakte het aantal in 1955 naar 21. Zie hierover ook Rückerl: *NS-Verbrechen vor Gericht*, 127 en Frei: *Vergangenheitspolitik*, 20: 'Halverwege de jaren vijftig hoefde bijna niemand nog bang te zijn dat hij door de staat of de justitie vanwege zijn naziverleden lastig gevallen zou worden.'
54. Zie hfst. 15 en 16.
55. Het gaat om de zogenaamde Ulmer Einsatzgruppe. Het kwam tot een proces doordat een van de leden van dit commando, na jaren onder pseu-

doniem geleefd te hebben, zo onverstandig was zijn oude baantje weer op te eisen.

56. De Zentrale Stelle heeft in haar bestaan zo'n 7500 opsporingen verricht, de meeste daarvan naar groepen. 18 000 zaken zijn bij de Duitse justitie aanhangig gemaakt. Meer dan 113 000 personen werden onderzocht, zie de website www.zentrale-stelle.de.
57. De verjaring van oorlogsmisdaden is een lastige juridische kwestie waarover zeer veel geschreven is. Zie verder Vogel: *Ein Weg aus der Vergangenheit* en Sambale: *Die Verjährungsdiskussion im Deutschen Bundestag*.
58. Dat gebeurde in totaal zes keer, vooral in de beroepfase van het proces. De verwijzingen zijn te vinden via de searchfunctie van de complete transcripten van de processtukken in het Nizkor-project. In de pers was de naam van Globke op dat moment al talloze malen gevallen. De CIA zou dat gevaar overigens al in een vroeg stadium onderkend hebben en, zoals alle kranten in juni 2006 na het vrijgeven van geheime CIA-documenten meldden, Eichmann mede om die reden het liefst in Argentinië hebben gelaten. De Koude Oorlog c.q. het bondgenootschap met Duitsland ging voor de moraal. Helemaal juist waren die berichten overigens niet, zie Robert Wolfe: 'Worldwide Media Bit on an Erroneous Sound Bite' op www.archives.gov.
59. Veelzeggend is dat de naam van Globke vóór 1961 in de *Leeuwarder Courant* nauwelijks (6x) voorkomt. Daarvan twee keer negatief maar dan enkel in ingezonden brieven. Vanaf dat moment komt zijn naam voortdurend ter sprake – en bijna altijd negatief. De knipselmappen van het NIOD (KB I-2598 A en B) bevestigen deze indruk. Zie ook *Das Urteil gegen Hans Josef Maria Globke* (DDR-Justiz und NS-Verbrechen, www1.jur.uva.nl/junsv/).
60. *Algemeen Handelsblad* van 10 maart 1961, kop uit *Het Parool* van 3 nov. 1961.
61. Nauwelijks minder bekend is het geval Theodor Oberländer. Hoewel hij deel uitmaakte van de regering Adenauer, staat vast dat hij in de zomer van 1941 betrokken was bij het bloedbad van Lviv (Lemberg).
62. Uit 1965 en daarna nog minstens twee maal (1967 en 1968) herdrukt, de volledige tekst hiervan is te vinden via www.braunbuch.de. Tal van de in dit boek vermelde namen deden al jarenlang de ronde.
63. 'Voor de Duitse verdediger van een Gestapo-officier gaat dat misschien wat ver; maar volkomen eens ben ik het met hem, waar hij zegt, dat de andere nazi's door Hausner's aanpak op een idiote manier ontlast worden, dat zij rustig uit hun schuilplaats kunnen komen, want de grote schuldige is gevonden.' Mulisch: *De zaak 40/61*, 168 en (Baälpriester) 162.
64. Herzberg: *Eichmann in Jeruzalem*, 111-112 en 116.
65. Een andere reden is de groep waartoe Lammers behoorde, zie hfst. 21.

66. Mathieu Smedts en C. Troost: *De lange nacht* (Amsterdam 1965), 295.
67. DNM 5*: Dass man sagen kann es war eine Pracht. Eichmann over Nederland.*
68. *Podium* 1960-1961, nr. 6, 378-384.
69. 'In een merkwaardige euforie' (aldus Arendt aan haar vriendin Mary McCarthy, geciteerd door Ido de Haan in Arendt: *Eichmann in Jeruzalem*, 15) geschreven en begin 1963 in *The New Yorker* gepubliceerd.
70. In Nederland werd in de landelijke kwaliteitskranten ook in de afgelopen tien jaar (2000-2010) herhaaldelijk naar de mening van Arendt over Eichmann verwezen. Door het *NRC Handelsblad* 23 keer, *de Volkskrant* 26 keer en *Trouw* 31 keer. Ook verschenen in het Nederlands, vertaald en oorspronkelijk, tientallen boeken over Arendt en haar werk. Het werk van Arendt over Eichmann is in Nederlandse context ook van belang omdat het inhoudelijk overeenkomt met wat Herzberg en Mulisch over dezelfde kwestie schreven. Overigens verschenen ook meteen na verschijning van Eichmann in Jeruzalem in tal van Nederlandse kranten en weekbladen (*NRC, Het Parool, Leeuwarder Courant, Vrij Nederland*) grote stukken. De beste verzameling artikelen over Eichmann in Jeruzalem werd uitgegeven door Aschheim: *Arendt in Jerusalem*.
71. Met als meest bekende *And the Crooked Shall Be Made Straight. The Eichmann Trial, the Jewish Catastrophe and Hannah Arendt's Narrative* van de nauw aan de Amerikaanse Anti-Defamation League gelieerde Jacob Robinson uit 1965. Hoewel dit boek uitgangspunt werd van tal van polemische geschriften, hadden anderen Arendts geschrift al eerder met de grond gelijkgemaakt. 'Arendt's book is so kernel-full of hopelessly inexplicable inconsistencies, unutterably illogical utterances and unfathomably preposterous conclusions that one could only wholly cover the absurdities in her book by writing one equally as long to refute it,' beweerde Michael A. Musmanno in 1963 in *The Chicago Jewish Forum* (geciteerd door Ezra: 'The Eichmann Polemics'). Musmanno, een zeer vooraanstaand Amerikaans jurist, politicus en militair, wist waarover hij sprak want was rechter geweest bij het Neurenbergtribunaal en getuige bij het Eichmannproces. Deze uitspraak was de oorsprong van het boek van Robinson.
72. Richard J. Bernstein: 'Hannah Arendt's Zionism?', in: Aschein: *Hannah Arendt in Jerusalem*, 194-202, Bernsteins conclusie is dat Arendt in zekere zin altijd zioniste gebleven is maar dat haar sympathie voor Israël minder sterk was dan haar weerzin tegen elke vorm van politieke dwang. Vandaar dat zij nooit antizioniste werd maar zich beschouwde als een lid van de – wat hij noemt – 'loyale oppositie'.
73. Zie ook p. 211.
74. Cesarani: *Eichmann*, 346 en 420 windt zich erg op over de korte aanwezigheid van Arendt bij het proces. Ze heeft Eichmann hoogstens vier dagen meegemaakt, schrijft hij, en haar oordeel over 's mans karakter was

op niets meer gebaseerd dan haar waarneming van een stille man achter glas. Vandaar ook, zo suggereert hij, dat zij hem kon afschilderen als zo passief. Uitvoerig over Arendts bemoeienis met het proces en de discussie over haar visie is biografe Elisabeth Young-Bruehl: *Hannah Arendt*, 328-378.

75. Köhler: *Hannah Arendt/Karl Jaspers Briefwechsel*, 453.
76. Namelijk toen de voormannen van de Joodse Raad door een Joodse Ereraad veroordeeld en kortstondig door justitie vervolgd werden, zie hierover In 't Veld: *De Joodse Ereraad* en Houwink ten Cate: *De Justitie en de Joodsche Raad*.
77. Namelijk op het artikel 'Jews and Non-Jews in Nazi-Occupied Holland' van Loe de Jong in: Max Beloff (ed.): *On the Track of Tyranny* (Londen 1960). Naar aanleiding hiervan volgden er een aantal brieven tussen Arendt en De Jong, ze zijn te vinden op het NIOD Correspondentie Archief 1963 1 (Corr. Buitenland), brieven d.d. 24 april en 21 aug. met antwoorden van Arendt op 18 juli en 13 sept. Onder meer op basis hiervan stelde Arendt dat van joden die ondergedoken waren en die dus niet de aanwijzingen van de Joodse Raad hadden gevolgd een groter percentage overleefd had dan van joden die vertrouwd hadden op de eigen organisatie.
78. Arendt: *Eichmann in Jeruzalem*, 429-430; zie de bijna zelfde analyse bij Herzberg: *Eichmann in Jeruzalem*, 10.
79. Aldus het voorwoord van de Duitse editie uit 1964 die ten grondslag ligt aan de Nederlandse editie uit 1969, Arendt: *Eichmann in Jeruzalem*, 36.
80. Aanvankelijk schreef Hannah Arendt alleen brieven over het proces. Van echt schrijven kwam het pas nadat ze in maart 1962, bijna een jaar na het begin van het proces dus en kort vóór de executie van Eichmann, een ongeluk kreeg en zich verplicht zag haar lopende werkzaamheden te staken.
81. Presser in: *TVG* 77 (1964), 108-112, ook in: *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam 1969), 179-185.
82. Een aardige samenvatting van de (vooral) Amerikaanse discussie is te vinden in Ezra: 'The Eichmann Polemics'. Zie ook Ouzan: 'The Eichmann Trial and American Jewry' en Hilberg: *The Politics of Memory*, 154.
83. Dat was S. Kleerekoper in *Vrij Nederland* van 18 januari 1964, hij stemde in met Arendts visie van Eichmann als een radertje in de machine en ook met het harde oordeel over de joodse raden. 'Het waren instituten van de ergerlijkste klassenbevoordeling,' schrijft hij, 'en die, om dit klassenbelang te dienen, tot iedere collaboratie bereid waren.' Kleerekoper legt hiermee overigens een marxistisch accent dat niet overeenkomt met de mening van Arendt.
84. *NRC* van 23 jan. 1964.
85. Zie noot 71.
86. *NIW* van 7 jan. 1966, zie ook *NIW* van 8 jan. en 12 febr. 1965.

Hoofdstuk 19

1. *PGN* 7, 77.
2. *Het Parool* van 6 maart 1961.
3. Formeel bleef De Groot tot 1967 partijvoorzitter, vanaf dat moment was hij erelid van het partijbestuur. 'In de praktijk kwam het er op neer dat men hem toestond de bijeenkomsten van de leiding naar believen bij te wonen en daar het woord te voeren.' Ook werd hij voortdurend op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen, zie Verrips: *Dwars, duivels en dromend*, 462.
4. *HTK* 2 okt. 1962, 64.

5. 'Staan in eigen tijd,' schreef hij in een kenmerkend artikel, is 'niet alleen meegaan met je tijd, maar ook: wat doen aan je tijd.' *Trouw* van 8 en 9 september 1960, geciteerd in Bak: *Een meneer van een krant*, 275 e.v.
6. *HTK* 20 sept. 1962, 8.
7. Bedoeld is het verschil dat Burger aanbracht tussen fout zijn en fouten maken. Bedoeld is ook de opmerking van Oud als burgemeester van Rotterdam tijdens de eerste raadsvergadering: over een oude tijd die afgesloten zou zijn en een nieuwe die aanbrak. Spoedig hierop zwaaide hij in gezelschap van Seyss-Inquart Rotterdamse kinderen uit die vrolijk naar Duitsland op vakantie gingen. Lastiger nog was de positie van Romme. In de ogen van heel wat verzetslui en vertegenwoordigers van een jongere generatie had hij simpelweg gecollaboreerd. Volgens de man zelf en zijn vele medestanders was een dergelijke beschuldiging absurd. Hoewel Tilanus geen moment geaarzeld had over de volgens hem enig juiste houding in de oorlog en daar ook een behoorlijke prijs voor betaalde (hij zat langdurig gevangen), kon hij begrip opbrengen voor De Geer. Hetzelfde geldt in geheel andere zin voor Bruins Slot die als burgemeester van Adorp heel goed wist wat het betekende in een bezet land te leven.
8. Zie onder meer Jungschleger: *Marga Klompé*, 29-31.
9. 'Het huis van Joop en Liesbeth aan de Nieuwe Herengracht was in die laatste oorlogsmaanden een klein illegaal centrumpje,' schrijft Bleich in *Joop den Uyl*, 110. Maar een centrale rol, voegt zij toe, speelde hij niet.
10. Hoewel Vondeling, geb. 1916, tijdens de oorlog als landbouwkundig ingenieur in dienst was van de provincie Friesland, was hij betrokken bij het Nationaal Comité en *Je Maintiendrai*, zie *BWN* 2 en *Koninkrijk* 12, 184.
11. 'Eind 1942 kwam ik namens "Tilburg" in de Raad van Negen, die leiding gaf aan het Nederlandse studentenverzet,' aldus Schmelzer in zijn herinneringen, 47.
12. In ieder geval was Toxopeus eind 1944-begin 1945 betrokken bij de opsporing van politiek verdachten in Breda, zie Termeer: *Het geweten der natie*, 119.
13. Beernink, geb. in 1910, was getrouwd met een vrouw van wie de vader

fout was, ook Beerninks broer Jan was fout, met als gevolg dat ook hij kort na de oorlog wel eens met de andere kant geassocieerd werd. Feitelijk is er echter niets wat hierop wijst, zie de dossiers van Beerninks broer Jan op het CABR (PRA Den Haag 20385/90337, PRA Dordrecht 88071, PRA Hengelo 3430/88904 en Tribunaal Dordrecht 926/ 33912).

14. Giebels: *De Greet Hofmans-affaire*, 110-120 en 148-152.
15. Hofland: *Tegels lichten*, 127.
16. Zo stelt Giebels in *De Greet Hofmans-affaire*, 160 dat de aanstaande verkiezingen ook een rol speelden in de beslissing van de hoofdredacteuren er het zwijgen toe te doen. Een genuanceerd beeld van de pers in de jaren vijftig is te vinden in Koedijk: *Vrijheid in verantwoordelijkheid*.
17. Een goed voorbeeld hiervan is de ontwikkeling bij het katholieke weekblad *De (Nieuwe) Linie*, zie DNM 23: *Van de oude naar De Nieuwe Linie*.
18. *De Journalist* van 9 april 1960. Over Elias zie *BWN*, het was Koolhaas die hem een 'stukjesfabriek' (= columnist) noemde.
19. *De Journalist* van 26 mei 1962.
20. Aldus Blaise Pascal in zijn *Pensées* (111, 23): 'La force est la reine du monde mais non pas l'opinion; mais l'opinion est celle qui use de la force.' De uitdrukking 'koningin der aarde' zou ook in de Nederlandse letteren doordringen, onder meer door Dirk Donker Curtius bij zijn verdediging van de *Arnhemsche Courant* in 1839, zie Van Vree: *Politiek van de openbaarheid*, 11.
21. *De Journalist* van 14 sept. 1964.
22. Zie Hazeu: *Wat niet mocht. De begindatum van deze bloemlezing* (1962) is niet toevallig gekozen.
23. *De Journalist* van resp. 8 juni 1963, 12 jan. 1963 en 24 febr. 1965.
24. 'Dagbladen trokken in drie jaar rond 300 000 nieuwe abonnees,' juichte een kop op de voorpagina van *De Journalist* van 16 sept. 1961.
25. Oplage Nederlandse kranten (x 1000) en gemiddeld aantal per 1000 inwoners: 1946: 2850/306; 1950: 2771/276; 1955: 2850/266; 1960: 3180/278; 1965: 3580/293; 1970: 4070/314; 1975: 4208/309; 1980: 4577/324; 1985: 4468/309; 1990 4597/308; 1995: 4658/301 en 2000: 4322/272, zie Van de Plasse: *Kroniek*, 202 en 44.
26. *De Journalist* van 12 okt. 1963. Er verschenen zoveel artikelen van dergelijke strekking dat de tendens onmiskenbaar is.
27. Zie hfst. 15 en 16.
28. Aldus de titel van de eerste Nederlandse vertaling, uit 1963. Pas in 1987 werd het boek in het Nederlands herdrukt, nu onder de titel *Is dit een mens*. Hiervan verscheen herdruk op herdruk (de 18de in 2007).
29. Getuige onder meer de eerste Nederlandse vertaling uit 1963.
30. *Het Parool* van 13 mei 1960. De eerste druk van maar liefst 40 000 ex. werd al vóór verschijning in zijn geheel door de boekhandel afgenomen, een tweede druk van 30 000 volgde meteen hierop. Ook volgens De Jong

was dit een zoveelste teken van de groeiende belangstelling voor de oorlog, zie *Dagblad van Amersfoort* van 20 april 1960.

31. Over hem zie Ferry Walberg en Clara Brinkgreve: 'Dick Couvée: 29 maart 1921-30 januari 2000', in: *Haerlem. Jaarboek 2000* (Haarlem 2001), 363-366.
32. Over de Israëlische houding tegenover de Shoah is vooral sinds de discussies over de zogenaamde holocaust-industrie veel geschreven, goed onder meer door Zertal en Segev. Een wat vroeger overzicht is van Zimmerman: *Israels Umgang mit dem Holocaust*. Hij onderscheidt drie perioden: tot 1961 (geen belangstelling voor Shoah en diaspora), van 1961 tot 1967/1973 (opkomende belangstelling), 1973 en later (mythologisering): 'da die ursprünglichen Ziele der Zionismus entweder erreicht worden waren..., an Kraft verloren hatten oder unerreichbar geworden waren..., trat der Holocaust immers stärker als raison d'être des Zionimus und des Staates Israel hervor. Da die Informationen über diese Zeit ihre Inmittelbarkeit verloren hatten... konnte sich die Mythologisierung durchsetzen.' (391).

33. *Dagblad van Amersfoort* van 15 okt. 1960.
34. Centraal Archief van de NPO (4.529.2), zie ook Vos: *Televisie en bezetting*.
35. Opgegroeid in een typisch rood nest was hij van jongs af actief in sociaaldemocratische kring. Nadat hij zich aan het begin van de oorlog actief voor de Nederlandse Unie had ingezet, belandde hij in het verzet, werd gearresteerd, veroordeeld, naar Duitsland getransporteerd maar, ook dat gebeurde, vrijgelaten nadat hij zijn straf had uitgezeten. Daarna belandde hij opnieuw in het verzet. Ondertussen deed hij al het mogelijke zijn joodse vrouw uit de aandacht van de Duitsers te houden. Dat lukte.
36. In 1920 in een liberaal joods milieu in Polen geboren, was hij als kind met zijn ouders naar Nederland geëmigreerd, communist geworden, in het verzet beland, ondergedoken, uit de partij gestapt en na de oorlog eerst bij *Vrij Nederland*, daarna bij de radionieuwsdienst terechtgekomen. In 1955 werd hij bij de VARA aangesteld als televisieregisseur.
37. Ischa Meijer: *De interviewer* (Amsterdam 1999), 278 (oorspr. *Vrij Nederland* van 22 sept. 1984).
38. *Philips Koerier* van 16 okt. 1948.
39. Op 18 september 1959 schrijft Loe de Jong aan Rengelink een brief. Daarin vertelt hij dat hij diens voorstel besproken heeft met het directorium van het instituut en dat dit van mening is dat het plan voor een televisieserie 'van nationaal belang' is. 'Het directorium heeft goedgekeurd dat ik mij met de supervisie van de programma's belast.' (NIOD Archief 700, *De Bezetting* 1).
40. Zie p. 250 e.v.
41. Zie p. 251 en zie DNM 17, 18 en 19.
42. *KRO Gids* van mei 1965 (NIOD KB 11 1591).
43. 'Geven' is het juiste woord want geïnterviewd wordt in *De Bezetting* zel-

den: degenen die 'geïnterviewd' worden leggen in bijna alle gevallen een voorgelezen verklaring af en ondersteunen daarmee het tevoren door de alwetende verteller (=De Jong) gekozen standpunt. Het is precies dit aspect dat latere documentairemakers onder wie Hans Keller (zie p. 442-443) zo ergerde aan *De Bezetting*: de alwetende verteller c.q. betweterigheid.

44. *De Bezetting*, 52.
45. Zie hfst. 4.
46. De VPRO liet de documentaire aan Loe de Jong zien die uitzending afraadde. Pas nadat Jan Blokker bij de VPRO hoofd tv was geworden, werd hij met enkele kleine ingrepen uitgezonden. Daarna verdween hij opnieuw langdurig van het toneel. Pas in 2008 werd hij door het IDFA en de VPRO herontdekt. Sindsdien is hij ook op internet te vinden (geschiedenis.vpro.nl/dossiers/25194858/).
47. Van Vree: *Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*.
48. Geciteerd Vos: *Televisie en bezetting*, 284.
49. *De Bezetting*, 96.
50. Geciteerd in *De overval. Een film die geschiedenis maakte* (begeleidende tekst bij de tentoonstelling 'Van Kraak tot Overval' in het Verzetsmuseum Friesland 8 dec. 2002-3 maart 2003, ook als brochure bij de gerestaureerde versie van de film, uitgegeven in 2003). Het verslag waar De Jong op doelt is *Bevrijding. Herinneringsalbum van de overval op de strafgevangenis, 8 december 1944* (z.p. z.j./Leeuwarden 1946).
51. *De Bezetting*, 591.
52. *De Bezetting*, 763-764.
53. Over *De overval*: zie ook het opstel van Frank van Vree in De Keizer: 'Een open zenuw'.
54. *Maatstaf* 11, nr. 1 (1963-1964), 52.
55. Zie hierover verder de epiloog.
56. Vandaar ook de publicatie van *Volk in verdrukking en verzet*, uitgegeven door het ministerie van Onderwijs. Een van de aanleidingen was een klacht in de Senaat, zie de *Leeuwarder Courant* van 12 april 1960.
57. Hierin vertelden de ondervraagden dat de oorlog thuis wel maar op school niet of nauwelijks ter sprake kwam. 'Wij hadden een geschiedenisleraar, die zei, dat hij de periode 1940-1945 nog niet kon overzien. Maar hadden ze ons tenminste de feiten maar meegegeven.' *Dagblad voor Amersfoort* van 19 dec. 1963.
58. *Vrij Nederland* van 8 mei 1965.
59. Zie ook nog de opmerking van G.Ch. Aalders en J.J.F. Borghouts namens de ex-politieke gevangen en het voormalig verzet in het voorwoord van de bloemlezing van Evert Werkman met hoogtepunten uit het verzet, *Ik neem het niet* (Leiden 1965): dit is 'geen geschiedenisboek, omdat de periode 1940-1945 nog geen historie is geworden, waarvan men afstand kan nemen.'

60. *Maatstaf* II, nr. 1 (1963-1964), 5.
61. *Maatstaf* II, nr. 1 (1963-1964), 9.
62. 'Dat is mijn reden om de oorlog te herdenken,' schrijft Schulte Nordholt. 'Om te blijven onthouden van wat voor breedte en diepte de waanzin was waarmee wij te maken hadden.'
63. *Maatstaf* II, nr. 1 (1963-1964), 20 en 50.
64. De eerlijkheid gebiedt overigens te zeggen dat ook Meulenbelt tekenen van verandering zag: 'Achttien jaar na de oorlog zijn er tekenen, die erop schijnen te wijzen, dat de Nederlandse verzetsbeweging met meer genegenheid en respect in de herinnering wordt gehouden dan jarenlang het geval is geweest.' Zie zijn essay 'De gewone man' in *150 jaar Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 1963), 240-247.

65. Aldus respectievelijk journalist A.F. Luyendijk en hoogleraar-journalist Maarten Rooy in Couvéé: *Visioen en werkelijkheid*, 38 en 315.
66. Couvée: *Visioen en werkelijkheid*, 286.
67. Over hem, zie p. 365.
68. Couvée: *Visioen en werkelijkheid*, 11.
69. Hobsbawm: *The Invention of Tradition*, 2.
70. *Friesch Dagblad* van 26 maart en *De Journalist* van 4 mei, 15 aug. en 12 sept. 1964.
71. Zie onder meer Hofland: *Tegels lichten*, 183 e.v.
72. De VARA had onder de titel *Bij nader inzien* op de radio al eerder een dergelijk programma gebracht. Het begon in okt. 1959.
73. Het forum werd voorgezeten door G.P.J. Cammelbeeck, deelnemers waren F. van den Burg van de Wiardi Beckmannstichting, dominee J.J. Buskes, Henk van Randwijk en de secretaris van de Raad voor de Kunst Jan Kassies. Af en toe schoof ook nog wel eens een ander aan, Ed. Hoornik onder anderen. Een aardige beschouwing over het forum van de hand van Buskes is te vinden in de *Nieuwe Leidsche Courant* van 22 april 1961. In andere kranten werd na afloop bijna altijd over het forum geschreven en als de beschouwing van Buskes geloofd mag worden werd er door het publiek op straat en per post voortdurend op gereageerd.
74. Het boek verscheen in 1967 voor het eerst en werd in dat jaar tweemaal, in 1968 nog vaker herdrukt. In 1970 verscheen de 8ste, in 1975 de 9de, in 1995 de 10de druk. Overigens bevat de titel natuurlijk een directe verwijzing naar het beroemde boek waarin Huizinga op basis van een somber heden een sombere toekomst voorspelt (*In de schaduwen van morgen*). Van Randwijk draaide de zaak om.
75. Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 278.
76. Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 59.
77. Voor de filosofie hierachter, zie onder meer Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 48: 'alles verliest zijn normale betekenis als de zogenaamde "strijd op leven en dood" geproclameerd wordt.'

78. Het was dan ook geen toeval dat Van Randwijk De Jong in 1948 uitgenodigd had als buitenlandcommentator voor *Vrij Nederland* te schrijven. Het verzoek kwam midden in de beroeringen over Nederlands-Indië en op een moment dat de Koude Oorlog een eerste dieptepunt bereikte. De Jong was met de VARA in conflict gekomen over de politionele acties. Hij bekritiseerde die acties en bekritiseerde daarmee ook de PvdA. *Vrij Nederland* bood hem een alternatief. Hij zou er tot eind jaren zestig werkzaam zijn.
79. Zie hierover de woedende passages van landbouwhistoricus Trienekens in *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 158-168.
80. Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 234.
81. Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 26. Er staan meer van dergelijke uitspraken in dit boek, zie bijv. ook nog op 207.
82. Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 42, zie ook 211. Dat kinderen geleerd werd voor arbeiders de pet af te nemen, stelt hij op 36, 42 en 200. Over zijn arbeideristische visie op het verzet, zie ook Mulder: *Van Randwijk*, 714.
83. *De Bezetting*, 565, vorige citaat 446.
84. 'Kortom elke aflevering [had] het karakter van een nationale gebeurtenis,' schrijft Beunders in *Van dr. De Jong tot Zeg maar Lou*, 80. Zie ook Van Vree: *In de schaduw van Auschwitz*, 76 en Bank: *Televisie in de jaren zestig*, 73. De Jong zelf sprak van miljoenen kijkers (brief d.d. 2 maart 1965, NIOD-archief 700, *De Bezetting* 1) en in een destijds verricht onderzoek onder ruim 250 jongeren liet maar liefst 95 procent zich positief over de serie uit. Zie onder meer *Het Vrije Volk* van 23 sept. 1965. In 1965 werd door de Nederlandse Jeugd Gemeenschap een enquête gehouden over aflevering 21, de laatste, van de reeks. Ook daaruit kwamen zeer hoge waarderingscijfers, zie Nederlandse Jeugd Gemeenschap: 'Verslag T.V. enquetes, 1964-1965' (Amsterdam z.j./1966), 11-13. Tegenover deze opmerkingen en cijfers staan overigens wel een aantal relativeringen van onder anderen Simon Carmiggelt (*Het Parool* van 19 maart 1963), RIOD-bestuurder P.J. van Winter (Directoriumsvergadering RIOD d.d. 10 okt. 1960, geciteerd door Beunders: *Van dr. De Jong tot Zeg maar Lou*, 85) en enkele briefschrijvers (zie o.m. brief d.d. 4 okt. 1963, antwoord De Jong d.d. 11 okt. 1963, NIOD-archief 700).
85. NIOD (archief 700), *De Bezetting* 1.
86. Zie de hiervoor vermelde analyses van Meulenbelt en Warmbrunn, verder *Grijs verleden*.
87. J.G. Suurhoff, zie p. 248.
88. Zie verder hfst. 23.
89. *De Telegraaf* van 19 sept. 1960.
90. *De Telegraaf* van 27 febr. 1961.
91. Niet meer dan korte zinsnedes over de delen 7 en 8, in beide gevallen

werd gesteld dat De Jong wel wat minder mocht praten.

92. *Algemeen Handelsblad* van 4 mei 1962.
93. Vos: *Televisie en bezetting*, 101-102.
94. Citaten resp. uit de *Friese Koerier* van 24 febr. 1965, het *Algemeen Handelsblad* van dezelfde dag, de *NRC* van 18 dec. 1963, *de Volkskrant* van 4 maart 1964, opnieuw het *Algemeen Handelsblad*, nu van 8 sept. 1962 en tot slot het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 11 okt. 1963.
95. *Haagsche Courant* van 27 april 1965.
96. Hier en daar viel ook inhoudelijke kritiek te beluisteren. Zo van de voormalige hoofdredacteur van *De Waarheid*, A.J. Koejemans, die er terecht op wees dat De Jong in het rijtje van de belangrijke illegale bladen in aflevering 20 *De Waarheid* niet achterwege kon laten, zie *Het Parool* van 3 en *Vrij Nederland* van 27 maart 1965. Een ander inhoudelijk kritiekpunt betrof de geringe aandacht voor de gebeurtenissen in het Zuiden en De Jongs blinde vlek voor het katholieke volksdeel, zie bijv. de persoonlijke brief van M. Hammecher d.d. 27 mei 1962, RIOD (archief 700), *De Bezetting* 1) en een ingezonden brief in het *Algemeen Handelsblad* van 12 mei 1965.
97. De eerste kwalificatie is van Rengelink (toespraak 5 mei 1965, Centraal Archief van NPO, 4.529.2), de laatste van Hans Blom in Madelon de Keizer: *Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht*, 85-108. Een opmerkelijke illustratie van De Jongs succes is dat hij zijn inaugurele rede als hoogleraar, getuige onder meer *Vrij Nederland* van 30 september 1967, twee keer hield: eenmaal gewoon in de aula van de Rotterdamse universiteit en eenmaal voor televisie. Iets dergelijks was niet eerder voorgekomen en zou ook nooit meer herhaald worden.
98. *Hengelosch Dagblad* van 6 mei 1965.
99. *De Volkskrant* van 6 mei 1965.
100. Zie ook het stuk dat Rogier op hetzelfde moment in *Student* publiceerde. De door hem gekoesterde en later veelvuldig verkondigde mening klinkt daarin al door. Het is een mening die ver afstaat van die van De Jong, zie p. 429 e.v.

Hoofdstuk 20

1. In Duitsland was het *Dagboek van Anne Frank* op vergelijkbare wijze ontvangen: als een evangelie.
2. *NIW* van 30 april 1965.
3. Uitzonderingen zijn *de Volkskrant*, *Vrij Nederland*, het *Algemeen Dagblad* en de *NRC*.
4. *De Telegraaf* 26 april 1965, eerdere artikelen op 22, 23, 24 26 april.
5. *Algemeen Handelsblad* van 23 april 1965, één dag na de presentatie!

6. *Trouw* van 24 april 1965.
7. *Het Vrije Volk* van 22 april 1965.
8. *Algemeen Handelsblad* van resp. 22 april en 16 nov. 1965.
9. *De Groene Amsterdammer* van 24 april 1965.
10. *Algemeen Dagblad* van 22 april 1965. De *NRC* zoals geciteerd in het *NIW* van 7 mei 1965 in een artikel over reacties van de pers op *Ondergang*. Zie o.m. ook *Hervormd Nederland* van 1 mei 1965, het *NIW* van 22 april 1965 en de *Leeuwarder Courant* van 5 mei 1966.
11. Over hem zie de website van de Stichting Bibliografieën en Oeuvrelijsten Nederlandse Architecten en Stedebouwkundigen (BONAS). De Casseres, van Sefardische komaf, verbleef tijdens de oorlog in de VS.
12. Dat klopt, zo publiceerde hij op 1 sept. 1945 een artikeltje in *Paraat* onder de titel 'Rechtsherstel of rechtsuitstel'. Hierin betoogde hij dat de jodenvervolging na de oorlog 'met andere middelen' gewoon door was gegaan. Een hete pogrom was vervangen door een koude.
13. *Vrij Nederland* van 22 mei 1965.
14. *De Gids* 128, nr. 6 (juni 1965), 80.
15. *Algemeen Dagblad* van 16 nov. 1965, kop luidt: '*De Ondergang* werd spiegel van schuld'.
16. Uit: *In der webbe der tijden* (Rotterdam 1947), geciteerd in *Ondergang*, 128.
17. Aldus Pieter Geyl in *O Vrijheid* ('s Gravenhage 1945), geciteerd in *Ondergang* 128.
18. Daarin zegt Koningin Juliana, sprekend over de Erelijst van Gevallenen, dat 'ieder van ons de vrijheid [heeft] met zijn leven te bewijzen de boodschap van hun dood te hebben verstaan.'
19. In vergelijking met wat er latere herdenkingsjaren, vooral 1985, zou verschijnen, is de uitdrukking 'vol' overigens sterk overdreven. Maar er verscheen wel veel. Daaronder *Een doodgewone KP'er*, een bloemlezing over 25 jaar *Vrij Nederland*, een boek over Bernard IJzerdraat en een over het Auschwitzproces. Verder *Ik neem het niet* van Werkman, een fotoboek met de titel *Nee, nee en nog eens nee* en *Volk in verdrukking en verzet*. Bijna alles ging dus over het verzet. 'Twintig jaar geleden wilde men geen oorlogsverhalen horen... Nu... liggen de winkels er vol van,' schreef Mathieu Smedts op 1 mei 1965 in *Vrij Nederland* in zijn rubriek 'Zakboek van een twijfelaar'.
20. Vos: *Televisie en bezetting*, 289-290 noemt er zeven maar het waren er, enigszins afhankelijk van wat je onder een documentaire verstaat, meer. Zo toonde Ned. 1 op zaterdag 8 mei een door Vos niet genoemde documentaire over Amerikaanse en Engelse militairen die plekken bezochten waar zij tijdens de oorlog waren geweest.
21. Zie ook *De Tijd-Maasbode* van 1 febr. 1965. Verder: Barnouw: *Herdenken op klein formaat*.
22. Zo kwam staatssecretaris Hans Grossheide van Onderwijs met een her-

druk in grote oplage van een boekje dat zijn voorganger in 1960 ook al had verspreid – mede geschreven door dezelfde persoon die het initiatief voor de televisieserie *De Bezetting* had genomen, Rengelink: *Volk in verdrukking en verzet*.

23. De verloving en het huwelijk van Beatrix zijn al vaker een katalysator genoemd, Hofland spreekt in *Tegels lichten* van een Pearl Harbour. Bosscher: *De dood van een metselaar*, 15 zegt het anders: 'het verzet [tegen het huwelijk]... sloeg een brug tussen de provo's en een deel van de gewone burgerij.'
24. *Het Vrije Volk* van 16 mei 1965.
25. *Het Parool* van 17 juni 1965.

26. Open brief van Het Landelijk Comité van Oud-Verzetsstrijders 1940-1945 (RIOD KB 1, 126a). Overigens was het verzet allerminst eensgezind en werd het protest door onder meer de Nationale Federatie van het Voormalig Verzet in Nederland niet gesteund. Niet onwaarschijnlijk, zie bijv. een artikel in *Het Vrije Volk* van 14 juni 1965 van een met verzetslui tafelende prins Bernhard, is dat laatstgenoemde hierin een doorslaggevende rol heeft gespeeld.
27. Aldus Daalder in *Het Parool* van 24 juni 1965. Van den Boomen: *Beatrix en Claus*, 90.
28. *Het Vrije Volk* van 22 juni 1965. Hieraan voegde de krant op gezag van radiocommentator Van Gijn overigens nog toe dat 'de meeste mensen' zich beklaagden over het gebrek aan uitingsmogelijkheden. Ze wilden hun stem laten horen maar wisten niet waar.
29. *Het Vrije Volk* van resp. 18 en 23 juni 1965.
30. Tal van reacties in NIOD KB 1 126 a en b.
31. Geciteerd in Van den Boomen: *Beatrix en Claus*, 87-89.
32. NIPO-bericht 1063 d.d. 22 juli 1965.
33. *Vrij Nederland* publiceerde bij monde van Mathieu Smedts op de 26ste (juni) nog een aarzelend instemmend artikel. Het is een zoveelste teken van de kloof tussen de oudere en de jongere generatie.
34. 'Het was een soort illegaliteit,' zei een van de betrokkenen in een terugblik. En een ander: 'Het was echt een kwestie van een soort brotherhood, een broederschap die je creëerde... een àndere manier van leven, die duidelijk gepaard ging met het uitproberen van alles wat eigenlijk gewoon verboden was.' Louis van Gasteren: *Allemaal rebellen. Amsterdam 1955-1965* (Amsterdam 1983), 13 en 20.
35. Pas: *Imaazje*, hfst. 1.
36. De brochure werd niet al te serieus genomen, al meende 49 procent van de bevolking dat men geen enkele kans had een derde wereldoorlog te doorstaan en 24 procent dat de kans op overleving gering was. Van der Boom: *Atoomgevaar*, 108. Over de scepsis over de brochure, idem hfst. 20.

37. Van Duyn: *Provo*, 1.
38. Zie vooral de analyse van J.A.A. van Doorn in Enschedé: *Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam*, nr. 137-11. Van Doorn hecht veel belang aan het fenomeen escalatie.
39. Van Duyn: *Provo*, 22.
40. Righart: *De eindeloze jaren zestig*, 195.
41. Van Duyn: *Provo*, 39. *Ratio* was een kortstondig bestaand 'literair maandblad'.
42. 'Het is opmerkelijk hoe vaak Nederlandse commentatoren spraken en schreven over de onlusten als over een diepe crisis, een keerpunt, "het schrift op de wand" dat voor iedereen zichtbaar was,' zoals Kennedy schrijft in *Nieuw Babylon in aanbouw*, 160-161.
43. *Het Vrije Volk* van 17 febr. 1966.
44. *Der Spiegel* van 7 maart 1966 beweerde in een in de Nederlandse pers uitvoerig besproken artikel dat het bij de buren van goede smaak getuigde om aan Duitsers een hekel te hebben. Ter illustratie werd de omslag van *Propria Cures* afgebeeld.
45. *De Nieuwe Dag* van 7 maart 1966.
46. Righart: *De eindeloze jaren zestig*, 219. Voor uitgebreide krantenverslagen (waarin overigens nauwelijks oorlogssymboliek voorkomt), zie Enschedé: *Slotrapport* en daarin de bijlagen bij het rapport van M. Rooij.
47. Geciteerd in Van Duyn: *Provo*, 74.
48. Dat geldt niet voor de steeds weer gemaakte vergelijking tussen de politie en de bezetter, zie bijv. *Provo* nr. 10 waarin het politieoptreden op 14 juni 1966 vergeleken wordt met het optreden van de Grüne Polizei in februari 1941.
49. Een duidelijk teken hiervan is de paginagrote advertentie die op initiatief van de PSP en in navolging van de Amerikaanse christelijke vredesbeweging in oktober 1965 in de *NRC* verscheen. Hij was ondertekend door een bont gezelschap waaronder opmerkelijk veel theologen en dominees. Dit is een belangrijk feit omdat hier een van de wortels ligt van een beweging die ruim tien jaar later met het Interkerkelijk Vredesberaad en het Kernwapendebat, een hoge vlucht zou nemen. Zie hierover het boek van Van der Maar: *Welterusten mijnheer de president*, 48.
50. Mulisch: *Bericht aan de rattenkoning*, 108.
51. Van der Maar: *Welterusten mijnheer de president*, 51.
52. *Het Parool* ging op 3 februari 1968 zelfs zover dat het verkondigde dat slachtoffers, in dit geval van Amerikaanse napalmbombardementen, bijzaak waren: 'Zouden wij de geallieerden hebben moeten smeken om de oorlog maar liever te stoppen, en Hitler het genot van vrede en overwinning te schenken toen de bombardementen van de grote Duitse steden onder Duitse burgers vernieling en leed brachten op grote schaal?'
53. Geciteerd in Van Diepen: *Hollanditis*, 56.

54. Dit deed hij in navolging van het zogenoemde Russell-tribunaal.
55. Afgebeeld in Van Eekert: *Johnson moordenaar*, 132.
56. Van der Maar: *Welterusten mijnheer de president*, 64 (Adolf Johnson), 67 (dominee), 68 (Cals), 81-84 (Nak).
57. Aanleiding was het verkiezingssucces in november 1966 van de neonazistische Nationaldemokratische Partei (NPD). In de brievenrubriek van *Het Vrije Volk* van 24 november 1966 waren hieraan drie brieven gewijd. Ze stonden temidden van brieven over de kwestie Lages. De reden dat *Het Vrije Volk* zoveel brieven over Lages ontving was overigens een interview met hem. De meeste kranten meldden de vrijlating van Lages als weinig meer dan een onveranderlijk feit (zie NIOD KB I 4291).

58. Een goede samenvatting bij Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 329-336. Zie ook Helm: *Zum Deutschlandbild in der Niederlaendischen Presse*, 162-173 en NIOD KB I 3880.
59. *Vrij Nederland* van 9 juli 1966.
60. Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 331-333.
61. Verkijk: *Van pantservuist tot pantservest*, 262-270.
62. *De Nieuwe Dag* en *Het Vrije Volk* van 18 jan 1967.
63. *Vrij Nederland* van 21 februari 1967.
64. Erhard verklaarde dit zowel bij het afscheid van Adenauer in oktober als bij zijn regeringsverklaring in november (1965). Voor reacties zie onder meer *Die Zeit* en *Die Welt* van resp. 18 en 19 okt. 1965.
65. 'Seit der Herausgabe des Braunbuches im Jahre 1965 sind neue Tatsachen und Dokumente über Exponenten des Nazi-Regimes in einflußreichen Positionen Westdeutschlands und Westberlins bekannt geworden. Zugleich ist der Prozeß der Konzentration ehemaliger nazistischer Führungskräfte in Staat und Wirtschaft der Bundesrepublik seit Bildung der großen Koalition unter Beteiligung sozialdemokratischer Minister und unter der Kanzlerschaft des schwerbelasteten Nazi-Propagandisten Kiesinger weiter vorangeschritten.' Zie www.braunbuch.de.
66. Zo was *De Telegraaf* positief over Kiesinger, *de Volkskrant* neutraal, de *NRC* sceptisch en *Het Vrije Volk* niet meer dan verontrust, zie Helm: *Zum Deutschlandbild in der Niederlaendischen Presse*, 85.
67. *De Gids* 1967 nr. 4, 214.
68. *Algemeen Handelsblad* van 18 sept. 1969; Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 343-346.
69. Zo nam de Amerikaanse steun voor Israël in de loop van de jaren vijftig af, Novick: *Holocaust in American Life*, 147. Er zijn vele illustraties van vergelijkbare aard, zo de opmerkingen van Nathan Glazer in *American Judaism* (Chicago 1957), 114 dat Israël nauwelijks invloed had op het dagelijks leven van de Amerikaans-joodse gemeenschap.
70. Resolutie 228 van 25 november 1966, aangenomen door veertien leden

en met één onthouding (Nieuw-Zeeland): 'censures Israel for this large-scale military action in violation of the United Nations Charter and of the General Armistice Agreement between Israel and Jordan; Emphasizes to Israel that actions of military reprisal cannot be tolerated and that, if they are repeated, the Security Council will have to consider further and more effective steps as envisaged in the Charter to ensure against the repetition of such acts.'

71. Namelijk 67 procent, 26 procent was neutraal, 7 procent had geen mening. Minder dan een half procent was een tegenovergestelde mening toegedaan. Zoals zo vaak voelde *De Telegraaf* 'de stem van het volk' weer goed aan. De knipselmappen van de krant bewijzen het: vóór 1967 werd er regelmatig over het land geschreven, vanaf dat moment voortdurend, onder meer door Hans Knoop, een fervent bewonderaar. Ook volgens hem betekende de Zesdaagse Oorlog de omslag, 'de wereld bemoeit zich het laatste jaar veel met Israël,' schreef hij op 27 april 1968 ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan in *De Telegraaf*.

72. Soetendorp: *Het Nederlandse beleid ten aanzien van het Arabisch-Israëlisch conflict*, 97-100.
73. De Jong: *Herinneringen* II, 53.
74. Later beweerde hij ook vóór de oorlog al lid van een zionistische beweging te zijn geweest, Kristel: *Geschiedschrijving als opdracht*, 81-82.
75. L. de Jong: *Israël en de wereld in 1967* (Amsterdam 1967), 9.
76. Zie ook NIOD-archief De Jong (art. *Vrij Ned.* 1967)
77. L. de Jong: *Een sterfgeval te Auschwitz* (Amsterdam 1967). De snier naar het Auschwitz Comité zou enkele maanden later in een andere documentaire van Dick Verkijk (met Loe de Jong als een van de getuigen) scherpe vormen aannemen, zie p. 453-454.
78. Zie ook DNM 45: *Publieke opinie en andere vaagheden in de geschiedschrijving*.
79. Vergelijk ook het staatje op p. 130.
80. Het boek is van de hand van Henri Amouroux en verscheen in 1977.
81. Rousso: *Le syndrome de Vichy*, 100. Overigens wordt door Pierre Nora een ander keerpunt aangewezen: de Zesdaagse Oorlog. Zie Golsan: *The Legacy of World War II* in France, 81. Zie ook Lagrou: *The Legacy of Nazi Occupation*, 38-39.
82. Zie p. 443.
83. Rousso: *Le syndrome de Vichy*, 127. Zie ook Fishman: *France at war*.
84. Zoals de genoemde van Rousso over Frankrijk, Gevers over Oostenrijk en die van Margalit en Fulbrook over Duitsland. Vooral over de omgang van laatstgenoemd land met het oorlogsverleden bestaat een onafzienbare literatuurlijst. Veel ervan wordt met commentaar goed in kaart gebracht in het door Fischer en Lorenz uitgegeven *Lexicon der Vergangen-*

heitsbewältigung in Deutschland. Zie ook Van Vree: *De dynamiek van de herinnering*, passim.

85. Samenvatting en literatuur in Prenninger: *Zelfbedrog en dubbelspraak*.
86. Gevers: *Oostenrijkers en het oorlogsverleden*, 153.
87. Gevers: *Oostenrijkers en het oorlogsverleden*, 160-164. Uhl: *From Victim Myth to Co-Responsibility Thesis*, 55-56. Van Amerongen: *Eins zwei drrei*, 85-99 en idem: *De samenzwering tegen Simon Wiesenthal*, 9-15.
88. Zie noot 43 hfst. 16.
89. Aldus Norbert Frei met een variant op enkele beroemde eerste zinnen uit Duitse geschiedenisboeken ('Am Anfang war Napoleon', 'Im Anfang steht keine Revolution'), zie zijn *Vergangenheitspolitik*, 29.

90. In 1955 trad de Bondsrepubliek toe tot de NAVO, in 1957 leverde zij haar eerste divisie.
91. Hilmar Hoffmann en Walter Schobert (ed.): *Zwischen Gestern und Morgen. Westdeutscher Nachkriegsfilm, 1946-1962* (Frankfurt a.M. 1985), 25-26 en passim.
92. Mitscherlich: *Het onvermogen om te rouwen*, 24.
93. Pruys: *Over 'Die Unfähigkeit zu trauern'*, 196.
94. Haar meest opmerkelijke daad was de oorvijg die zij eind 1968 in het openbaar de Bondspresident toediende.
95. Het boek werd in 1977 door *Newsweek* tot 'boek van het jaar' uitgeroepen en in tal van kranten als serie gebracht. Het werd ook meteen in het Nederlands vertaald.
96. In eigen kring werd Vesper na zijn zelfmoord als martelaar van de linkse zaak voorgesteld. Christian Schulz-Gerstein, eveneens kind van een vooraanstaand nazi en eveneens iemand die zelfmoord pleegde, toonde in 1979 in *Der Spiegel* aan dat de zaak veel gecompliceerder lag en dat juist deze complexiteit de oorzaak was van zowel het optreden als het levenseinde van Vesper, zie Christian Schultz-Gerstein: 'Die Zerstörung einer Legende. Über den Nachlaß Bernward Vespers', in: idem: *Rasende Mitläufer. Porträts enz.* (Berlijn 1987), 37-43. *Die Reise* van Vesper was in zijn tijd zoiets al een cultboek, met alleen al 16 drukken in de eerste anderhalf jaar.
97. De lijst is eindeloos, denk alleen maar aan het vele dat aan beide kanten van de Oceaan verscheen naar aanleiding van publicaties van degenen die tot de zogenoemde Frankfurter Schule gerekend werden: Adorno, Marcuse, Fromm e.a.
98. Ze voegden er 'allemands' aan toe omdat de aanleiding de uitzetting van Daniel Cohn-Bendit was. Over deze frase is op internet veel informatie te vinden waaronder afbeeldingen van het affiche met deze tekst.
99. Rousso: *Le syndrome de Vichy*, 98.
100. Een goed voorbeeld hiervan is de verzameling artikelen van Gassert: *Coping with the Past* over, aldus de ondertitel, *West German Debates on*

Nazism and Generational Conflict. In deze bundel wordt voortdurend verband gelegd tussen het herlevend debat over het nazisme en de opstand van een jonge generatie.

101. Righart: *De eindeloze jaren zestig*, 235.

Hoofdstuk 21

1. Voor historiografische reflectie op de breuk van de jaren zestig, zie onder meer Blom: *De jaren vijftig* en *De jaren zestig*, voor een balans zie o.m. Schuyt: *1950. Welvaart in zwart-wit*, 401-403.
2. Kennedy richt zich i.t.t. Righart vooral op de politieke cultuur van Nederland, niet op generaties. Maar de drager van de toenmalige politieke cultuur was wel de oudere generatie. Zij speelt in Kennedy's boek dan ook de sleutelrol.
3. Het belangrijkste probleem betreft het nut van het generatiebegrip. Onder het zeer vele dat daarover geschreven is: Righart: *Generatiemix*, i.h.b. het hfst. over historici en het generatievraagstuk, Van Doorn: *Gevangen in de tijd* en Adriaansen: *Tussen ervaring en herinnering*.
4. Dat doet hij in navolging van Henk Becker (*Generaties en hun kansen*, Amsterdam 1992) die in de twintigste eeuw vijf generaties onderscheidt: De vooroorlogse (geboren tussen 1910 en 1930), de stille (1930 en 1940), de protestgeneratie (1940 en 1955), De verloren (1955-1970) en de pragmatische generatie (na 1970). Het begrip 'tussengeneratie(s)' wordt overigens ook gebruikt door Hofland in *Tegels lichten*. Mannheim had het al eerder gebruikt en Anneke Ribberink gebruikt het in haar proefschrift over de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, zie ook Righart: *Generatiemix*, 208-211 en uitvoeriger Adriaansen: *Tussen ervaring en herinnering*.
5. De interviews stonden in *Vrij Nederland* van 7 jan. 1978, 9 jan. 1993, 20 juli 2002 en 10 juli 2007, alle interviews staan op de website van het weekblad.
6. Hofland zegt dit ook op dezelfde pagina waarop het citaat over de invloed van de oorlog staat: *Tegels lichten*, 196.
7. Roel van Duyn voorgesteld als 'Führer aller Kabauter', dat soort spelletjes. In dit geval werd de term gebruikt naar aanleiding van het protest van de Kabouters tegen de Volkstelling, febr. 1971. Geciteerd door Katus: *Volkstelling in opspraak*, 93. Voor meer van dergelijke voorbeelden, zie p. 395 e.v.
8. Aldus een variant op de door Mulisch uitgeroepen en talloze malen geciteerde zinsnede: 'ik ben de oorlog', zie hiervoor onder meer *De Groene Amsterdammer* van 21 febr. 1996.
9. *Vrij Nederland* van 6 juli 1968.

10. Zie een interview met Ferdinandusse in *NRC Handelsblad* van 2 aug. 1973.
11. Zie met name het zichzelf bewierokende maar ook spraakmakende artikel dat Ferdinandusse en Van Tijn publiceerden op het moment dat *Vrij Nederland* zijn beste tijd gehad had en harde klappen kreeg, *Vrij Nederland* van 20 december 1986. Maar de eerlijkheid gebiedt te erkennen dat hun mening, zij het in wat nuchterder bewoordingen, door velen gedeeld werd, bijv. door Henk Hofland in de *Haagse Post* van 17 jan. 1987 en door Bert Vuijsje in *Reporter* van maart 1987.
12. Zie hfst. 24.
13. Aldus Joop van Tijn in 1984 in een interview met *De Tijd*, geciteerd in Van Esterik: *Meester op het floret*, 11.

14. *Vrij Nederland* van 13 sept. 1997 (kort na Van Tijns dood), ook Van Esterik, *Meester op het floret*, 29-36.
15. Edelman: *De Tweede Wereldoorlog als breuklijn in Constandses leven*. Zie ook Constandse: *De bron waaruit ik gedronken heb*, Gasenbeek: *Anton Constandse* en het aan Constandse gewijde nummer van *De Gids* 1969, nr. 6-7. Hierin zegt Mulisch: 'Ik geloof dat wij allemaal in de redactie inmiddels een soort "innerlijke Constandse" hebben ontwikkeld'. Zie ook DNM 40: *Anton Constandse en de oorlog*.
16. Zo was Charles voor criminoloog Koos van Weringh, ook te jong om de oorlog bewust meegemaakt te hebben maar te oud om in de jaren zestig op de barricaden te staan, zo'n lichtend voorbeeld dat hij een biografie van de man wilde schrijven, zie Van Weringh: *Het spoor van J.B. Charles*. 'Ik herinner me hoe ik in 1962 *Van het kleine koude front* heb verslonden,' schreef een man die zich in de jaren zestig en zeventig in de Amsterdamse stadspolitiek zou roeren (de in 2000 overleden en in 1941 geboren 'lastige Amsterdammer' Henk Bakker, een journalist die heel zijn korte leven actief was in de stadspolitiek, het citaat in *Intermediair* van 18 april 1986). 'Ik was bij lange na niet de enige,' zei hij. 'Hier trof mijn (studenten)generatie aan wat ze in die jaren had gemist. Het was ook een kennismaking met oorlog en bezetting op een heel andere manier dan we gewend waren.' Hetzelfde geldt volgens Pas: *Imaazje*, 359 voor een provo als Hans van Oortmerssen. Zie ook Schuyt: *Het spoor terug*, 402-404.
17. Charles en Van Randwijk werden niet alleen vaak in één adem genoemd (bijv. door uitgever Bert Bakker in een interview met Lidy van Marissing, zie *28 interviews*, Amsterdam 1971, 98) maar doelen met de titels van hun meest bekende geschriften, respectievelijk *Volg het spoor terug* en *In de schaduw van gisteren*, ook op precies hetzelfde: dat je om de schaduwkant van het heden te begrijpen moet terugkeren naar het verleden.
18. Zie noot 58 van hfst. 22.
19. Wertheim was al vroeg overtuigd van de noodzaak van de onafhankelijk-

heid van Nederlands-Indië en werkte in dat kader in 1946-1948 ook voor *Vrij Nederland* (zie zijn archief op het IISG, nr. 171). Later, vooral rond 1970, was hij een van Nederlands grootste theoretici van de dekolonisatie. Zijn beide ouders pleegden zelfmoord bij de Duitse inval. Wertheim zelf zat op dat moment in Nederlands-Indië. Hij was gedurende drie jaar geïnterneerd, zie zijn autobiografie *Vier wendingen in ons bestaan*.

20. Zie p. 351.
21. Aerts: *De Gids* sinds 1837, 175.
22. Vooral het opstappen van Anton van Duinkerken betekende het einde van een tijdperk.
23. Zie ook het artikel 'Muiderkring aan de gracht' in *Vrij Nederland* van 3 okt. 2009.
24. *De Gids* 133 nr. 3 (1970).
25. Bijvoorbeeld Hoorniks vrouw Mies Bouhuys in *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn*, 141 e.v.
26. Hoornik: *Journalistiek proza en brieven*, 205.
27. *De Gids* 128 (april/mei 1965), 179.
28. Een dergelijke ontgelding werd in het voorwoord ook aangekondigd: 'Is het na dr. L. de Jong afgelopen, of zal ook zijn werk voorwerp van jeugdige argwaan worden? Wij hopen het laatste.' Zie *De Gids* 128 (april/mei 1965), 178.
29. *De Gids* 128 (april/mei 1965), 190.
30. Brugsma: *Vrede is het alleen in de pauze*, 51.
31. De begrippen zijn niet toevallig gekozen. Het politieke verschil tussen Brugsma en Lammers zou *De Gids* al binnen een jaar na de grote redactionele ingreep van begin 1965 opbreken. Aanleiding was de toetreding van Brugsma tot de hoofdredactie van *Elsevier* – uiteindelijk ging die niet door en vertrok hij naar de noodlijdende *Haagsche Post* maar het leed was toen al geschied. Lammers meende immers dat een dergelijke overstap een redacteur van *De Gids* onwaardig was: *Elsevier* was veel te rechts. Mogelijk, riposteerde Brugsma, maar *De Groene* (waar Lammers werkte) was veel te links. Het resultaat was dat beiden uit de redactie traden. De ruzie illustreert dat het onjuist is te doen voorkomen alsof Loe de Jong alleen vanuit linkse hoek bekritiseerd werd. Renate Rubinstein is immers eveneens moeilijk links te noemen. De kritiek was eerder een generatiekwestie. Die generatie was kritisch, wat niet hetzelfde is als links.
32. G.J. Lammers was als enige journalist van *De Standaard* opgestapt toen Max Blokzijl hoofdredacteur van de krant werd. Later werd hij gevangengenomen, zie de (beschrijving van de) *Inventaris* van het archief van G.J. Lammers bij het HDNP.
33. *De Gids* 128 (april/mei 1965).
34. 'Deugd, ondeugd en deugd', in: *Opinie. Veertiendaags partijblad van de*

PvdA 1 (1965), no. 6. Zie ook Rubinstein: *Mijn beter ik*, 307-309.

35. Deze column wordt door onder meer Jan Bank (*Oorlogsverleden in Nederland*) en Frank van Vree (*Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*) als het begin van de kritiek op Loe de Jong beschouwd.
36. Igor Cornelissen en Henk Hofland onder meer.
37. Geciteerd in *Vrij Nederland* van 12 nov. 2005.
38. Over haar, zie onder meer Coen Verbraak in *Vrij Nederland* van 12 nov. 2005.
39. Rubinstein: 'Niet de woorden maar de stem', in *Namens Tamar*, 822-835.
40. Zie p. 385.

41. Zie ook het artikel in *Vrij Nederland* bij het afscheid van Smedts, d.d. 1 maart 1969.
42. 1965 was het jaar van de grote sprong. Toen steeg het aantal abonnees volgens Rinus Ferdinandusse (*Vrij Nederland* van 6 sept. 1980) van 25 500 naar 30 121. Volgens Van de Plasse: *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers*, 291 had *VN* in 1965 al een oplage van bijna 37 000. In ieder geval steeg vanaf dat moment zowel het aantal abonnees als de oplage razendsnel, naar een hoogtepunt van ca. 115 000 aan het eind van de jaren zeventig, Van de Plasse, *Kroniek*.
43. *Den vaderland getrouwe. Een boek over oorlog en verzet* (Amsterdam 1962), met opstellen van o.a. Jan Buskes, Evert Werkman, Henk van Randwijk, Jef Last, Simon Carmiggelt en Beb Vuyk.
44. Bedoeld zijn figuren als Smedts, Van Randwijk, Hoornik, Buskes, Drees en De Jong. Ze hadden het echter niet vaak over de oorlog en indien wel, op een wijze die spoedig achterhaald aandeed. Een aardig voorbeeld hiervan is wat Willem Drees, bijgevallen door Pieter Geyl, op 30 april 1960 verkondigde in een artikel met de veelzeggende kop 'Ondanks teleurstellingen herdenken wij de bevrijding met dankbaarheid'. Zie ook de artikelen van Van Randwijk en Smedts in *Vrij Nederland* van 1 mei 1965 ('Het gaat ons niet slecht, wij hebben noodgedwongen geleerd met de vroegere vijand te leven en zelfs vriendschap is mogelijk geworden. "Verwijl niet te lang bij het verdriet om hen die wij missen"').
45. Zie bijv. ook het spottende artikel dat Joop van Tijn op 27 maart 1965 publiceerde over de geplande herdenkingsfestiviteiten.
46. Zie ook de passage over *De Gids* op p. 420-421. Op 14 mei 1965 kwam ook het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* met een uitvoerige bijlage waarin gesprekken van Isaac Lipschits met jongeren onder wie Bram de Swaan. De schuld van de Nederlanders aan het in de oorlog gebeurde wordt in deze gesprekken voortdurend genoemd.
47. Er staat 'onder de 50 jaar'; dat is een zetfout en moet zijn 'ouder dan 50 jaar', anders is het onzin. Zie bovendien het vervolg van het citaat. Vandaar dat die woorden weggelaten zijn.

48. *Vrij Nederland* van 8 mei 1965.
49. Bedoeld is de Nationaldemokratische Partei Deutschlands. Deze haalde bij de deelstaatverkiezingen in november 1966 in Hessen en Beieren resp. 7,9 en 7,4 procent van de stemmen. In andere deelstaten haalde de partij in 1967 en 1968 nog grotere successen, met een hoogtepunt in laatstgenoemd jaar in Baden-Württemberg (9,8 procent). Ondertussen nam ook het ledental van de partij sterk toe, van 18 000 in 1966 naar meer dan 38 000 in 1967 en zo'n 50 000 in 1969.
50. Cornelissen: *Raamgracht 4*, 97. De artikelen die Van Amerongen schreef over – aldus de ondertitel – 'de mars naar het vierde rijk' verschenen in 1967 als *Eins, zwei, drrrei rechts*. Het citaat staat op p. 31. Van Amerongen verkondigde dezelfde mening in zijn inleiding bij de Nederlandse vertaling van een boek van Werner Smoydzin over de NPD (Amsterdam 1968).
51. Bijvoorbeeld door de al genoemde, in 1939 geboren Beate Klarsfeld, dezelfde die Kiesinger een oorvijg verkocht. In haar *Geschichte des PG 2633930. Kiesinger* (Darmstadt 1969) haalt zij op p. 72 instemmend Karl Jaspers aan die in een essay uit 1966 ('Wohin treibt die Bundesrepublik?') betoogde dat de dijken in de jaren dertig niet doorgebroken waren als de mannen aan het roer de sluizen niet open hadden gezet.
52. Dat althans beweerde Van Amerongen. Van Donselaar: *Fout na de oorlog*, 114-121 en passim. Een door de Boerenpartij vanwege deze suggestie aangespannen proces werd door *Vrij Nederland* verloren.
53. In Den Haag en op de ambassade maakte men zich, terecht, dan ook heel wat minder zorgen, zie Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 343-346.
54. Geciteerd door Palm in *Jan Rogier*, 13.
55. 'De Quay en de aard van het beestje', in *Vrij Nederland* van 2 aug. 1965.
56. Palm: *Jan Rogier*, 29.
57. Dit schreef Rogier overigens, een zoveelste illustratie van de vertakkingen in de toenmalige journalistiek, in *De Gids* (1967 nr. 5).
58. *Vrij Nederland* van 27 april 1968.
59. Brief aan Paul Brand jr. d.d. 16 juni 1968, geciteerd Palm: *Jan Rogier*, 36.
60. Rogier: *Een zondagskind in de politiek*, 208. Idem: *Geschiedschrijver des Rijks*, 24-27.
61. Voor de breuk die zich in de jaren zestig in de linkse gemeenschap voltrok en waardoor eens gelijkgezinde bladen als *Het Parool* en *Vrij Nederland* tegenover elkaar kwamen te staan. De tegenstelling was tot op grote hoogte ook het gevolg van een generatiebreuk: *Het Parool* bleef het blad van de sociaaldemocraten van de oude stempel, *Vrij Nederland* werd het blad van de sociaaldemocraten van een nieuwe lichting. Hier ligt het begin van de neergang van *Het Parool* (zie hierover het boek van Mulder en Koedijk over *Het Parool*, 488 e.v.).
62. Cornelissen: *Smedts*, 158 en passim.

63. Zie onder meer *Vrij Nederland* van 3 febr., 17 febr., 30 maart en 6 april 1968.
64. Volledige tekst van De Jong in *G3* [tijdschrift dat bestond van 1947 tot 1971, met als ondertitel goede geestgemeenschap in leger en luchtmacht, voortgezet als *Trans-aktie*] 21, nr 11 (dec. 1970), 3-13.
65. *NRC* van 13 juni 1970.
66. *De Volkskrant* van 20 juni 1970.
67. Zie p. 429 e.v.
68. Voor een aardig voorbeeld van het effect van dergelijke opvattingen, zie DNM 25*: Establishment en verzet*.
69. De CPN, die in 1959 nog slechts drie zetels in de Tweede Kamer had (van de 10 in 1946), kreeg er vanaf dat moment en gedurende meer dan tien jaar telkens eentje bij: de drie werden er vier in 1963, vijf in 1967, zes in 1971 en zeven in 1972.
70. Wijfjes: *Journalistiek in Nederland*, 363.
71. Kossmann: 'Commentaar', in: Barnouw: *Onverwerkt verleden*, 45-50.
72. *De Gids* 1970, nr. 6.
73. Ivo Schöffer was een van de weinigen die meteen al vraagtekens zette bij Pressers bewijsvoering, met als gevolg dat hij veronderstelde dat zijn overtuiging gebaseerd was 'op een door joodse overgevoeligheid begrijpelijk maar... toch onaanvaardbaar vooroordeel,' in *TVG* 79 (1966), 38-63, ook in *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1987), 171-192.
74. Presser: *Ondergang* II, 110.
75. *Vrij Nederland* van 24 april 1969.
76. In de *NRC* van 27 aug. 1965 door E. van Raalte en in het *Hollands Maandblad* van dec. 1965 door H. Drion.
77. Weinreb: *Collaboratie en verzet* (Verantwoording), VIII.
78. Zie onder meer de *Leeuwarder Courant* van 17 mei 1969 en *Vrij Nederland* van 6 dec. 1969. Zie ook Renate Rubinstein: *Sta ik toevallig stil* (Amsterdam 1970).
79. Weinreb: *Collaboratie en verzet* (Woord vooraf), XI.
80. Grüter: *Weinreb*, 282.
81. *Vrij Nederland* van 29 nov. 1969. Over de Vlaardingse zaak zie Grüter: *Weinreb*, 105-111.
82. DNM 26*: King Kong* van Willem Frederik Hermans.
83. *Het Parool* van 7 febr. 1970, ook in: A. Janssen: *Scheppend nihilisme. Interviews met Willem Frederik Hermans* (Amsterdam 1979), 211-222.
84. Zie zijn ergernissen over J.B. Charles, p. 233. Hermans legt het verband tussen 'de vrome verzetsheld' Charles en Weinreb overigens ook zelf, zie W.F. Hermans: *Het sadistisch universum. Van Wittgenstein tot Weinreb* (Amsterdam 1968), 204.
85. Giltay Veth: *Weinrebrapport*, 1613.

86. Zo logeerde Roel van Duijn eind 1970 enkele dagen bij Weinreb in Zwitserland en publiceerde deze een maand later een artikel in de *Kabouterkrant*, over de Volkstelling. Op tal van plekken werd door zowel Weinreb als rebelse jongeren een verband gelegd tussen oorlog en actualiteit. Zowel toen als nu kon je alleen iets bereiken door list, sabotage en lijdelijk verzet. Zie Grüter: *Weinreb*, 267-285.
87. *BMGN* 1977 92 nr. 2, 331.
88. Geciteerd in Woltz: *H.J.A Hofland*, 14.
89. Hofland: *Tegels lichten*, 149.
90. Hofland: *Tegels lichten*, 90-91.
91. De eerste televisie-uitzending vond in sept. 1969 in Duitsland plaats, de eerste bioscoopvertoning in Frankrijk volgde in april 1970 terwijl het tot okt. 1981 duurde dat de documentaire in Frankrijk op tv kwam. In Nederland zond de VARA de documentaire in 1972 uit, zie www.cine-holocaust.de/ en Hogenkamp: *Direct Cinema maar soepel en met mate*.
92. *NRC Handelsblad* van 16 okt. 1974.
93. Zo werd de documentaire in *Het Vrije Volk* van 16 okt. 1974 al meteen tot de beste van het jaar uitgeroepen. De oudere generatie was overigens een tegengestelde mening toegedaan en was zeer verbolgen over deze 'grijze' visie op het jongste verleden, zie bijv. de reactie van Paul van 't Veer in *Het Parool* van 22 okt., H. Wielek (W. Kweksilber) in het *NRC Handelsblad* van 26 okt., Evert Werkman eveneens in *Het Parool* van 18 okt. en Jan-Willem Schulte Nordholt in het *NRC Handelsblad* van 2 nov.
94. *Vrij Nederland* van 2 nov. 1974.
95. Uit de gewijzigde editie van 1986 schrapte Hofland de hoofdstukken 'Intermezzo over de hiërarchie', 'De drie revoluties' en 'Theorie van de derde revolutie'.

Hoofdstuk 22

1. Cohen: *Beelden uit de nacht*, 174-190.
2. Het begrip werd in 1980 opgenomen in de derde editie van het *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) en begon vanaf dat moment deel uit te maken van de psychiatrische diagnostiek. Aanleiding was overigens niet de Tweede Wereldoorlog maar de gebeurtenissen in Vietnam.
3. Onder meer in een artikel in het *NIW* van 29 jan. 1965 naar aanleiding van een VARA-uitzending over de gevolgen van het kamp. In dit artikel beklemtoont Cohen de geringe aandacht voor de thematiek in Nederland en het belang, in zijn geval, van zelfanalyse. Opmerkelijk aan het artikel is verder de nadruk die hij legt op de winst van het verlies, persoonlijk (je waardeert kleine dingen meer dan voorheen) en politiek (Israël). Zie wat

dit laatste betreft ook de memoires van Yvo Pannekoek die zelfs van een 'positief KZ-syndroom' spreekt: 'Ik beschouwde mezelf als ten dode opgeschreven en iedere dag die ik bleef leven als een verrassend geschenk.' Zie hierover o.m. de *Haagse Post* van 22 jan. 1983.

4. *Algemeen Handelsblad* van 6 jan. 1968.
5. De Wind: *Directe en late gevolgen*, 298.
6. De Wind: *Ontmoeting met de dood (in De Ridder)*, 43-44.
7. Zie p. 240.
8. Vandaar bijv. de scherpe aanvallen van H.U. Jessurun d'Oliveira op het gedicht, zie DBNL (trfw. Hoornik) en de verdediging door Jan van der Vegt in *Contour* 2 (1966), 1-15.

9. Geciteerd in het herdenkingsnummer van *De Gids*, 1970 nr. 3, 179.
10. Lawrence Langer: *Holocaust Testimonies* ziet dit dubbelleven als de kern van de concentratiekampervaring, zie hfst. 2 over 'the divided self'.
11. Bouhuys: *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn*, 152-153.
12. Het in noot 4 van hfst. 22 geciteerde.
13. *Vrij Nederland* van 3 febr. 1968, ook in *Journalistiek proza*, 199-205.
14. In 2010 en nadat dit hoofdstuk geschreven was, verschenen over dit onderwerp twee uitvoerige nieuwe studies, te weten Piersma: *Bevochten recht* en Touwen-Bouwsma: *Op zoek naar grenzen*. Hoewel daarin oneindig veel meer materiaal staat dan hier, is het met de hier gegeven feiten niet in tegenspraak.
15. Vooral in de jaren zeventig en tachtig is om redenen die verderop in de tekst duidelijk zullen worden enorm veel over alle regelingen geschreven. Het belangrijkste hiervan is het zogenaamde WAC-rapport uit 1977, opgesteld door een in juli 1975 door de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk gevormd college met als taak de regering te adviseren 'over de wijze waarop de immateriële hulpverlening aan en in het bijzonder de maatschappelijke begeleiding van de oorlogsslachtoffers optimaal gerealiseerd kon worden.' Zie verder: Van der Leeuw: *Overheidszorg* en Engelsman: *Oorlogstrauma's na 45 jaar*, 85-104, Peeters: *Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers* en Van Dijke: *Vereenvoudiging en coördinatie van de wetten voor oorlogsgetroffenen*.
16. Gegevens afkomstig uit het maandoverzicht van de Stichting 1940-1945 zoals geciteerd in J.M.A.G. Maas en P.A.M. van den Akker: *Buitengewoon gepensioneerden. De leefsituatie van een bijzondere groep Nederlanders* (Tilburg 1981), 3-4. Om redenen van ruimte (het gaat om de tendens) worden hier alleen de even jaren vermeld.
17. De WBPZO (Wet Buitengewoon Pensioen Zeelieden-Oorlogsslachtoffers). Hierbij ging het in theorie, zoveel mensen bevolkten destijds de Nederlandse koopvaardijvloot, om ca. 12 000 Nederlanders en 6500 'uitheemsen', voornamelijk Indonesiërs. Van die 12 000 Nederlanders keerden er 2100 niet uit de oorlog terug, 1600 door vijandelijk treffen.

Van de overblijvenden ontvingen sinds 1946 zo'n 1500 jaarlijks een pensioen.

18. En niet in 1968 zoals regelmatig vermeld wordt, in dat jaar werd de omgekeerde bewijslast wel ingevoerd voor de Rijksgroepsregeling Oorlogsslachtoffers, zie Van Dijke: *Vereenvoudiging en coördinatie van de wetten voor oorlogsgetroffenen*, 32. Een extra complicatie in de wetgeving is dat de omgekeerde bewijslast aanvankelijk alleen voor ex-gevangenen gold. Pas na protest van Expogé werd zij ook op andere verzetslieden toegepast.
19. Van Dijke: *Vereenvoudiging en coördinatie van de wetten voor oorlogsgetroffenen*, bijlage 12, 326.
20. Beeld en Geluid 57622. Jolande Withuis vergist zich in haar opstel over het Auschwitz Comité dat opgenomen is in de bundel van Gans: *Met alle geweld*, 229-245. Op 9 febr. 1968 was er geen *Mies-en-scène*. Door die vergissing is het een beetje vreemd om die avond een 'pregnant moment in de geschiedenis van de nationale oorlogsherinnering te noemen'. Dat was het overigens wél maar alleen vanwege de uitzending van Verkijk en het feit dat aan het eind hiervan aan Auschwitz-slachtoffers de oproep gedaan werd zich te melden.
21. *Leeuwarder Courant* van 16 febr. 1968.
22. *Vrij Nederland* van 9 maart 1968.
23. Zie de bibliografie in Bastiaans: *Isolement en bevrijding*, 145-155, met nogal wat relevante titels vanaf de tweede helft van de jaren zestig. Enning: *De oorlog van Bastiaans*, 100-104.
24. Hilberg: *Politics of Memory*, 84.
25. 'The perpetrator had the overview,' schrijft Hilberg in zijn memoires, 61-62. 'He alone was the key. It was through his eyes that I had to view the happening, from its genesis to its culmination. That the perpetrator's perspective was the primary path to be followed bacame a doctrine for me, which I never abandoned.' Zie verder hierover Van den Berghe: *The Incompleteness of a Masterpiece* en Meershoek: *Raul Hilberg*.
26. *NIW* van 23 nov. 1963 (J.M. = Jaap Meijer). Van de kant van Yad Vashem kwam dezelfde kritiek, zie de brief van J. Melkman aan Hilberg, afgedrukt in Hilberg: *Politics of Memory*, 110-111.
27. Getuige onder meer de Duitse historiografie, in het bijzonder de spraakmakende werken van Eberhard Jäckel over Hitlers wereldbeeld, Karl Dietrich Bracher over de Duitse dictatuur en Andreas Hillgruber over 'das deutsche Ostimperium als Kernstück des rassenideologischen Programms des Nationalsozialismus'.
28. Dwork: *De Holocaust*, 403.
29. Zie ook de cijfers op p. 586.
30. RMO: *Medialogica*, 7 en 84-85.
31. J. Presser: 'Memoires als geschiedbron', in: *Winkler Prins Encyclopedie* (Amsterdam 1958), herdrukt in idem: *Uit het werk van J. Presser* (Am-

sterdam 1969), 277-282. Zie ook Arianne Baggerman en Rudolf Dekker: 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2004 nr. 4, 3-22.

32. Mijn voornaamste bron is de inventarisatie van Bettine Siertsema: *Uit de diepten*.
33. Over hem zie ook De Ridder, *Scheldend op mezelf*.
34. Bekend vooral werd het werk van Noorse onderzoeker Leo Eitinger (1912-1996) die in 1964 een baanbrekende studie over concentratiekampoverlevenden in Israël en Noorwegen publiceerde, zie (ook over hem) de aan Eitinger opgedragen bibliografie van Robert Krell en Marc I. Sherman: *Medical and Psychological Effects of Concentration Camps on Holocaust Survivors* (z.p. 1997). Het werk van Eitinger werd in Nederland voor het eerst via *Aantreden* bekendgemaakt. Dat gebeurde in 1961.
35. Cohen: *Post-concentratiekampsyndroom*.
36. *Algemeen Handelsblad* van 29 jan. 1970.
37. Cohen: *De afgrond*, 70.
38. *Vrij Nederland* van 24 jan 1970, *Algemeen Handelsblad* van 30 jan. 1970, *Het Vrije Volk* van 19 jan. 1971, *De Telegraaf* van 30 aug. 1969, zie ook nog NIOD KB II 1281.
39. Zie onder meer de verschillende artikelen en hoofdstukken die Abram de Swaan hierover geschreven heeft. Over hem en zijn visie Withuis: *Het concentratiekampsyndroom als sociaal succes*.
40. *HTK* 21 okt 1969, 414.
41. Voor een overzicht, zie Katus: *Volkstelling in opspraak*, met name hfst. III over het buitenparlementair verzet tegen de telling.
42. Onder meer door twee brieven van Mazirel en één lang artikel van Martin van Amerongen te publiceren. Vooral aan dit artikel d.d. 17 okt. wordt nogal wat betekenis toegekend, zie Katus: *Volkstelling in opspraak*, 53-54.
43. Een daarvan, veelzeggend Comité Waakzaamheid Volkstelling geheten, was een initiatief van de man die het manuscript van Weinrebs *Collaboratie en Verzet* had uitgetikt, Peter Muijlwijk. Hij bewoog zich in kringen van Amsterdamse Kabouters en was net als zij een fel tegenstander van elke vorm van staatsbemoeienis. 'Hoedt u voor de kolonels, wacht u voor de computer' schreven de Kabouters in een pamflet over de 'volkskwelling'. Zij ondersteunden hun verzet met ludieke activiteiten. Zie Tasman: *Louter kabouter*, 208-215 en Katus: *Volkstelling in opspraak*, 58 e.v.
44. Althans van een deel ervan, de uitzending begon ergens midden in de bijeenkomst en ging er eveneens middenin weer uit, zie onder meer de *Leeuwarder Courant* van 30 okt. 1970.
45. Aldus Arthur Lehning, geciteerd in *Vrij Nederland* van 7 nov. 1970.
46. Aldus geciteerd in *Vrij Nederland* van 7 nov. 1970.
47. Een D66-motie om de telling uit te stellen werd evenals een PSP-motie

om hem af te stellen verworpen, zie Katus, *Volkstelling* hfst. IV.

48. Tal van andere organisaties kwamen met vergelijkbare uitingen. Daaronder de kerstkaart die de Sjaloom-beweging verspreidde. Bij een tekening van Josef, Maria en de ezel stond volgens de *Leeuwarder Courant* van 16 december 1970 de volgende tekst: 'En het geschiedde in die dagen dat er een bevel uitging vanwege keizer De Jong dat het hele volk moest worden geteld. Deze telling had plaats toen Nixon het bewind voerde over de Atlantische Gemeenschap.'
49. Captain: *Het Tweesporenbeleid van Indische zelforganisaties*.
50. *De Telegraaf* van 25 febr. 1971.
51. Geciteerd in Bessems: *Er leven niet veel mensen meer*, 45.
52. Bessems: *Er leven niet veel mensen meer*, 138. Zie ook Kan: *De dagboeken*, 61 e.v.
53. *HTK* 1971-1972 bijlage 11714. Zie ook Piersma: *De drie van Breda*, 114.
54. Memorie van antwoord op de hierna genoemde brief van de Vaste Kamercommissie, *HTK* 1971-1972 bijlage 11714.
55. Withuis: *Na het kamp*, hfst. 19.
56. Dat deed, opmerkelijk, ook de vertegenwoordiger van de Nederlands-Indische oorlogsslachtoffers. Hij was in Nederlands-Indië gevangengezet omdat hij aan het begin van de oorlog een kritische opmerking had gemaakt over de vlucht van Wilhelmina. Hij werd naar Suriname getransporteerd en moest daar zes jaar dwangarbeid verrichten. Het spreekt voor zich dat hij hierdoor een wat ander beeld had van de Nederlandse rechtspraak. De gevangenschap van de drie getuigde volgens hem dan ook van grote rechtsongelijkheid.
57. *Haagse Post* van 1 maart 1972, ook in Heerma van Voss: *Verzameld*, 166.
58. Namens de stichting 'Wij nemen 't weer niet'. Voorzitter hiervan was Herman Milikowski, voor de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in de jaren zestig en zeventig een veelzeggende figuur, zie vooral zijn opstel 'Het KZ-syndroom en de psychiatrische mythen'. Dit opstel gaat deels over Telling (secretaris van de Stichting), de film van Van Gasteren maar vooral over de misvatting van Bastiaans: hij was geheel gericht op het individu en 'niet op de oorzaken, op de fascistische en kolonialistische systemen die de slachtoffers maken' (99). Zie hierover het in eigen beheer uitgegeven geschrift van Rhijnsburger-Prins: *Het verwerken van het K.Z.-syndroom*. Een aardig inzicht in de werking van de stichting 'Wij nemen 't weer niet' biedt een gelijknamige brochure uit 1970, met teksten van o.a. Milikowski, Van Weringh en Constandse.
59. *De Volkskrant* van 28 febr. 1972 (Jan Bank).
60. *HTK* 9 nov. 1971, 931 (+ Kamerstuk 11500).
61. Cijfers gebaseerd op verschillende overzichten in Van Dijke: *Vereenvoudiging en coördinatie van de wetten voor oorlogsgetroffenen*, bijlage 12.
62. Interim-rapport W.A.C. band 1, 178-179 (zie ECC).

63. Zie de website van de Stichting 1940-1945: www.st4045.nl/geschiedenis.html.
64. In 1994 stond de teller op 8500 positieve beslissingen (van de in totaal 25 000 aanvragen, 6600 van de uitkeringsgerechtigden waren op dat moment nog in leven). Zie *Oorlogsgetroffenen en Recht* 1994 nr. 2, 35-38.

Hoofdstuk 23

1. De gemiddelde oplage van de delen bedroeg 75 000 ex. Het eerste deel werd negen keer herdrukt en bereikte de grootste oplage, ca 200 000. Ongeveer 74 000 Nederlanders moeten de hele serie in huis hebben gehad. In totaal gaat het dan in totaal om ongeveer 2,7 miljoen banden, zie *Vrij Nederland* van 9 juli 1988. De oplagen per deel konden wel enigszins verschillen, zie bijv. brief corr. archief Staatsdrukkerij d.d. 31 mei 1974 over deel 6: de populaire uitgave bedroeg 85 000 exemplaren, de wetenschappelijke 5000.
2. 'Van huis in de Van Eeghenstraat naar mijn werk fietsend op de Herengracht 474, had ik bedacht hoe jammer het was dat alle godsdienstig geloof mij vreemd was: ik had dan God om kracht kunnen smeken om de taak waaraan ik begon, te voltooien. Niets daarvan. Ik kwam op de Herengracht aan, zei Swerissen, de portier goedendag en liep naar mijn kamer. Daar zette ik de pen op papier.' Aldus Loe de Jong in zijn *Herinneringen*, 11, 213.
3. *Koninkrijk* 13, 1-31, hier 28.
4. Dat doet De Jong althans, *Koninkrijk* 13, 31.
5. *Koninkrijk* 13, 31.
6. NIOD-archief 700 (*De Bezetting* 1 en Directorium 15 sept. 1965). Zie ook Beunders: *Van dr. De Jong tot Zeg maar Lou*, 73.
7. *Patrimonium* van juni 1973 (NIOD KB 1, 3667g).
8. *Koninkrijk* 13, 23.
9. Je komt tot 12 delen en 26 banden als je de delen 13 (register) en 14 (kritieken) niet meetelt.
10. Blom: *In de ban van goed en fout*, 11.
11. Von der Dunk: *Negentienhonderdveertig,* 313. Overigens was gebrek aan beeld(vorming) het voornaamste verwijt van Von der Dunk aan De Jong. Hij was te uitvoerig om tot een beeld te kunnen komen. 'De historicus moet kunnen vergeten. Om des te beter te kunnen onthouden.' *Algemeen Handelsblad* van 7 sept. 1970, ook *Koninkrijk* 14, 162.
12. Die veelzeggend veelal uit samenvattingen met citaten bestonden.
13. De belangrijkste tussen 1990 en 2010 verschenen publicaties over het werk van De Jong zijn de opstellen van diverse historici die Madelon de Keizer in 1995 uitgaf (*Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht*) en de

studie van Conny Kristel uit 1998 over het beeld van drie Nederlandse historici van de jodenvervolging (*Geschiedschrijving als opdracht*). Overigens stelt De Keizer in de inleiding bij genoemd boek, meer een hommage dan een kritiek, dat er wel degelijk uitvoerig op De Jong is gereageerd en dat het vooral de critici van *Het Koninkrijk* zijn die dit ontkennen (maar zie ook noot 104 van hfst. 23). In dat geval behoren de uitgevers van deel 14 van *Het Koninkrijk* ook tot die critici.

14. *Koninkrijk* 14, xviii-xix.
15. Wat betreft lokale studies moeten onder meer die over Zwolle, Den Haag, Amsterdam en Utrecht genoemd worden, wat betreft de polemische geschriften kan ook aan het werk van Venema en Van der Zee gedacht worden. Zie ook hfst. 28 en 30.
16. In hfst. 28.
17. Blom: *In de ban van goed en fout*, 64. Blom schreef dit in een kritiek op *Grijs verleden*, zie ook hfst. 30.
18. Van der Boom: *We leven nog*, 9. Zie verder hfst. 30.
19. Zie hierover het volgend hfst.
20. Van Sas: *De metamorfose van Nederland*, 63.
21. Deel 4: 459-561 en 766-792 en deel 5: 36-47 en 196-208.
22. *Koninkrijk* 4, 772.
23. *Koninkrijk* 14, 294.
24. Was eerstgenoemde tot dat moment formeel voor het werk verantwoordelijk, daarna was dat niet langer het geval. In het correspondentiearchief van het NIOD is hierover nogal wat materiaal te vinden. Daaronder een interessant advies van de advocaten De Brauw en Helbach over de vraag wie de staatkundige verantwoordelijkheid heeft voor *Het Koninkrijk* (opgeborgen onder Rijksinstituut, 3 juli 1974). De conclusie van dat advies luidt (p. 12) 'dat de civielrechtelijke aansprakelijkheid voor een door prof. de Jong bij de uitvoering van zijn opdracht gepleegde onrechtmatige daad of belediging berust bij de Staat, aangezien prof. de Jong in dat geval moet worden beschouwd als orgaan of ondergeschikte van de overheid in wier dienst hij zijn opdracht vervult.'
25. Ook sneuvelden er enkele harde uitspraken zoals dat de drie 'een voor de Duitsers aanvaardbare, na een vredesverdrag te vormen regering' beoogden, *Koninkrijk* 14, 295.
26. De *Amersfoortsche Courant* was subtieler en kopte: 'Officieel Nederland paste zich (tot tevredenheid van Seyss-Inquart) uit zichzelf aan maar het volk bood grimmig weerstand'. *Utrechts Dagblad* van 26 okt., *NRC Handelsblad* van 25 okt. en zowel de PZC als de *Amersfoortsche Courant* van 24 okt. 1972.
27. Zie bijv. de reactie van Roelfsema, *Koninkrijk* 14, 327.
28. *Trouw* van 27 jan. en *Nieuwsblad van het Noorden* van 13 maart 1973.
29. Koppen uit resp. *de Volkskrant*, *De Tijd*, de *Leeuwarder Courant*, *Gooi- en*

Eemlander, *Nieuwsblad van het Noorden*, *Amersfoortsche Courant* en *Leidsch Dagblad* van 30 juli 1973. Vergelijkbare koppen in *Limburgs Dagblad*, *Nieuwe Apeldoornse Courant* en *De Stem*. Het berichtje van De Quay dat de Unie joden juist in bescherming nam (*NRC* van 31 juli 1973) viel hierbij volledig in het niet. Zie de niet van een nummer voorziene mappen op het NIOD met kritieken op *Het Koninkrijk*, in dit geval de map m.b.t. deel 4.

30. Eveneens in het *Haarlems Dagblad*, van 29 juli 1973, ook in *Koninkrijk* 14, 354-356.
31. *NRC Handelsblad* van 10 aug. 1973, ook in *Koninkrijk* 14, 361-363.
32. *Koninkrijk* 5, 204 en 208.

33. Ditzelfde beweerde Frits Groeneveld in *NRC Handelsblad*. De Jong was het er niet mee eens en schreef hem (NIOD corr. archief 1974, d.d. 26 maart) zich er niet van bewust te zijn tussen deel 4 en 5 van gedachten veranderd te zijn.
34. Sijes in het *Haarlems Dagblad* van 20 maart en Rogier in *Vrij Nederland* van 11 mei 1974. Zie ook *Koninkrijk* 14, 365-371.
35. Zie met name hetgeen hij aan het eind van zijn portret schrijft, *Koninkrijk* 4, 158, daar ook maakt hij een vergelijking die zonder meer in het voordeel van Hirschfeld uitvalt.
36. *Koninkrijk* 14, 253.
37. Vooral door gewezen burgemeesters is de man steeds weer verdedigd, het meest uitvoerig door Van Rappard in *Hoe was het ook weer*. Van de moderne historici heeft Peter Romijn het meest over Frederiks geschreven, onder meer in Frederiks' *Op de bres* en *Kein Raum für Ambivalenzen*.
38. Zie hierover onder meer de artikelen in de *Joodse Wachter* van 19 febr. 1954.
39. Frederiks: *Op de bres*, 72.
40. NIOD-archief 101a (Frederiks), 3d.
41. Zie hfst. 30.
42. Opnieuw want tengevolge van het 'grijze denken' over de oorlog vanaf de late jaren veertig had het schipperen van burgemeesters tot diep in de jaren zestig geen slechte naam. De beste illustratie hiervan zijn de memoires van burgemeester J.J.G. Boot, verschenen in 1965 met een lovend voorwoord van Loe de Jong. In *Het Koninkrijk* ventileerde De Jong echter een andere, scherpere mening over burgemeesters in oorlogstijd.
43. *Koninkrijk* 4, 556.
44. *Koninkrijk* 5, 158.
45. Van der Boom: *We leven nog*.
46. Lokale geschiedenissen helpen weinig verder. In een boekje over een van de door De Jong genoemde dorpen – Didam, achter Arnhem – worden de gebeurtenissen niet eens vermeld. 'De oorlogssituatie in Didam gaf geen aanleiding tot spectaculaire acties,' staat in Oudheidkundige Ver-

eniging Didam: *Bezetting en bevrijding van Didam, 1940-1945* (april 1995), 46. In een plaatselijke geschiedenis van Putten, een tweede door De Jong vermeld dorp, worden de gebeurtenissen wel vermeld. Tegelijkertijd blijft het onduidelijk om hoeveel mensen het gaat. Er wordt gesproken van 'steeds meer', 'velen' en 'grote schare'. Het zegt minder dan het lijkt. Klaas Friso: *Putten 1940-1945. Kroniek* (Putten 1990), 38-39.

47. *Koninkrijk* 6, 519-520. Zie ook *Grijs verleden*, 'Balans'.
48. *Koninkrijk* 7, 267.
49. 'Alles bijeengenomen was de hoeveelheid voedsel nauwelijks minder dan vóór de oorlog,' schrijft Trienekens in *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 23-24. 'Door de ingrijpende wijzigingen was de samenstelling van het voedselpakket zelfs vrij ideaal geworden.' Klemann schrijft in *Nederland 1938-1948* op tal van plekken (o.m. 233, 569, 576) iets vergelijkbaars. Bijv: 'De jaren 1940 en '41 kunnen in Nederland niet anders worden beschreven dan als een periode van hoogconjunctuur zoals het land die sinds de late jaren twintig niet meer heeft gekend.' En: 'Op het gebied van de ontwikkeling van de landbouw, het transport, de handel of het bankwezen kan de oorlog nauwelijks worden gezien als een factor van betekenis.'
50. De Jong stuurde die samenvattingen via het ANP. Zo m.b.t. deel 7: 'Voor die vijand werkend werd Nederland evenwel niet rijker, maar armer. De werkeloosheid werd teruggedrongen door middel van feitelijke deportatie. Met uitzondering van een kleine groep profiteurs ging ieder er op achteruit en de bezetter kwam niets te kort', ANP-telex van 26 okt. 1976. De herhaling van foto's illustreert eveneens hoe de beeldvorming van bovenaf gestuurd kon worden.
51. *Dagblad Noord Limburg* van 27, *Alkmaarsche Courant* van 26 en *Eindhovens Dagblad* van 27 okt. 1976.
52. W.F. Hermans: 'Lou de Jong en de tante van Weinreb', o.m. in *Koninkrijk* 14, 495.
53. De 'Zelfkritiek' werd oorspronkelijk uitgesproken tijdens de jaarvergadering van het Nederlands Historisch Genootschap op 21 okt. 1988 en vervolgens gepubliceerd in *BMGN* 105 (1990) nr. 2, 170-185.
54. *Koninkrijk* 7, 1219.
55. De waarschuwing is met de beste wil van de wereld in het voorwoord van deel 1 van *Het Koninkrijk* niet te vinden.
56. *Koninkrijk* 12, 1081.
57. 'De oorlogsperiode vormt de enige episode in de Nederlandse geschiedenis die geen debat over fundamenteel gelijk of ongelijk toelaat,' menen de samenstellers van deel 14, XIX.
58. Zo zette De Jong zijn aantekeningen op kaartjes en papiertjes die hij vervolgens opborg op de plek waar hij ze nodig meende te hebben. Het schrijven van een artikel of boek was vervolgens vooral het aaneenrijgen van die, wat hij noemde, fiches. 'Ik schat dat in totaal aan de verschillende

delen van mijn werk ca. 120 000 "fiches" ten grondslag hebben gelegen,' schrijft hij in deel 13 van *Koninkrijk*.

59. NIOD CA d.d. 22 sept 1972 (Nijhoff). Het was lang niet De Jongs enige briefje in deze trant. Zo schreef hij op 9 febr 1970 aan Martinus Nijhoff: 'Voor de goede orde wil ik nog even vastleggen dat de verkoopprijs van deel 3 niet gewijzigd is. Deze blijft dus f 45.' Vanuit het perspectief van een modern uitgever denk je: waar bemoeide hij zich mee?
60. Dit wordt door tal van commentatoren, onder wie Gerard Mulder en Jan Bank (*Koninkrijk* 14, 936 en XVI-XVIII) eveneens gesteld.
61. De Jong, zeer streng als de embargo-regeling doorbroken werd, bracht om die reden in 1974 het blad *Accent* voor de Raad voor de Journalistiek, zie NIOD CA 1974, diverse brieven (Raad voor de Journalistiek), zie ook www.rvdj.nl/1974/8.

62. *Koninkrijk* 14, XVII-XVIII.
63. NIOD CA 1978. In de correspondentie van dit jaar is veel over de zaak-Van 't Sant te vinden; zelfs de oude Drees (d.d. 18 mei 1978) probeerde De Jong nog over te halen mededelingen over de escapades van prins Hendrik, zo pijnlijk voor Juliana, achterwege te laten.
64. NIOD CA d.d. 28 febr. 1978 (ANP). Bedoeld zijn de cijfers die in de populaire editie van *Het Koninkrijk* op p. 843-844 staan, van de aantallen Nederlanders die door de Duitsers gevangengenomen en/of gedeporteerd werden.
65. Zo de vraag van de NCRV op 6 maart 1974 of men na de persconferentie van 23 maart even een gesprek kon hebben, ten behoeve van de uitzending op 24 maart om 7.32 uur. Dat kon, antwoordde De Jong vijf dagen na ontvangst van het verzoek, op 11 maart dus.
66. NIOD CA d.d. 29 sept. 1972 (Van 't Veer) en 25 jan. 1974 (Van Dongen).
67. NIOD CA d.d. 8 nov. 1972 (Félix-Faure) en 28 febr. 1974 (Belgische pers).
68. Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 59.
69. Maker hiervan was journalist en programmamaker Jelte Rep. Maar omdat die in 1977 zelf een boek over het spionagespel gepubliceerd had, is het niet waarschijnlijk dat hij zich veel aantrok van de mening van De Jong. De vijf delen onder de titel *Englandspiel* werden uitgezonden op 8, 15, 22, 29 jan. en 1 febr. 1979, met nog eens een samenvatting op 10 mei 1980.
70. Zoals ook ondergetekende ervaren heeft. In 1984 was ik als recent afgestudeerd historicus gecontracteerd om de scenario's van een serie televisieprogramma's over de oorlog te schrijven. Het eerste scenario ging over de vijftienjarige Nederlander Jan, Einzelkämpfer aan Duitse zijde in Arnhem en hoofdpersoon van een boek van Inge Spruijt. Een dergelijke invalshoek kon volgens de eindredacteur van het programma, Pieter Varenkamp, niet door de beugel. 'Van Meekren gooit je het raam uit,' zei hij. Spoedig hierop werd ik er vanwege mijn relativerende visie op de oorlog ook inderdaad uitgegooid, zij het niet door het raam.

71. Voor zover na te gaan op basis van het NIOD-Correspondentiearchief heeft Van Meekren alleen van de delen II van *Het Koninkrijk* losse hoofdstukken ontvangen, zie onder meer NIOD CA d.d. 30 dec. 1983.
72. Jaap van Meekren: *Herinneringen en interviews*, 53. In dit boekje staan ook de herinneringen van Van Westerloo en Hammelburg.
73. De correspondentie tussen De Jong en Van Meekren is niet uitvoerig, vriendelijk maar meer niet. Als volgt, een briefje d.d. 16 sept 1985 (NIOD CA): 'Beste Jaap, ik verdwijn twee oktober voor een gehele maand naar Spanje en ik hoop dat het mogelijk is dat wij voordien nog spreken over het eventuele radio-programma [Van Meekren presenteerde ook *Met het Oog op Morgen*].' Een ander voorbeeld bij Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 58.
74. Ter gelegenheid van de verschijning van deel 9 in oktober 1979 bijvoorbeeld begon de uitzending met beelden van Wilhelmina en Gerbrandy en werd vervolgd met interviews met onder anderen J.G. de Beus en Jaap Burger over Gerbrandy en G. Beelaerts van Blokland over Wilhelmina.
75. Beeld en Geluid 3271.
76. *De Volkskrant* van 28 maart 1978, ook in *Koninkrijk* 14, 548.
77. Beeld en Geluid 16040.
78. 'Wie wil blijven leven moet blijven lezen over wat mensen elkaar kunnen aandoen,' schreef Ben Maandag in *Het Vrije Volk* van 21 maart 1978. 'Er zijn geen grenzen aan. Er zijn geen woorden genoeg voor.'
79. Die instemming blijkt duidelijk uit wat hij schrijft over deel 7, in het bijzonder over wat daarin over het verzet verteld wordt. Werkman, zelf ook specialist op dat gebied, was het er volledig mee eens. *Koninkrijk* 14, 519-520.
80. NIOD CA d.d. 4 mei 1970 (Werkman).
81. *Koninkrijk* 14, 929-930.
82. Zie ook Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 60.
83. NIOD CA d.d. 27 nov. 1972 (Mertens).
84. *Koninkrijk* 14, XVIII.
85. Tot deze groep behoorden onder anderen ook Jan Luijten, Harry Lockefeer, Martin Ruyter en Ineke Jungschleger. 'Terwijl het aantal abonnees voorzichtig begon te stijgen,' schrijft Van Vree in *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996), 59, 'drong de groeiende onrust in de samenleving... onweerstaanbaar de redactie binnen.'
86. Over deel I schreef Bank minstens twee artikelen en wel in *de Volkskrant* van resp. 11 en 22 febr. 1969 (dit laatste ook in *Koninkrijk* 14, 21-24). Deze stukken werden begeleid door maar liefst vijf voorpublicaties. Ook de recensies van de delen 2 en 3 in *de Volkskrant* van resp. 5 nov. 1969 en 24 maart 1970 bestonden uit samenvattingen en gingen vergezeld van voorpublicatie.

87. Zie DNM 27: *Het Koninkrijk in de professionele kritiek*.
88. In de jaren zestig bestond de magneet (*Het Koninkrijk*) nog niet, in de jaren tachtig werd de groep te oud.
89. Alleen als briefschrijvers op niet al te vriendelijke wijze scherpe kritiek uitten, antwoordde De Jong niet, zo bijv. een brief van W. Lenaers d.d. 11 juni 1970 waarin kortweg gesteld wordt dat het in de Nederlandse oorlogsdocumentatie geheel aan objectiviteit ontbreekt. Als voorbeelden worden genoemd dat het algemeen bekend was dat de Duitse inval zou komen en dat een goede herder, Wilhelmina, de kudde niet verlaat als de wolf komt.
90. Geciteerd in Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 13-14.

91. Zie ook Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*.
92. Ook Kromhout is deze correspondentie opgevallen, *Brieven aan Lou de Jong*, 12.
93. Brief d.d. 22 nov. 1985, geciteerd Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 19.
94. Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 36.
95. *Koninkrijk* 13, 79.
96. *De Telegraaf* op 19 april 1975.
97. *Koninkrijk* 9, 129-130; Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 43.
98. *Koninkrijk* 4, 470; 6, 567-568; 13, 98 en 114.
99. *Koninkrijk* 5, 131.
100. NIOD 1974 diverse brieven (Hartog-Rosy).
101. NIOD CA d.d. 29 juni 1977 (Crois); in 1982 schrijft de man nog steeds over hetzelfde onderwerp.
102. Zie p. 531-532.
103. In ieder geval volgens Martin van Amerongen en Igor Cornelissen. 'Ik kan desgevraagd feitelijk aantonen, dat een aantal van zijn stukken op velen (mijzelf incluis) grote invloed hebben gehad,' schreef eerstgenoemde meteen na de dood van Rogier. En Cornelissen: 'Naar die artikelen [over De Quay] werd in het hele land uitgekeken en – naar mij onlangs nog bleek – een hele groep journalisten en historisch geïnteresseerden raakte erdoor beïnvloed.' *Vrij Nederland* van 11 jan. 1986.
104. Volgens Madelon de Keizer (*Dure verplichting en een kostelijk voorrecht*, 10) was er na de jaren zeventig bijna in het geheel geen kritiek meer op De Jong. Hij was 'het monument' geworden, 'ons levend oorlogsmonument'.
105. 'Doordraven is verleidelijk,' oordeelde de pragmatische sociaaldemocraat Wim Thomassen in *Vrij Nederland* van 28 maart 1981. 'Rogier doet dat vaardig en met graagte.' En: 'Het is een hoeveelheid prietpraat om naar van te worden.'
106. Alle namen staan vermeld in deel 13, 51 e.v.
107. Zie het uitvoerig debat naar aanleiding van twee, kort na elkaar verschenen biografieën van Hirschfeld, in 2004 en 2007, de eerste negatief, de

tweede positief. Zie hierover het dossier in *BMGN* 123, nr. 3 (2008), 414-452 en DNM 46: *Het debat over Max Hirschfeld*.

108. *Koninkrijk* 13, 71-72 en 14, 216-220.
109. *De Telegraaf* van 20 nov. 1979. De krant mat wel met twee maten want maakte goede sier met grote artikelen over een vermeende zoon van prins Hendrik; *De Telegraaf* van 2 nov. 1979.
110. *Koninkrijk* 14, 474.
111. Voor een goed voorbeeld zie DNM 28*: Ipse dixit. Een foute voetnoot in deel 6*.
112. *De Bezetting*, 363 en 386; over de Unie, 71.
113. Slechts een enkeling nam het, buiten de mainstream media bovendien, voor Asscher en Cohen op: Isaak Kisch in de *Studia Rosenthaliana* en, vanzelfsprekend, Herzberg in het *NIW*, zie *Koninkrijk* 14, 282-286 en 512-513.
114. Zie onder meer het betreffende hoofdstuk in *Onderdrukking en Verzet* (1, 398-417), geschreven door een van de secretarissen-generaal zelf, overigens wel een die meteen opgestapt was.
115. Aldus R.C. Kwantes die enkele delen over Nederlands-Indië meelas, *Koninkrijk* 14, 729.

Hoofdstuk 24

1. Knoop: *De zaak Menten*, 1.
2. *Accent* was aanvankelijk (1968) zelfstandig en zat vooral in de DS'70-hoek. In 1974 werd het blad gekocht door *De Telegraaf*. In 1978 werd het opgeheven.
3. Dat althans zegt het *Menten-rapport*. In het *Telegraaf*-artikel dat de zaak aan het rollen bracht, wordt de vader van Menten im- en exporteur genoemd die goede zaken deed met Polen en Duitsland. De zoon zou zowel het instinct als de zaken van zijn in 1921 gestorven vader overgenomen hebben. Dit laatste lijkt gezien de snelle carrière van Menten waarschijnlijker. Het *Menten-rapport* biedt met z'n ruim 900 pagina's alle ins en outs over de 'vroege Menten'. Over de affaire en het daaropvolgend proces werd zeer uitvoerig in de pers bericht. Zo beschikt het NIOD over maar liefst 14 dozen met knipsels (KB I 8410). Ook NIOD doc. I-1121 B.
4. Op 28 juni, 5 en 12 juli (1976) ging de TROS op Menten door.
5. De Israëlische journalist Chaviv Kanaan. Hij had vlak na de oorlog ook al geprobeerd Menten te laten vervolgen en was de eerste die naar aanleiding van het *Telegraaf*-artikel over de man schreef – in de Israëlische krant *Ha'aretz*. Hij trad ook in de uitzending van *TROS Aktua* op.
6. De *Leeuwarder Courant* van 24 juni 1976.
7. De *Leeuwarder Courant* van 26 aug. 1976.
8. *Accent* van 20 nov. 1976.

9. Het was het op één na best bekeken programma van die week, Merriënboer: *Van Agt*, 195.
10. *Vrij Nederland* van 21 januari 1978. Om dezelfde reden was Jan Rogier eind jaren zeventig diep somber. De wereld was teruggezakt 'in het drijfzand van ekonomiese krisis, kernwapenwedloop en konservatisme'. Weliswaar was De Quay oud en vergeten maar zijn geest was nog springlevend. Het beste bewijs hiervan was volgens hem, zoals volgens vele anderen, het premierschap van Dries van Agt. Zie Rogiers inleiding bij de boekuitgave van *Een zondagskind in de politiek*.
11. De eensgezindheid werd enkele jaren later nog eens bevestigd door de publicatie van het zogenoemde *Menten-rapport* en de veroordeling van de man – met overigens een interessant verschil tussen de rechter en de historicus. Menten werd door de rechter immers alleen veroordeeld vanwege zijn medeplichtigheid aan de massamoord in Podhorodce, niet voor die in Urycz, zie Blom: *Historische en strafrechtelijke 'ordening van de chaos'*.

12. *Het Parool* van 18 dec. 1976, de uitspraak dateerde van 1974 maar werd in het interview door Van Agt bevestigd. Zie ook Van den Broek: *Heimwee naar de politiek*, 46.
13. *HTK* 23 febr. 1977, 3394.
14. Zie p. 462.
15. Zie Bootsma: *De verbeelding aan de macht*, 186-190 en Merriënboer: *Van Agt*, 205-211.
16. Uit talloze voorbeelden één: een artikel 'van onze speciale verslaggever' d.d. 10 jan. 1970. Bij het artikel staat een spotprent van een communist die Israël met pek inwrijft en vervolgens roept: zie eens hoe vies hij is. Overigens schreef Hans Knoop, een verklaard bewonderaar van Israël, tal van artikelen over het land.
17. *De Telegraaf* van 8 december 1976. De hoeveelheid artikelen die de krant aan de Menten-zaak wijdde is inderdaad enorm, drie mappen vol (*Telegraaf*: Documentatie).
18. *Emmer Courant* van 21 maart 1978, *Brabants Dagblad* van 25 maart 1978 en *De Gooi- en Eemlander* van 5 april (eerdere artikelen in laatstgenoemde kranten waren overigens algemener).
19. *Limburgs Dagblad* van 22 maart en *Emmer Courant*, *NRC Handelsblad* en *Helmonds Dagblad* van 21 maart 1978.
20. *De Gelderlander* van 21 maart 1978.
21. *De Telegraaf* van 25 maart 1978. Lulofs was tussen het begin van de jaren vijftig en zijn pensionering in 1987 bepalend voor het Haagse nieuws in *De Telegraaf*. Vooral in de Indische gemeenschap werd hij op handen gedragen.
22. Een goed voorbeeld is het hoofdredactioneel commentaar in het *Haarlems Dagblad* van 21 maart 1978.

23. Zo begint *Ondergang* in medias res, in mei 1940. Volgens Presser lag een dergelijk begin voor de hand omdat de positie van de joden door het nazisme radicaal veranderd was. De Jong ontkende dit niet maar meende toch dat het nazistisch antisemitisme diepe wortels had. Vandaar zijn aandacht voor de gebeurtenissen in de jaren dertig en later, in deel 5 van *Het Koninkrijk* (456-474) zelfs voor het klassieke antisemitisme. Bij zijn beschrijving daarvan ging hij zelfs helemaal terug tot de Kruistochten. De bedoeling hiervan is duidelijk: weliswaar was het aloude antisemitisme 'mijlenver verwijderd van de instelling van degenen die tot de Endlösung der Judenfrage opdracht gaven – mijlenver: maar die Endlösung vormde toch óók het eindpunt van een weg waarvan dat zeer milde, latente antisemitisme ongeweten het beginpunt was.' Verder is het niet zonder betekenis dat De Jong in zekere zin teruggreep op een notie die in de eerste vijftien jaar na de oorlog gewoon was maar daarna in toenemende mate leek te verdwijnen: dat de moord op de joden deel uitmaakte van een veelomvattend moordproces. In de eerste jaren na de oorlog lag de klemtoon zo sterk op dat proces dat joden als afzonderlijke groep vaak niet eens genoemd werden. Vanaf de jaren zestig draaide de zaak om en werd het moordproces steeds vaker met de joodse bevolking vereenzelvigd. Loe de Jong zocht een tussenpositie. Weliswaar besteedde hij veel aandacht aan de Shoah maar tegelijkertijd plaatste hij deze in een ruimer kader, van het nazistisch vervolgings- en vernietigingsbeleid. In zoverre ging hij dus tegen de stroom in.
24. Zie onder meer de interviews met Ischa Meijer en de inleiding van De Jong bij de 8ste druk van *Ondergang*, geschreven op een moment dat zijn roem op een hoogtepunt was (1985).
25. Het zou minstens twintig jaar duren tot er een studie over de nazi-vervolging van de joden in Nederland verscheen die zich met het werk van De Jong kon meten. Dat is *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998) van Bob Moore. Naast eerder werk over de jodenvervolging – Herzberg, Presser – houdt *Het Koninkrijk* zeker stand. De beste vergelijking tussen het werk van de drie laatstgenoemde historici is te vinden in Kristel: *Geschiedschrijving als opdracht*. Zie ook De Haan: *Breuklijnen*.
26. Met als bekendste *Kinderjaren* van Jona Oberski. Verder werk van Hans N. Andriesse, Carla van Lier en Jo Spier. Het was, afgezien van het werk van Elie Cohen, jaren geleden (1966) dat dergelijke memoires gepubliceerd waren, zie Siertsema: *Uit de diepten*, 268-273.
27. In dit verband wordt altijd weer Elie Wiesel aangehaald die al op de eerste dag van de Amerikaanse vertoning in *The New York Times* gehakt van de serie maakte. Daarbij herhaalde hij het standpunt dat hij op dat moment al tientallen jaren verkondigde: van de uniciteit van de Shoah en de onmogelijkheid haar te begrijpen. Loe de Jong zei hetzelfde naar aanleiding

van een voorvertoning in september 1978 anders – en beter (geciteerd in *Rondom Holocaust*, 7): 'Er is in deze film, in al die zeven uur televisie die we gezien hebben, geen moment van honger, er is geen moment van ontbering, er is geen moment van werkelijke angst... Ik heb gelezen dat de NCRV de serie heeft afgewezen, omdat *Holocaust* te pijnlijk is. Ik moet zeggen: ik vind de serie niet pijnlijk genoeg en dat is eigenlijk veel erger.'

28. Tot de voorstanders behoorden vele journalisten, televisiecritici, publiek én betrokken instanties zoals, in de Verenigde Staten, The Anti-Defamation League en The American Jewish Committee. Laatstgenoemde instanties verspreidden tezamen miljoenen folders en ander materiaal en organiseerden op de eerste dag van de vertoning, Holocaust Sunday, manifestaties door heel het land. In Nederland gebeurde iets dergelijks op heel wat bescheidener schaal, maar toch: ook hier werden, nadat uiteindelijk besloten was de serie uit te zenden, tal van nevenactiviteiten ontwikkeld. Hiertoe behoorde onder meer een informatiepakket dat naar alle scholen van het voortgezet onderwijs werd gestuurd en tegen kostprijs ook voor anderen beschikbaar was. Het pakket bevatte een Nederlandse versie van een platen- en kaartenatlas van Martin Gilbert, een educatief informatieblad van het Joods Historisch Museum, een brochure met zeven reacties op de serie en 'een kleine holocaust-didactiek', een brochure die bestemd was voor docenten. Zie NOS: *Rondom Holocaust*, 8.
29. www.cine-holocaust.de.
30. Märthesheimer: *Im Kreuzfeuer der Fernsehfilm* Holocaust, 223. Overigens zag 'slechts' 12,6 procent van de Duitsers boven de 14 jaar (5,3 miljoen mensen) alle vier de uitzendingen. De meeste aandacht trok de eerste aflevering (14,3 procent). Het aantal telefoontjes (idem p. 230) was overigens werkelijk overstelpend, tussen iets minder dan 5000 na de derde tot meer dan 7000 na de tweede uitzending.
31. NOS: *Rondom Holocaust*, 4.
32. Märtesheimer: *Im Kreuzfeuer der Fernsehfilm Holocaust*.
33. Over de verjaring: Levy: *Erinnerung im globalen Zeitalter*, 133; over Wiesenthal, zie *Trouw* van 21 febr. 1979 en over de boekuitgaven: *Der Spiegel* van 19 febr. 1979. Een boek waarvan begin jaren zestig met moeite 2000 exemplaren verkocht werden, zo vertelt uitgeverij Hanser in laatstgenoemd artikel, zoals *Ein Sohn Hiobs* van Leon W. Wells, werd nu in een oplage van 10 000 exemplaren herdrukt.
34. De moord in Babi Yar, in Kiëv, wordt beschouwd als de grootste slachting tijdens de oorlog. Hier werden in twee dagen, op 29 en 30 sept. 1941, meer dan 33 000 joden vermoord.
35. Brandt: *Wenig Anschauung? Die Ausstrahlung des Film "Holocaust" im westdeutschen Fernsehen*, 258.
36. *Het Vrije Volk* en *De Telegraaf* van 24 april 1979.
37. NOS: *Rondom Holocaust*, 227.

38. Ivo Schöffer in *BWN*.
39. Zoals onder meer blijkt uit het vreemde, door het ANP in maart 1950 verspreide bericht dat de jood P.M. in Israël terecht zou staan voor in Polen gepleegde moorden. Het bericht was voor *De Telegraaf* van 17 maart 1950 een zoveelste reden te beweren dat niets te dol was om Menten in een kwaad daglicht te stellen. Duidelijker berichten stonden onder meer in het *Haags Dagblad* van 6 april 1950 ('Zware beschuldiging van Israël tegen P.N. Menten'; heel het later bekend geworden verhaal stond hierin al vermeld) en *Het Parool* van 14 januari 1951. Menten werd in 1949 overigens slechts veroordeeld voor 'staatsdienst bij een buitenlandse mogendheid' en 'opzettelijk in tijd van oorlog de vijand hulp verlenen'.
40. *Menten-rapport*, 323, ook 370-376 en 611-612 waarin het 'ne bis in idem'-argument (dat je niet tweemaal voor dezelfde zaak veroordeeld kunt worden) dat de Nederlandse regering gebruikte om uitlevering van Menten te weigeren, scherp bekritiseerd wordt.
41. Jan Smallenbroek tot Jan Bruins Slot, Bouwman: *Bergredenaar*, 86.
42. De goeden in de ARP, aldus Doeko Bosscher in *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden, 1939-1952* (Alphen aan den Rijn 1980), 60, achtten zich bevoegd een oordeel te vellen over degenen die minder sterk in hun schoenen hadden gestaan. Met dit oordeel was de kous af. De zwakkeren werden beschermd door de sterkeren.
43. Bouwman: *Bergredenaar*, 103.
44. Over deze affaire: OVT 36963665.
45. Kamerstuk Tweede Kamer 1978-1979, 15626 (Aantjesrapport), 597
46. Aantjesrapport, 598.
47. W.P. Berghuijs, geciteerd door Bouwman: *Bergredenaar*, 115.
48. Aantjesrapport, 363.
49. Zie DNM 29*: Aantjes. Publieke veroordeling en persoonlijke steun*.
50. De Keizer: *Putten*, 359 en 272 e.v.
51. Over hem, zie *BWN*.
52. Van Dantzig: *Snippers. Artikelen over psychiatrie en psychotherapie*, 23.
53. *Amstersfoortse Courant-Veluws Dagblad* van 10 december 1977.
54. NIOD KB II 2132; De Keizer: *Putten*, 319-320 en 325-326.
55. De *Leeuwarder Courant* van 31 dec. 1977.
56. *Puttens Nieuwsblad* van 22 dec. 1977.
57. *Amersfoortse Courant-Veluws Dagblad* van 10 december 1977.
58. Zie de toespraak van minister Frits Korthals op 1 okt. 1998 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van deze denktank (WODC) op de website van het ministerie.
59. Over de vraag of en in hoeverre maakbaarheid tijdens en in de nasleep van het kabinet-Den Uyl een thema was, zie Bootsma: *De verbeelding aan de macht*, hfst. 7 en Van den Broek: *Heimwee naar de politiek*, passim maar i.h.b. hfst 2.

60. Het artikel verscheen op 3 april in *KRI* 8 (23), 1-3. Interessant is het commentaar van Koos van Weringh op het artikel, 'een aaneenrijging van onjuiste, verwrongen uit verband gerukte, omgekeerde stemmingmakende, niet begrepen en bevooroordeelde informatie.' (in: *De afstand tot de horizon* uit 1986). Eerlijkheidshalve moet erbij gezegd dat Van Weringh in de benoemingscommissie zat.
61. Ongeveer twee weken na publicatie van het artikel in het reclasseringsblad verschenen er uittreksels in de pers (op 20 april in de *Leeuwarder Courant* bijvoorbeeld). Op 21 april reageerde Buikhuisen in *Trouw*. Op 22 april werd hij geïnterviewd door het *NRC Handelsblad*. Vanaf dat moment volgde het ene artikel na het andere, ook in de vakpers. De eerste bemoeienis van Grijs dateert van begin mei. De interpellatie dateert van 26 april.
62. *HTK* 26 april 1978, 2201.
63. Bedoeld is Van Bemmelen. Dit is een infame suggestie, gebaseerd op volstrekt onbegrip van de situatie. Grijs baseerde zich op *Ondergang* van Presser (11, 76) en hetgeen daarin over Portugese joden staat. Van Bemmelen was betrokken bij een onderzoek naar Portugese joden. Dat onderzoek had echter geen ander doel dan om hen te redden.
64. *KRO Profiel* van 25 mei 2005. Een verslag van de trammelant bij de inaugurele rede staat ook in de (alleen op internet te vinden) autobiografie van Dolph Kohnstamm.
65. Zie hierover onder meer Kristel: *Geschiedschrijving als opdracht*, hfst. 4. Zie ook p. 358 en 505.
66. Zie bijv. hetgeen hij in het eerste deel van *Het Koninkrijk* (462) schrijft: 'Men boog het hoofd, liet het geweld over zich heen gaan, ruimde de scherven op, begroef de doden, leefde verder.'
67. Elk begrip voor de Joodse Raad en elke verdediging van haar voormannen steunt op deze tegenstelling. Niemand betoogt dat laatstgenoemden de ondergang van de eigen gemeenschap wensten. Men betoogt dat zij door met de Duitsers samen te werken aan de ondergang bijdroegen.
68. *Het Joodsche Weekblad* (Den Haag 1979), dl. 1, 12.
69. Knoop: *De Joodsche Raad*, 249.
70. *Vrij Nederland* van 11 nov. 1983, zie ook Kuiper: *Een wijze ging voorbij*, 635-643 en passim.
71. Zo nam hij het ten tijde van de affaire voor Aantjes op (*De Tijd* van 17 nov. 1978) en noemde de man enkele jaren later op televisie 'mijn geachte buurman'. Het leidde tot een relletje. Zie ook Kuiper: *Een wijze ging voorbij*, 634.
72. *Vrij Nederland* van 24 febr. 1973, in een herdenkingsartikel van Martin van Amerongen over Meijer Sluijser. Luns' geheime lidmaatschap van de NSB was een van zijn tips.
73. *De Volkskrant* van 2 maart 1979.

74. *Elsevier* van 27 mei 2000.
75. Een visie die begrijpelijker wordt in het licht van de wetenschap dat Den Uyl in de jaren dertig eveneens fascistoïde sympathieën had gehad, zie Bleich: *Den Uyl*, 28-32.
76. HTK 8 maart 1979, 3929.
77. Zo stond op 29 mei 1975 in de *Gorkumse Courant* te lezen dat Van Rappard 'met de Duitsers ging jagen en dineren en met de winterhulpbus liep'. Het leverde de verantwoordelijke journalist een veroordeling op. Hij kon zijn beschuldiging onmogelijk hard maken en verdedigde zich, zwak, met de opmerking dat hij slechts herhaalde wat 'men' zei. *Trouw* van 10 en *de Volkskrant* van 24 januari 1976.
78. Zie o.m. Romijn: *Burgemeesters in oorlogstijd*, 268 e.v.
79. Van Rappard: *Hoe was het ook weer*, 12-13 en 20-21.
80. Bijvoorbeeld meelezer Kwantes over Nederlands-Indië, zie noot 115 van hfst. 23. Zie ook hfst. 27.
81. De kritiek van A. Korthals Altes in het *NRC Handelsblad* van 27 okt. 1979 was, hoewel kort, wél serieus. Hij had vooral kritiek op Van Rappards breedsprakigheid.
82. Onder meer met het door hemzelf geleverde argument dat hij vóór de oorlog het (fascistische) weekblad *De Waag* had gelezen, zie *Provinciale Zeeuwse Courant* van 24 okt. 1979.
83. *De Volkskrant* van 27 oktober 1979.

Deel 4 Inleiding

1. *Manifestatie tegen fascisme racisme antisemitisme. Verslag* (Amsterdam 1981).
2. Zie DNM 38*: De Anne Frank Stichting als actiecomité*. Zie ook Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 547-551.
3. Zie DNM 39*: De oorlog als motor van de babyboomers*.
4. Onder meer Hans Blom: *In de ban van goed en fout*, 129. Hij spreekt van intensiteit.
5. Zie onder meer Sémelin: *Purifier et détruire*, Judt: *Na de oorlog*, Assmann: *Der lange Schatten der Vergangenheit* en Diner: *Restitution and Memory* en *Beyond the Conceivable*.

Hoofdstuk 25

1. *Het Parool* van 27 april 1985.
2. Aldus Jan Meng in de *Haagse Post* van 4 mei 1985; zie ook *de Volkskrant* van 2 maart en *De Telegraaf* van 12 april.

3. 'Het is gekkenwerk geweest,' beweerde Martin Ros in het *NIW* van 26 juli 1985, 'iedere uitgever is met uitgaven voor de dag gekomen waardoor dubbele titels en dubbele onderwerpen op de markt kwamen.' In *Het Vrije Volk* van 22 juli stond eenzelfde bericht: 'Oorlogsmoeheid... het (oorlogsboek) is lang niet zo wild geweest als vijf jaar geleden. Toen pakten mensen links en rechts wat hen leuk leek. Aan de kassa hoorden ze dan wel hoe duur het was,' aldus een boekhandelaar van een Amsterdamse AKO-winkel. 'Stapels onverkochte oorlogsboeken,' meldde *Het Parool* op 2 augustus.
4. Stand van zaken sept. 2010. Er is op de criteria veel aan te merken, bijv. dat een boek over de Tweede Wereldoorlog de term niet in de titel hoeft te hebben of dat het werk van één persoon (Churchill!) een onevenredig grote positie inneemt. Vandaar ook het * bij 1948: meer dan 2000 titels van Oscar Lee Owens, auteur van een gedenkboek met artikelen over soldaten uit Oklahoma. Ook is classificatie mensenwerk en dus aanvechtbaar. Het gaat hier dan ook niet zozeer om de getallen als om de curve. Vergelijk ook de tabel op p. 586.
5. Mulisch: *De aanslag*, De Rover: *Over* De aanslag *van Harry Mulisch* en Jos Buurlage: *Onveranderlijk veranderlijk*.
6. Zo wond Hermann von der Dunk zich in 1985 enorm op over de rommel die er naar aanleiding van de veertigjarige herdenking van de oorlog in 1985 op de markt kwam. Als voorbeelden noemde hij de verfilming van *Het bittere kruid* en een documentaire over het buitenhuis van Hitler bij de Obersalzberg, het zogenoemde Adelaarsnest, de *Leeuwarder Courant* van 3 mei 1985.
7. Als Nederlandse oorlogsbombardementen ter sprake komen, gaat het bijna altijd over Rotterdam. Vandaar dat men in Middelburg over 'het vergeten bombardement' spreekt en al het mogelijke doet om de plaatselijke herinnering ook elders onder de aandacht te brengen. Dat lukt slecht, al is het alleen maar omdat er in Middelburg 'slechts' twintig slachtoffers vielen terwijl dat er in Rotterdam zo'n achthonderd zijn geweest. Zie ook Peter Sijnke (red.): *Middelburg 17 mei 1940. Het vergeten bombardement* (Vlissingen 2010).
8. M.W.G. van der Veur: *Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren* (Middelburg 1945).
9. Zoals *Middelburg in bewogen dagen* en *Middelburg onmiddellijk voor en na de bevrijding* van J.Ph. Koene, beide uit 1945.
10. L.W. de Bree: *Walcheren onder vreemde heersers* (Leiden 1945), 119.
11. L.W. de Bree: *Zeeland 1940-1945* (deel 1) (Middelburg 1979).
12. De hoofdstukken 3 en 4, over de periode mei 1940-medio 1941 en juni 1941-aug. 1942, beslaan elk niet meer dan ruim zestig pagina's terwijl aan de meidagen 110 pagina's zijn gewijd.
13. Het kan met enkele citaten eenvoudig geïllustreerd worden: 'De schaarse stukken uit het NSB-archief, die afkomstig zijn van Zeeuwse kringen en

groepen getuigen van een naargeestige kleinheid in het wereldje der kameraden.' En: 'Ook in Zeeland ging "het leger van de V [for victory, een door de BBC opgezette propagandacampagne]" tot uitgebreide acties over: binnen enkele dagen was de provincie als bezaaid met overwinningssymbolen. Fabrieksgebouwen, opslagplaatsen, transformatorhuisjes, poldergemalen, bruggen en sluizen werden gekenmerkt met het teken van de triomf.' De Bree: o.c. (Zeeland 1940-1945), 227 en 257.

14. Zie hierover hfst. 30.
15. De nuchtere invalshoek werd vereenvoudigd doordat de jodenvervolging in Zeeland nauwelijks een rol speelde. Er woonden toch al weinig joden in de provincie en degenen die er woonden, waren in maart 1942 naar Amsterdam verplaatst. 'In zijn algemeenheid was het zeker zo dat een grote meerderheid van de bevolking van de Duitse aanwezigheid en van het nationaalsocialisme nadrukkelijk niets moets hebben,' schrijft Van der Ham in de inleiding van *Zeeland 1940-1945* dl. 2 (Zwolle 1990), en vervolgt: 'maar de praktijk van alledag maakt het zwart-witte beeld vaak grijs.' Vooral in het eerste deel van zijn boek geeft Van der Ham talloze voorbeelden van deze alledaagse complexiteit.
16. Op een kilometer of acht van het stadscentrum ligt de Sloedam, de kleine strook land die Walcheren met Zuid-Beveland verbindt. In oktober en november 1944 werd om deze dam fel gestreden. De Middelburgers konden niet anders dan hiervan de gevolgen ondergaan. Die gevolgen waren des te kwalijker omdat aan de zuid- (Vlissingen) én westkant (Westkapelle) van de stad eveneens fel gevochten werd terwijl Walcheren ondergelopen was. Grote hoeveelheden mensen werden daardoor naar het droge stadscentrum gedreven. Het was voor de strijdende partijen geen reden het vuur te staken. In de eerste dagen van november 1944 veranderde Middelburg opnieuw in een hel: 'beschieting M.burg onhoudbaar voor opgepropte bevolking', zoals de Ordedienst seinde. Van der Ham: *Zeeland*, 485.
17. Opmerkelijk is overigens dat deze monumenten van late datum zijn, uit resp. 1988 en 1990.
18. J.J. van der Weel: *Opeens was alles anders. Middelburg 1940-1944* (z.p. 2004), 23.
19. Zoals te zien is aan de publicaties van het dagboek van een verpleegster (J.P.M. Janssens) en een brandweerman (W.F. den Hollander) in 1992-1993. Beide dagboeken gaan over de moeilijkheden bij de bevrijding.
20. Deze stelling wordt bevestigd door een steekproef van Talsma: *In het voetspoor van Ben Sijes*, 82 en 83.
21. *Koninkrijk* 3, 418-419 (vlucht uit Nederland) en idem 7, 316-317 (wetenschap van de Shoah bij de Londense gemeenschap).
22. *1940-1945 40th anniversary. Liberation of the Netherlands* (Washington 1985).

23. *Koninkrijk* 12, 2.
24. Getuige met name de internationale populariteit van het project dat Pierre Nora in 1984 startte onder de titel 'Les lieux de mémoire': 'Geschiedschrijving is een per definitie problematische en incomplete reconstructie van het voorbije. De herinnering daarentegen is een fenomeen dat altijd actueel is, een lijn die het verband tussen heden en verleden levendig houdt. Geschiedschrijving niet. Die is niet meer dan een verbeelding (représentation) van het verleden.' Pierre Nora: *Les lieux de mémoire* 1. *La République* (Parijs 1984), xix.
25. In de eerste jaren na de oorlog verscheen er relatief veel over de militaire strijd in de meidagen. Het merendeel daarvan was afkomstig van oud-militairen en daarom ofwel apologetisch c.q. beschuldigend richting politiek en Duitsers ofwel herdenkend. Een samenvatting biedt Amersfoort: 'In de ban van de nederlaag', in: idem: *Mei 1940*, 17-21.

26. De Jong spreekt in *Het Koninkrijk* van 1650 man in de zomer van 1942; op de website www.prinsesirenebrigade.nl wordt m.b.t. de zomer van 1940 het getal 1200 genoemd; begin aug. 1944 bestond de brigade volgens dezelfde website uit 1205 mensen. Hoeveel geallieerde soldaten er zijn geweest, weten we niet precies. Maar de Britten alleen al hadden meer dan dertig divisies (10 tot 15 000 man per divisie = max. 450 000), de Amerikanen zo'n honderd (= max. 1,5 miljoen) en de Russen zelfs een kleine vijfhonderd. Zie onder meer www.world-war-2.info/statistics.
27. Vandaar de ondertitel van een in 1995 verschenen studie over de bevrijding van Nederland, Christ Klep en Ben Schoenmaker (ed.): *De bevrijding van Nederland, 1944-1945. Oorlog op de flank* (Den Haag 1995). Zie ook het opstel van Jan Kolen en anderen over de topografie van de herinnering (aan Market Garden) in Van Vree: *De dynamiek van de Herinnering*, 205-208.
28. De ontwikkeling is goed te zien als je *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, een uitvoerige serie die onder redactie van tal van prominente historici begin jaren zeventig bij Amsterdam Boek verscheen, wat betreft de militaire strijd vergelijkt met de in de jaren negentig in weekafleveringen door Waanders uitgegeven *Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. In laatstgenoemd werk is het beeld (het getoonde materiaal bestaat conform de ontwikkeling in de geschreven media overigens voor een groot deel inderdaad precies daaruit: beeld) heel wat ironischer.
29. De voorbeelden komen uit nr. 68 (1 mei 1971) van de in weekafleveringen uitgegeven *Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*.
30. Martin van Creveld: *Oorlog en cultuur* (Houten 2008), 403. Persoonlijke mailwisseling met Beevor in de zomer van 2009.
31. Liddell Hart: uitspraken, geschriften en plannen van bevelhebbers; Beevor: dagboeken, brieven en interviews van soldaten.
32. Eenzelfde ontwikkeling, zij het minder sterk omdat het medium andere

eisen stelt, is te zien in de film. Oudere oorlogsfilms als *The Bridge on the River Kwai* uit 1957, *The Guns of Navarone* uit 1960, T*he Longest Day* uit 1962 en *A Bridge too Far* uit 1977 leggen een andere klemtoon dan bijvoorbeeld *Das Boot* uit 1981, *Saving Private Ryan* uit 1998 en *Pearl Harbor* uit 2001.

33. Beevor: o.c., 467-469.
34. De Keizer: *Putten*, 208-233 benadrukt dat de kritiek op de aanslag meteen al scherp was maar sneuvelde onder de behoefte aan een heroïsch beeld van het verzet. Toen Putten eind jaren zeventig opnieuw in het nieuws kwam, ging alle aandacht uit naar de slachtoffers. Pas later, bijv. in *De kinderen van Putten* van Marleen van Westing, kwam de kritiek op de aanslagplegers weer ongezouten naar buiten. 'Volgens mij had die hele aanslag geen nut,' zegt een van de ondervraagde kinderen. Zie ook Kooistra: *Recht op wraak*, passim en Inger Schaap: *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland, 1943-1944* (z.p./Hilversum 2010), 19.
35. Ook in de jaren vijftig en zestig verscheen er veel over de Hongerwinter maar, afgezien van in 1945, toch niet zoveel als vanaf de jaren zeventig. De ontwikkeling is eenvoudig te zien door het begrip in te voeren in de catalogus van Worldcat.
36. Hoewel knipselmappen zoals die van het NIOD met de nodige voorzichtigheid gebruikt moeten worden, geven ze toch een indruk van de hoeveelheid artikelen. Zo blijkt het thema Hongerwinter vooral in en rond 1985 zeer populair te zijn geweest, populairder in ieder geval dan daarvoor en daarna. Zie NIOD KB 105-109.
37. Om slechts enkele boektitels te noemen: *Hun armoe en hun grauw gezicht*, *Verhalen om te onthouden*, *Op blote voeten* en *Een meisje in de oorlogswinter*.
38. B.H. Laurens: *Hun armoe en hun grauw gezicht* (Rotterdam 1985), 84.
39. Heleen Crul in *De Gelderlander* van 7 jan. 1995.
40. In deze bijlage, getiteld *De onderduikers*, gaat het verhaal bijna uitsluitend over een dramatische gebeurtenis die zich in de zomer van 1943 afgespeeld had: de ontdekking van een onderduikplaats in de Haarlemmermeer en de gevolgen hiervan voor de onderduikers.
41. Zie bijv. wat Herzberg schrijft in zijn *Kroniek der jodenvervolging*, 321.
42. Henri van der Zee: *De hongerwinter. Van Dolle Dinsdag tot bevrijding* (Amsterdam 1979).
43. *Elsevier* van 12 jan. 1985.
44. Zie p. 3.
45. Zoals onder meer historicus Gerard Trienekens in 1985 ervoer; zie *Grijs verleden* 147-148.
46. *Vrij Nederland* van 31 maart 1990.
47. Amersfoort: *Mei 1940*; in de editie uit 2005 staat het citaat op 381.
48. Twee recente boeken illustreren dat 'never the twain shall meet': Amersfoort: *Ik had mijn roode-kruis band afgedaan* en Jagtenberg: *Ik beschuldig*.

49. Zie onder meer wat Aleida Assmann hierover schrijft in *Der lange Schatten der Vergangenheit*, o.m. hfst. 11. Het ook in het Nederlands wel gebruikte woord is een germanisme en de in de Duitse literatuur gebruikelijke term voor nadrukkelijk vanuit de politiek gestuurde pogingen het verleden voor het karretje van het heden te spannen.
50. Maar zie Van de Reijt: *Zestig jaar herrie* en Van Ginkel: *Rondom de stilte*. Hier ook uitvoerige informatie over hetgeen hierna vermeld wordt.
51. Tot het Comité Nationale Herdenking.
52. Van Ginkel: *Rondom de stilte*, hfst. 3 en 573-586.
53. *Algemeen Dagblad* van 6 mei 1975. Een van de vele illustraties van die moeizame omgang met bevrijdingsdag is het langdurig geruzie hierover in de jaren vijftig en de publicatie van het collectieve tijdschrift *Nationale Snipperdag*. Uit een NIPO-onderzoek uit 1959 bleek dat de overgrote meerderheid van de Nederlanders (83 procent) van bevrijdingsdag niet veel moest hebben (NIPO-bericht 727, 19 mei 1959), zie ook DNM 14*: Die lastige 5 mei*. Zie verder *HTK* 1952-1953 aanhangsel nr. 27 (1 en 15 april 1953), *HTK* 21 april 1953, 694-700, *HTK* 3 febr. 1954, 761-781, *De Telegraaf* van 24 april 1954, *De Waarheid* van 14 mei 1954, *Het Parool* van 4 mei 1954 en *Het Vaderland* van 29 april 1954.
54. Kamerstuk 16005 nr. 6 d.d. 22 dec. 1980. De officiële bekendmaking stond pas op 1 okt. 1990 in de *Staatscourant*.
55. De eerste massale illustratie hiervan waren de uitvoerige festiviteiten in 1985 in Rotterdam. Elders vonden op kleinere schaal vergelijkbare festiviteiten plaats. Het NIOD bezit een kleine verzameling programmaboekjes en verslagen van lokale herdenkingen, ook uit andere jaren overigens (Ned 12.712; zie ook de grote hoeveelheid knipsels uit 1985, NIOD KB 11 275-285). De meeste informatie is vanzelfsprekend te vinden in de lokale en regionale pers. Ik heb tot mijn spijt de geldstromen die met de nieuwe geschiedenispolitiek gemoeid waren, niet in kaart kunnen brengen.
56. Aldus de herinnering van een van de leden van de werkgroep, geciteerd in *Vrij Nederland* van 13 mei 1995. De wens van de politiek werd verwoord in verslag van overleg van de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken op 1 juli 1987 (Kamerstuk 19949 nr. 2 d.d. 11 sept. 1987). De weerstand van de 'verzetspers' (*Vrij Nederland*, *Trouw* en *Het Parool*) komt ter sprake bij Vermolen: *De vierde en de vijfde mei*, 110-111.
57. Tot dat moment was de 's middags gehouden nationale herdenking niet meer dan een moment binnen de Amsterdamse lokale herdenking.
58. Zo gaf het Nationaal Comité Viering Bevrijdingsdag in 1955, 1960 en 1965 ook al richtlijnen uit voor een geslaagde viering. Zeer uitvoerig bijv. is *Ideeën voor de 5e mei* uit 1965, met hierin zelfs de tekst voor een op te voeren toneelspel, het recept voor een bevrijdingsmaaltijd en een volledig draaiboek ('7 uur: muziekkorpsen trekken met vrolijke muziek stad of dorp in om de bevolking op deze feestdag prettig te wekken').

59. Vanouds bestond wel (zie p. 200 en 557) de Commissie Nationale Herdenking. Haar macht en mogelijkheden waren beperkter dan die van het 4 en 5 Mei Comité.
60. NIOD KB II 1959 0 en P en KB II 2539. 'In iedere toespraak zal niet alleen het "herdenken" en "stilstaan bij het verleden" aan de orde komen, maar ook de "lessen voor de toekomst". Het gaat zowel om het verleden als om het heden.' En verder: 'Er zijn twee invalshoeken die bij toespraken rond herdenken en vieren regelmatig gekozen worden: namelijk de persoonlijke ervaringen en de lokale geschiedenis van uw eigen regio.' Nooter: *Handboek '91 voor lokale activiteiten 4 en 5 mei*, 71.
61. *NRC Handelsblad* van 28 april 1995.
62. *Nieuwe Revu* van 3 mei 1995.
63. *Noord Hollands Dagblad* van 30 sept 1995. Ruim tien jaar eerder had zelfs Jan Bank bij het voortbestaan van het instituut nog vraagtekens gezet, zie p. 496.
64. Getuige met name het vele dat er in 1997 over het Nederlandse poldermodel geschreven werd, zie ook Maarten van Rossem: *Het poldermodel in internationale context* (Utrecht 1998).
65. Een goed voorbeeld hiervan biedt het verslag van de plechtigheden in Eindhoven, met daarin toespraken van de voorzitter van de Plaatselijke Commissie Nationale Herdenking Eindhoven, tevens burgemeester G.W.B. Borrie, W.C.H. Habets namens de Landelijke Contactgroep Verzetsgepensioneerden, Eerste Kamer-voorzitter en plaatsgenoot Piet Steenkamp, Joke Kniesmeyer van de Anne Frank Stichting en Mohammed Rabbae van het Landelijk Aktiekomitee Wet Arbeid Buitenlanders. Allen waren somber, getuige onder meer de woorden van Borrie: 'Veertig jaar geleden dachten wij dat de nachtmerrie van anti-semitisme, racisme en fascisme definitief tot het verleden zou behoren. Maar wij hebben ons helaas vergist. Tot onze grote ontsteltenis zagen wij in de loop der jaren de fascistische en racistische tendenzen in onze samenleving de kop opsteken... Onze taak is het, dat wij ons hiertegen verzetten... En dat is wat ons bindt.' Zie *Demonstratieve manifestatie. 40 jaar later: tegen discriminatie, fascisme, nazisme en racisme*, uitgegeven door de Plaatselijke Commissie Nationale Herdenking Eindhoven (Eindhoven 1985).
66. Volgens *Het Parool* van 4 maart 1995 waren het er 12 000 maar dat is vermoedelijk een misverstand, het waren er 6000, plus nog eens evenveel begeleiders.
67. *De Gelderlander* van 25 maart 1995.
68. *NRC Handelsblad* van 5 mei 1995.
69. *Nieuwsblad van het Noorden* van 26 april 1995.
70. *Het Parool* van 10 april 1995.
71. *De Telegraaf* van 12 april 1995.

72. *NRC Handelsblad* van 5 mei 1995.
73. *Nieuwe Revu* van 3 mei 1995.
74. *Algemeen Dagblad* en *NRC Handelsblad* van 12 jan. 1995.
75. *De Telegraaf* van 18 maart 1995.
76. *Algemeen Dagblad* van 1 mei 1995.
77. *De Volkskrant* van 9 mei 1995.
78. De NOS bracht alleen al op 5 mei vanaf tientallen locaties en met meer dan honderd camera's bijna vijftien uur televisie. De laatste keer dat de omroep een dergelijke grote operatie op touw had gezet, was bij de Elfstedentochten uit het midden van de jaren tachtig geweest.
79. 'De kijkdichtheid van 14 procent – voornamelijk mensen uit het oosten van het land – is in vergelijking met die bij andere popevenementen (sic!) opvallend hoog,' schreef het *Algemeen Dagblad* op 10 mei 1995. Andere evenementen (Live Aid, concert na het overlijden van Freddy Mercury) haalden lagere cijfers (resp. 7 en 10 procent).

80. Edward: *Commemoration and Consumption in Normandy, 1945-1994*.
81. *NIW* van 22 sept. en het *NRC Handelsblad* van 2 mei 1995.
82. Nationaal Comité 4 en 5 mei: *Herdenken en vieren na 50 jaar*, 5.
83. *NRC Handelsblad* van 24 april 1990.
84. In 1998 ging de overheid over van instituuts- naar projectsubsidie. Hierdoor veranderden rol en positie van het Nationaal Comité.
85. *Vrijheid geef je door* (Amsterdam 2000), 51.
86. Van de Reijt: *Zestig jaar herrie*, hfst. 3 en 4.
87. Von Weizsäcker: 8 mei 1985.
88. Aldus onderzoeker L. Jansen in het *NRC Handelsblad* van 29 maart 1993.
89. Toch bleek een kleine meerderheid van de bevolking (52 procent) geen bezwaar tegen een Duitse aanwezigheid op Bevrijdingsdag te hebben terwijl een bijna even kleine meerderheid (53 procent) meende dat de buren op dodenherdenking beter weg konden blijven. *De Telegraaf* van 23 sept. 1994.
90. *Trouw* en *de Volkskrant* van 6 april 1995.
91. *Die Zeit* van 28 april 1995.
92. De lezingen werden gebundeld onder de titel *Voor het behoud van de menselijkheid*.
93. Zij het dat deze strategie met betrekking tot Duitsland voorlopig alleen op lokaal niveau resultaat had, zie Van de Reijt: *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, i.h.b. bijlage a en b.
94. Het museum in Overloon werd al in mei 1945 opgericht (NIOD KB II 409), dat in Oosterbeek in 1949 (NIOD KB II).
95. Een overzicht is te vinden via de site oorlogsmusea.nl. Zie ook museum.nl.
96. Basis van de collectie was de verzameling van verzetsman B. Reitsma, de stichting waaruit het museum ontstond werd opgericht door voormalige

Knokploegleden, zie onder meer het *Algemeen Dagblad* van 28 sept. 1979 en *Trouw* van 18 aug. 1979.

97. Omdat de gebeurtenis opnieuw eind jaren zeventig plaatsvond, net zoals de beslissing van de regering om bevrijdingsdag groots te vieren, de inrichting van Kamp Westerbork en de aanstelling van een landelijk Officier van Justitie, belast met de opsporing van oorlogsmisdadigers en andere politieke delinquenten. Het zijn evenzovele bevestigingen van het feit dat de hausse in belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog van het eind van de jaren zeventig, begin tachtig dateert en min of meer gelijk opgaat met de successen van *Het Koninkrijk* van Loe de Jong. Tot dan toe was de belangstelling voor de oorlog relatief beperkt gebleven.
98. Van de voormalige synagoge in de Lekstraat naar het Placiusgebouw tegenover Artis.
99. Hijink: *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*.
100. De oorspronkelijke opzet uit 1990 was kaler dan de herinrichting uit 2002. Dit blijkt het best uit de inrichting van de barak. Aanvankelijk was deze symbolisch, dat wil zeggen dat hij bestond uit niet meer dan markeringen en maquettes. Met het ontbreken van muren wilde de architect vrijheid verbeelden. In tweede instantie bleek deze symboliek te abstract en werd gekozen voor een fysieke herinrichting, zie Van Schijndel: *Nationaal Monument Kamp Vught* en Pflock: *Auf vergessenen Spuren. Ein Wegweiser zu Gedenkstätten*, 87-122.
101. *Algemeen Dagblad* van 23 okt. 2002.

Hoofdstuk 26

1. Etty Hillesum: *De nagelaten geschriften 1941-1943* (Amsterdam 1986), nrs. 23 (eind dec. 1942) en 64 (24 aug. 1943).
2. *Het Binnenhof* van 13 okt. 1981; *Zwolse Courant* van 24 okt. 1981. Voor meer van dit soort reacties, zie Goldstein: *Reacties op de werken van Etty Hillesum*.
3. Aldus het citaat d.d. 3 juli 1942 dat Gaarlandt al op de eerste pagina van zijn inleiding bij *Het verstoorde leven* gebruikte; het is enigszins anders dan de tekst die in *De nagelaten geschriften* staat (p. 487).
4. Zo werd het in minstens achttien talen vertaald en in bijna evenzovele talen ook uitvoerig becommentarieerd. Een overzicht van de vertalingen is te vinden op de website van het Etty Hillesum Onderzoekscentrum van de Universiteit van Gent. Commentaren op het werk van Hillesum zijn er eveneens in minstens zeventien talen; voor een overzicht zie www.worldcat.org.
5. Vandaar de vele verwijzingen door Hillesum zelf naar en vergelijkingen door anderen met andere spirituele figuren zoals Rilke, Kierkegaard, Au-

gustinus, Seneca, Carry van Bruggen, Simone Weil en Edith Stein.

6. Henriëtte Boas onder meer, in *NRC Handelsblad* van 12 jan. 1982; ook in Gaarlandt: *Men zou een pleister op vele wonden willen zijn*, 44-47.
7. In NCRV's actualiteitenrubriek *Hier en Nu* van 3 okt. 1981; ook in Gaarlandt: *Men zou een pleister op vele wonden willen zijn*, 14.
8. In *Elseviers* magazine van 24 okt. 1981; ook in Gaarlandt: *Men zou een pleister op vele wonden willen zijn*, 18. In deze bloemlezing staan meer van dergelijke reacties. Een duidelijke illustratie van deze lezing van Hillesum is ook te vinden in de oorspronkelijk Franstalige biografie van Sylvie Germain uit 1999: *Etty Hillesum. Een spirituele biografie* (Amsterdam 2001). Hillesum wordt hierin geschetst als 'onze naaste die voortdurend op weg is'.

9. Waarbij twee bijkomende factoren overigens wel een rol speelden. Om te beginnen dat de Italiaanse literatuur (*De naam van de roos* van Umberto Eco en het werk van Italo Calvino) op datzelfde moment enorme furore maakte en vervolgens dat Levi in april 1987 onder vreemde omstandigheden (zelfmoord omdat hij de last van het verleden toch niet kon dragen?) om het leven kwam.
10. Aldus het *Deventer Dagblad*, geciteerd door Kristel in 'Bah, al weer een concentratiekampverhaal'.
11. 'Vandaag de dag geniet Primo Levi nagenoeg de status van een heilige,' schreef Thijs Niemantsverdriet n.a.v. de herdenking van 's mans vijftiende sterfdag op 12 april 2002 in *De Groene Amsterdammer*. 'Is dit een heilige?' kopte het *NRC Handelsblad* ruim een maand later (17 mei) op een paginagroot artikel over twee nieuwe biografieën van Levi.
12. Overtuigend wat dit betreft is wat hij in 1961 in een brief aan zijn Duitse vertaler schreef: 'Als ik aan mijn eigen leven denk en aan de doelen die ik me tot dusver heb gesteld, dan zie ik er maar één dat ik duidelijk en bewust heb nagestreefd, en dat is precies dit: getuigen, het Duitse volk mijn stem doen horen.' Levi: *Is dit een mens*, 199.
13. Zie bijv. het voorwoord van Levi bij de Italiaanse schooluitgave, Levi: *Is dit een mens*, 201-203.
14. Levi: *Is dit een mens*, 62-63.
15. Een van de uitzonderingen is doktor Müller in het verhaal 'Vanadium' in *Het periodiek systeem*. Müller was opzichter in de fabriek waar Levi werkte. Hij kwam hem na de oorlog in de werksituatie opnieuw tegen. Daarop ontspon zich een spannende correspondentie.
16. Letterlijk moslim, in het kamp de gebruikelijke benaming voor iemand die apathisch was geworden en daarmee ten dode opgeschreven. Over hem: zie Giorgio Agamben: *Quel che resta di Auschwitz* (Turijn 1998), hfst. 2 (ook Eng. en Du. vert.).
17. Levi: *Is dit een mens*, 101-103.
18. Wiesel: *All Rivers Run to the Sea*, 17, zie ook 66-67.

19. Wiesel: *De nacht*, 111.
20. Wiesel: *From the Kingdom of Memory*, 166.
21. Elie Wiesel: *The Holocaust as Literary Inspiration*, 7.
22. Een standpunt dat Wiesel er onder meer toe verleidde het werk van tal van lotgenoten onrecht te doen. Zo dat van de Poolse jood Zalmen Gradowski. Hij maakte deel uit van het Sonderkommando en begroef zijn verhalen in het as. Volgens Wiesel had hij, getuige zijn uitleg van het verhaal over de maan, echter geweigerd de werkelijkheid onder ogen te zien. Zie Elie Wiesel: *The Holocaust as Literary Inspiration*, 11, Vogelaar: *Kampliteratuur*, 499-502 en Zalmen Gradowski: *In het hart van de hel* (Laren 2008), 104-113.
23. Wiesel: *From the Kingdom of Memory*, 171.
24. Jean Cayrol, zie p. 317, had ditzelfde eerder 'fiction' en 'fable' genoemd.
25. *Le Monde* van 3 maart 1994, ook *NRC Handelsblad* van 26 maart 1994.
26. Durlacher: *Verzameld werk*, 45.
27. Idem, 316.
28. Nationaal vrijheidsonderzoek (april 2006), te vinden op de site van het Nationaal Comité 4 en 5 mei.
29. Veelzeggend, hoewel ook verrassend in dit verband is wat de Britse Shoah-historicus en Churchill-biograaf Martin Gilbert in het midden van de jaren tachtig schreef, in zijn grote boek over het onderwerp (*The Holocaust*, 17-18 en 826): dat de Shoah een gebeurtenis was die 'steeds verder weg kwam te liggen en vergeten wordt. Een hoofdstuk, niet meer dan een pagina, verkort tot een paragraaf, verstopt in een voetnoot.' Tien jaar later zou een dergelijke zinsnede ondenkbaar zijn.
30. Zie DNM 31*: Holocaustindustrie*.
31. Zie DNM 30*: Twee spraakmakende affaires*.
32. Semelin: *Purifier et détruire*, 433-434, zie ook Blom: *Hoe was het mogelijk*, 13.
33. Zo stond de film eind 2009 op plaats 6 van de top 250 van de IMDB (Internet Movie Database). Tegelijkertijd stond hij boven aan de IMDB-lijst oorlogsfilms, boven *Apocalypse Now* en *Saving Private Ryan*. Ook op andere lijsten stond de film zeer hoog. Verder scoorde *Schindler's List* ook wat opbrengst betreft zeer goed, in ieder geval buiten de Verenigde Staten (plek 116) en wereldwijd (plek 183). Alleen al in Duitsland werden zo'n zes miljoen entreekaarten verkocht (in Frankrijk meer dan 2,5, in Nederland 1,1, in Spanje 2,3 miljoen). Verder kreeg de film briljante kritieken, vele (zeven) Oscars en tal van andere prijzen.
34. *New York Review of Books* van 3 febr. 1994.
35. ANP, 30 maart 1994. Getallen van vermeldingen in kranten op basis van Lexis-Nexis.
36. In die eerste 25 dagen deden dat al zo'n 400 klassen, 12 000 leerlingen.
37. *NRC Handelsblad* van 15 april 1994.

38. *Elseviers* magazine van 19 febr. 1994, *De Telegraaf* van 3 maart 1994.
39. *NIW* van 25 febr. 1994.
40. *Het Algemeen Dagblad* van 29 maart 1994.
41. *De Groene Amsterdammer* van 16 maart 1994, Hofland in *NRC Handelsblad* van 1 april 1994.
42. *NRC Handelsblad* van 2 april 1994.
43. Dat wil zeggen: boeken, films, geluidsopnames, partituren enz.
44. Stand van zaken sept. 2010. Er is op de criteria veel aan te merken, bijv. dat een boek over de Shoah die term niet in de titel hoeft te hebben, dat het begrip Holocaust vóór 1970 zelden gebruikt werd, dat de begrippen voor iets anders dan de moord op de joden gebruikt worden of dat één titel (bijv. *Shoah* van Lanzmann) een onevenredige positie inneemt. Ook is classificatie mensenwerk en dus aanvechtbaar. Het gaat hier dan ook niet zozeer om de getallen als om de curve en die komt aardig overeen met het beeld dat ontstaat op basis van kwalitatieve gegevens.
45. *NRC Handelsblad* van 25 mei 2002.
46. Wat betreft Noordoost-Nederland zijn ze tussen 1998 en 2005 goed in kaart gebracht door een serie boekjes van de hand van H. Hamburger en J.C. Regtien over joodse oorlogsmonumenten in Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland.
47. Amersfoort 1955, Groningen 1950, Borne 1951, Vijfhuizen 1951, Valkenburg 1955, Oude Pekela 1950, Middelburg 1954, Groningen 1950 (in herenkledingfabriek), Loppersum enz. Zie www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten, trfw. 'Joods'. De belangrijkste uitzondering is het monument op de Weesperstraat in Amsterdam, uit 1950. Hiermee worden echter niet zozeer de gestorven joden herdacht als de Amsterdammers voor hun hulp bedankt.
48. Telling gebaseerd op het trefwoord 'joods' in www.oorlogsmonumenten.nl. Let wel: in de eerste decennia werden de monumenten over het algemeen op begraafplaatsen opgericht en waren dus eerder grafstenen dan monumenten, vandaar de vertekening. Zie ook Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 395-456.
49. Flanzbaum: *The Americanization of the Holocaust*, 1-15.
50. Hier of hier vlakbij staan immers het monument ter herinnering aan George Washington, het Nationaal Museum van de Amerikaanse Geschiedenis, monumenten voor degenen die gestorven zijn in de Tweede Wereldoorlog, de Korea-oorlog en de Vietnamoorlog, met vlakbij ook het Witte Huis, de Library of Congress en nog veel meer 'typisch Amerikaanse' gebouwen en gedenktekens. De betekenis van het museum in Washington is ook af te lezen aan het grote aantal publicaties. Het zijn er tientallen.
51. 'There must be a resolution of the Palestinian problem in all its aspects,' zei hij op 4 jan. 1978 in een ontmoeting met Anwar al-Sadat; zie Walter

Laqueur and Barry Rubin (ed): *The Israel-Arab Reader* (New York 2001). 'The problem must recognize the legitimate rights of the Palestinian people and enable the Palestinians to participate in the determination of their own future.'

52. Andere waren de festiviteiten ter gelegenheid van het dertigjarig bestaan van de staat Israël en alle media-aandacht rond een voorgenomen protestmars van Amerikaanse nationaal-socialisten in Skokie, bij Chicago.
53. Wiesel: *Report to the President*, 5.
54. Vooral over de vraag wie er nu eigenlijk slachtoffer van de Shoah waren geweest, zie verder p. 608.
55. Over alle verwikkelingen zie Linenthal: *The Struggle to Create America's Holocaust Museum* en Hass: *Gestaltetes Gedenken*.
56. Aldus Charles Krauthammer in *The Washington Pos*t van 23 april 1993.
57. Engelhardt: *A Topography of Memory*, 185-201.
58. *National Review* van 21 maart 1994.
59. Waar kinderen miljoenen paperclips verzamelden, voor elke vermoorde jood één. Rond dit project groeide een kleine herdenkingsindustrie met monumenten, boeken, pelgrimages en documentaires, zie DNM 44*: Het Paperclip-project van Whitwell*.
60. Tara de Silva (ed.): *In Memory's Kitchen. A Legacy of the Women of Terezin* (Northvale 1996), het boek heeft zelfs een voorwoord van Michael Berenbaum, op dat moment directeur van het researchinstituut van het museum en van 1987 tot de opening directeur van het project.
61. Bedoeld is de Amerikaanse judaïcus James E. Young in het door hem uitgegeven *The Art of Memory*, 19. Voor een overzicht van musea, zie dit boek maar ook www.memorial-museums.net
62. Volgens het ANP van 25 jan. 1995 had alleen al het *NOS-journaal* elf hotelkamers gereserveerd.
63. *De Stem* van 28 jan. 1995.
64. *De Gelderlander* van 27 jan. 1995.
65. *Het Parool* van 26 jan. 1995.
66. Vanaf 1946 toen voormalige gevangenen ter plekke een tentoonstelling inrichtten. Precies een jaar later, juni 1947, besloot de Poolse regering van het voormalig kamp een staatsmuseum en 'monument voor het martelaarschap van de Poolse en andere naties' te maken. Over het vele dat in afgelopen jaren geschreven is over Auschwitz als monument en pelgrimsoord, zie onder meer Huener: *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration* en Young: *Art of Memory*.
67. Het waren de Russen die het op basis van dubieuze berekeningen in de wereld brachten. Ook Rudolf Höss geeft in zijn memoires een veel te hoog getal (3 miljoen). Onder het vele dat hierover geschreven is, zie het werk van Franciszek Piper op de website van Auschwitz-Birkenau, www.auschwitz.pl.

68. 1972 en 1989 waren topjaren met resp. 800 000 en 700 000 bezoekers topjaren. Het gemiddelde aantal was zo'n half miljoen. Voor deze en meer cijfers zie de website van het kamp in de categorie nieuws, d.d. 14 sept. 2009. Hier ook statistieken van de bezoekersaantallen sinds 1959, tevens de bezoekersaantallen van enkele andere kampen.
69. Armando: *Het schuldige landschap*, ook: *De straat en het struikgewas* (Amsterdam 1988), o.m. 63.
70. Mulder: *De oorlog na '45*, 9.
71. *Westerbork Cahiers* 1, 11.
72. *Westerbork Cahiers* 1, 38.
73. Zie DNM 32: *Joop Wolff, de onvermoeibare*.

74. *Westerbork Cahiers* 1, 45-46.
75. Volgens Tim Cole: *Selling the Holocaust*, 187-188 is het negationisme een uitvloeisel van de Shoah-business. Dat lijkt overdreven. Wel is het zo dat de aandacht voor negationisme en Shoah tot op zekere hoogte parallel liepen. Je ziet het goed in de VS waar de opening van het Holocaust Memorial Museum en de verschijning van *Schindler's List* eind 1993 het begin waren van een kort maar heftig openbaar debat over de vraag of de Shoah al dan niet had plaatsgevonden. Zo verschenen in maart 1994 twee ontkenners voor het eerst in een belangrijke Amerikaanse talkshow, die van Phil Donahue (het programma is eenvoudig op internet te vinden). Zie ook Shermer: *Denying History. Who Says the Holocaust Never Happened*, passim en i.h.b. 109-114.
76. Uit een Franse enquête uit 1987 bleek dat slechts één procent van de Fransen aan de gaskamers en uitroeiing twijfelde. Dat ligt anders met de relativering van de cijfers en feiten. Die sloeg wel aan. Zo bleek uit een enquête van *Der Spiegel* uit maart 1989 dat 13 procent van de Duitsers meende dat er minder dan 6 miljoen joden waren omgebracht. Voor meer van dergelijke cijfers en de bronnen, zie Van den Berghe: *Uitbuiting van de holocaust*, 15-24.
77. Van Donselaar: *Fout na de oorlog*.
78. Zo stemde het Vlaams Blok in 1995 vóór een wet waarbij ontkenning van de Shoah strafbaar werd gesteld.
79. *NRC Handelsblad* van 18 jan. 1992.
80. Irving kwam in 1992 onder meer in het nieuws doordat hij een uitgave van de dagboeken van Goebbels verzorgde, zie bijv. *de Volkskrant* van 4 juli. Enkele maanden later werd hij in Canada gearresteerd. *NRC Handelsblad* maakte in dat jaar een uitvoerig portret van de man dat op zijn beurt weer voor de nodige reacties zorgde.
81. 'Het 'Dagboek' van Anne Frank: een kritische benadering', in: *Revisionistische Bibliotheek* 1 nr. 4 (okt-dec. 1990).
82. Over het negationisme bestaat een behoorlijke bibliotheek. Een goede, al wat oudere Nederlandstalige studie is van Gie van den Berghe: *De uit-*

buiting van de Holocaust. Goede informatie is ook te vinden op de site van de Anne Frank Stichting. Verder onder meer Lipstadt: *Denying the Holocaust*. Voor de belangrijkste revisionistische argumenten, zie DNM 33: *Revisionistische twijfels*.

83. Langer: *Using and Abusing the Holocaust*.
84. *NRC Handelsblad* van 10 mei 1996. Zie ook *De Groene Amsterdammer* van 25 sept. 1996.
85. Maechler: *The Wilkomirski Affair*, 300.
86. Jolande Withuis in het *NRC Handelsblad* van 14 sept. 2001.
87. Maechler: *The Wilkomirski Affair*, 316.
88. Geciteerd in het *NRC Handelsblad* van 25 jan. 1992.
89. Zie bijv. De recensie van Elsbeth Etty in het *NRC Handelsblad* van 23 april 1993.
90. Plus een tiental anderen, over hen zie onder meer Daphne Meijer: 'Ha Daphne Meijer! Joodse identiteit. Nederlands-Joodse schrijvers in de afgelopen tien jaar', in: Jan Weerdenburg e.a. (red.): *Joodse cultuur* (Utrecht 1998).
91. *Algemeen Dagblad* van 30 juli 2005.
92. Aldus de uitdrukking van Joost Zwagerman. Tot de weinigen die reageerden horen Max Pam, Jessica Durlacher en Pam Emmerik.
93. DNM 41: *De fantasieën van Eibert Meester*.
94. In Zweden deed een reïncarnatie van Anne Frank van zich spreken (Barbro Karlén), in de Verenigde Staten stond de 'Poolse jodin' Laura Grabowski op en uit België afkomstig is de fantaste Monique Defonseca. Fraai is ook het verhaal van de hoogbejaarde voorzitter van het Spaanse Mauthausencomité die ter gelegenheid van de herdenking van de bevrijding van Auschwitz begin 2005 het Spaanse parlement toesprak. Enkele maanden later bleek alles, ook zijn veelgelezen *Memoria del Infierno*, verzonnen te zijn. In plaats van concentratiekamp, Frans verzet en andere drama's had Enric Marco zich vrijwillig voor de Duitse oorlogsindustrie gemeld. Deze en andere namen staan bijeen in het laatste hoofdstuk ('Memory theft') van Bigsby: *Remembering and Imagining the Holocaust*.
95. *Goudsche Courant* van 18 juni 2005. Zie onder meer ook de *Haagsche Courant* van 20 april, *NRC Handelsblad* van 31 mei en *BN/De Stem* van 28 mei.
96. Oegema: *Een vreemd geluk*, 325.
97. Parket van de Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Amsterdam: *Verslag van de Landelijk Officier van Jusititie enz over de periode 1985 tot en met 1988*. Zie ook DNM 34. *Nederlandse oorlogsmisdadigers. Laatste onderzoeken en affaires*.
98. De cijfers worden in bijna alle *press releases* van het OSI, ook die naar aanleiding van de uitlevering van Demjanjuk, genoemd.

99. *Im Glaspalast der Weltpolitik* (Düsseldorf/Wenen 1985). Waldheim wijdt hierin slechts één hoofdstuk aan zijn jeugd en de oorlogsjaren. Hierin staat precies één paragraaf over zijn verblijf aan het front. Inhoud en toon zijn geheel van: ik hoorde hier niet bij.
100. *Der Spiegel* van 10 maart 1986.
101. Zie DNM 42: *Verwikkelingen rond Waldheim*.
102. Nord: *Klaus Barbie*, 225. Eerder al was een boek van de hand van Jacqueline Wesselius verschenen. Internationaal verschenen er meer dan honderd zelfstandige publicaties over of in verband met Barbie. Worldcat vermeldt er meer dan 250 maar daarin zijn dubbeltellingen en vertalingen meegerekend.

103. Judt: *Na de oorlog*, 991. De vertaling is enigszins aangepast.
104. Zie noot 5 van de inleiding bij deel 4, p. 834.
105. Zie hierover hfst. 28.
106. Zie www.holocausttaskforce.org/ en ook Task Force for International Cooperation enz: *Ten Year Anniversary Book* en VWS: *World War 11 and its Aftermath in the Netherlands*.

Hoofdstuk 27

1. Reggie Baay: *De ogen van Solo* (Amsterdam 2005). Hoewel het boek een roman is, kloppen de feiten en is de weergave waarachtig, dat wil zeggen conform de ervaring en inschatting van de auteur. Alleen de naam Baay is veranderd in Bedier. Baay koos naar eigen zeggen voor de romanvorm omdat hij meende hiermee een groter publiek te bereiken. Correspondentie met de auteur eind sept., begin okt. 2009. Citaten op p. 29-30, 67, 75-78, 39-62 ('vriend'), 80-82.
2. H.L. Leffelaar; hij werkte niet zelf aan de spoorweg, zijn vader wel.
3. In de zomer van 1950 vestigden de eerste repatrianten uit het kort tevoren opgegeven Nederlands-Indië zich in Westerbork. Met kerst woonden er zo'n 1050. Zie Oomen: *Welkom in Holland! Indische Nederlanders in kamp Westerbork*.
4. Zie p. 451-452.
5. Ook de massale aandacht voor het nazistische euthanasieprogramma dateert uit de jaren tachtig. Sindsdien is hierover zeer veel verschenen, een goed overzicht biedt Klaus-Dietmar Henke (ed.): *Tödliche Medizin. Von der Rassenhygiene zum Massenmord* (Keulen enz. 2008).
6. Novick: *Holocaust in American Life*, 214-226. Ook op internet is hierover veel informatie te vinden, onder meer op geheel aan deze thematiek gewijde websites zoals www.holocaustforgotten.com. Toch is het gebruik van het getal elf miljoen uitzonderlijk. De combinatie 'holocaust' en 'eleven million' leverde eind 2009 bij Google bijna 8000 hits op, met het

getal 'six million' was het aantal bijna 500 000.

7. De juiste aantallen zijn moeilijk te achterhalen en onder meer vanwege de definitiekwestie aanvechtbaar. Zie onder meer Gijs Beets e.a.: 'Demografie van de Indische Nederlanders, 1930-2001', in: *Bevolkingstrends 2003* nr. 1, 58-66 (digitaal via www.cbs.nl) en Willems: *De uittocht uit Indië*, 12-13.
8. Het boek van Elias werd in 1956 voor de vierde keer gedrukt.
9. Bedoeld is vooral de televisie-uitzending van 17 jan. 1969. Joop Hueting deed daarin een boekje open. Zie onder meer de documentatie bij de aflevering over de Excessennota van *Andere tijden* (www.vpro.nl).
10. In 1970 kreeg de bond een wat andere naam: Bond van ex-Geïnterneerden en Gerepatrieerden van Overzee. Vanaf ongeveer ditzelfde moment werden ook tal van andere organisaties opgericht die zich bezighielden met de herinnering aan de gebeurtenissen in Nederlands-Indië. Zij verenigden zich uiteindelijk in de Stichting Herdenking 15 augustus 1945; zie de website van deze stichting www.indieherdenking.nl. en Locher-Scholten: *Indonesische urn*, 208-209.
11. Zie onder meer het portret van Gerhard Sietse Vrijburg, de organisator, in *BWN*.
12. Beeld en Geluid ID 21743. Over die eigen Indische cultuur, zie Van Leeuwen: *Ons Indisch erfgoed. Zestig jaar strijd om cultuur en identiteit*.
13. Toespraak bij de uitreiking van de Constantijn Huygensprijs, geciteerd in *Juffrouw Ida* 10, nr. 1 (Den Haag 1984).
14. Deze kwalificatie geeft ook Nieuwenhuys in zijn *Oost-Indische spiegel*, 432. In Rudy Kousbroeks *Het Oostindisch kampsyndroom* is Brandt zelfs een van de zondenbokken.
15. Willem Brandt: *Verzamelde gedichten*, 103, eerdere regels op 114. Brandts kampverslag werd in 1946 gepubliceerd o.d.t. *De gele terreur*, in 1966 verscheen o.d.t. *Zwarte moesson* een heruitgave.
16. Van den Berg: *Aan de ontreddering voorafgegaan. H.L. Leffelaar*.
17. Vooral vanwege zijn anekdotenboek *Zachtjes knetteren de letteren* uit 1976 en polemiek met de in de jaren zeventig dominante generatie literatoren (*De Nieuwe Revisor*, 1979).
18. Zie onder meer Esther Captain: *Het tweesporenbeleid van Indische zelforganisaties*, 331-332.
19. Brouwers: *Bezonken rood*, 26-27, 57, 42.
20. Kousbroek: *Oostindisch Kampsyndroom*, 515.
21. Nieuwenhuijs: *Oost-Indische spiegel*, hfst. XVIII. Het verhaal verscheen in een gelijknamige bundel onder de auteursnaam L.A. Koelewijn.
22. Locher-Scholten: *Een onbekende auteur van een beroemd boek. Dora van Velden en de Japanse burgerkampen*.
23. Doetje van Velden: *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Groningen 1963), 277, 340 en 341.

24. N. Beets: *De verre oorlog. Lot en levensloop van krijgsgevangenen onder de Japanner* (Meppel 1981), 307.
25. *Vrij Nederland* van 20 juli 1985 (*Koninkrijk* 14, 811). Hiervoor *Moesson* van 1 febr. 1985 en van 15 april 1985. Het tijdschrift is overigens digitaal beschikbaar. De stukken van het Comité liggen op het NA (2.19.042.78).
26. *Trouw* van 14 maart 1992, *NRC Handelsblad* van 25 april 1992.
27. 'Kan geconstateerd worden dat de auteur in dit deel over Nederlands-Indië geheel is omgegaan... In deel B heeft hij zich ontpopt als een pleitbezorger voor Nederlanders én Indo-Europeanen in bezet Indië. Ten overstaan van het Nederlandse publiek, dat eerst thans zich enigermate... interesseert voor hetgeen blanke en bruine landgenoten in die "verre oorlog" hebben moeten doorstaan.' *Moesson* van 15 mei 1986.

28. Esther Captain spreekt in *Achter het kawat was Nederland*, 284-288 van 'een golf van memoires'.
29. Rudy Kousbroek: *Terug naar Negri Pan Erkoms* (Amsterdam 1995), 190.
30. Rudy Kousbroek: *Een passage naar Indië* (Amsterdam 1978), 60 (eerdere citaat: 5). Het artikel verscheen oorspronkelijk op 25 juni 1976.
31. Kousbroek o.c. (*Terug naar Negri Pan Erkoms*), 191; 'vacantie- en lustoord': idem, 51. Opmerkelijk is overigens dat dit 'er niets over kunnen vertellen' ook door anderen opgemerkt wordt, onder meer door Mischa de Vreede, zie bijv. *Waar ik mee leef* (Amsterdam 1995) en het essay 'Wat ik niet wist of toch nog vergeten was', in *ICODO info* 1995 nr. 3-4, 7-12.
32. Kousbroek: *Oostindisch kampsyndroom*, 443, hiervoor 291.
33. Kousbroek: *Oostindisch kampsyndroom*, 461.
34. Zie hierover onder meer J. Breman: 'Het beest aan banden? De koloniale geest aan het begin van de twintigste eeuw', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 144 (1988) 1, 19-43 (ook digitaal).
35. Kousbroek: *Oostindisch kampsyndroom*, 194-207.
36. Kousbroek: *Oostindisch kampsyndroom*, 288.
37. Onder meer in het *NRC Handelsblad* van 3 febr. 1983 en 20 nov. 1987, zie ook Jaap van Heerden: *Wees blij dat het leven geen zin heeft* (Amsterdam 1990).
38. Heerma van Voss: *Verzameld*, 386 (oorspr. in *MGV* van april 1985).
39. Kousbroek: *Oostindisch kampsyndroom*, 447, cursivering van Kousbroek.
40. Voor literatuur en verwijzingen, zie Öfner: *Van het schooien om brood*.
41. Aad Wagenaar: *Settela. Het meisje heeft haar naam terug* (Amsterdam 1995).
42. Aldus de term die de internationale specialist Ian Hancock in de jaren negentig introduceerde, zie www.radoc.net.
43. Rogier: *Geschiedschrijver des rijks*, 114.
44. B.A. Sijes e.a.: *Essays über Naziverbrechen. Simon Wiesenthal gewidmet* (Amsterdam 1973).
45. Rogier: *Geschiedschrijver des rijks*, 128.

46. *Koninkrijk* 8, 210.
47. Rogier: *Geschiedschrijver des rijks*, 134.
48. Op de website van het Holocaust Memorial Museum in Washington wordt een getal van tussen de 220 000 en 500 000 genoemd. Dat is vermoedelijk te laag, terwijl het tegenwoordig hoogst gegeven getal (1,5 miljoen) vermoedelijk veel te hoog is. Veelzeggend wat betreft de onduidelijkheid is wat de internationale specialist Ian Hancock schrijft in Stone: *The Historiography of the Holocaust*, 383-396: 'It is certainly a fact that interviews in the past four years by trained Romani personnel who have obtained testimonials at first-hand from claimants throughout central and eastern Europe have already shed startling new light on this issue: the number of Romani survivors is far in excess of anything previously estimated. By extrapolation, and from the same eyewitness accounts documented in recent years, the numbers of Romanies who perished at the hands of the Nazis has also been grossly underestimated.'
49. Frank Rector en Piet Meeuse: *Homo holocaust. De uitroeiing van de homoseksuelen door de nazi's* (Amsterdam 1981).
50. Tiemon Hofman, zie de biografie over hem van Judith Schuyf, *Levenslang. Tiemon Hofman, vervolgd homoseksueel en avonturier* (Amsterdam 2003).
51. Zie ook Anna Tijsseling: *Schuldige seks. Homoseksuele zedendelicten rondom de Duitse bezettingstijd* (Utrecht 2009). Uit dit proefschrift blijkt dat het aantal vervolgingen vóór en na 1940-1945 groter was dan tijdens de oorlog. 'Justitie had het in de bezettingstijd te druk met economische en politieke delicten.'
52. Piersma: *De vervolging van de Nederlandse Jehovah's Getuigen*, 64 (cijfers), groei (93-98) en tanende belangstelling Duitsers (55-61). Een korte samenvatting met ook wat nieuwe gegevens, onder meer over monumenten waarop Jehova's Getuigen worden herdacht, is te vinden in het *Auschwitz Bulletin* 45, nr. 1 (2001), 46-49 (ook in ECC o.d.t. *Het lot van Jehovah's Getuigen enz.*).
53. Een samenvatting over de situatie van tewerkgestelden in de naoorlog is te vinden in Van der Linden: *Terug in het gareel*. 'De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid'. Het aantal vroege herinneringen van gedwongen tewerkgestelden is dan ook zeer gering, de publicaties verschenen bovendien in zeer kleine kring, veelal zelfs in eigen beheer. Een aardig voorbeeld is Jan van Noorderhaven: *Blijdorp Zollhaus 1944-1945* (eigen beheer, op titelpagina staat 1944-1945 maar het naschrift is gedateerd febr. 1946).
54. *Het Vrije Volk* van 21 juli, *De Telegraaf* van 7 juni en de *Leeuwarder Courant* van 4 juni 1977.
55. Een geschiedenis in het in noot 75 genoemde nummer van ICODO, 112-

118, een overzicht met vooral foto's is te vinden in Boerma: *Ex-dwangarbeiders in hun jaren daarna als VDN-lid*.

56. Zie bijvoorbeeld *de Volkskrant* van 6 okt. 1987, met de kop: 'Dwangarbeiders willen erkend worden als oorlogsslachtoffer'. Voor zover na te gaan kwamen alle Nederlandse kranten rond deze tijd met artikelen van dergelijke strekking.
57. *Algemeen Dagblad* van 18 mei 1991, het eerdere artikel stond op 1 maart 1986 in de krant.
58. Zie bijv. het verslag in de *Leeuwarder Courant* van 12 april 1988 over de oprichting van de Friese afdeling. Uitgenodigd was een vertegenwoordiger van de VDN. In alle provincies werden tussen 1987 en 1989 provinciale besturen gevormd, een overzicht in Boerma: *Ex-dwangarbeiders in hun jaren daarna als VDN-lid*, 17.

59. Karel Volder: *Werken in Duitsland, 1940-1945* (Bedum 1990), 523 e.v.
60. Aldus een getypt verslag in NIOD-archief 294, map 14 zonder datum maar van eind 1989. In hetzelfde verslag wordt gesteld dat de twaalf regionale bijeenkomsten door 1205 mensen bezocht werden. Overigens was dit aantal ook volgens de VDN zelf zeer gering: niet meer dan zes van de duizend tewerkgestelden die nog in leven waren.
61. Althans in een van de boeken, namelijk dat van Hans Pohl e.a.: Die *Daimler-Benz AG in den Jahren 1933 bis 1945* (Stuttgart 1987); een ander, populair boek naan aanleiding van het eeuwfeest (*100 Jahre Daimler-Benz. Das Unternehmen, Mainz 1986*) rept met (bijna) geen woord over de minder fraaie kanten. Vermoedelijk kon het concern niet anders dan de zaak naar buiten brengen omdat het wist dat door velen onderzoek werd verricht en de uitkomst hiervan weinig fraai was. Zie bijv. het eveneens in 1987 verschenen boek van de Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts. Alleen al het omslag (met daarop Hitler in een Mercedes) en de titel zijn veelzeggend: *Das Daimler-Buch. Ein Rüstungskonzern im 'Tausendjährigen Reich'*.
62. Zie in Nederland onder meer *de Volkskrant* van 26 mei 1986 (over een artikel van Pohl in het bedrijfsblad), *NRC Handelsblad* van 21 jan. 1986 ('Mercedes onderzoekt zijn oorlogsverleden') en na verschijnen van het boek van Pohl (en andere boeken) kwamen zo goed als alle kranten met berichten. De teneur ervan vertelt de kop van *Het Vrije Volk* van 16 april 1987: 'Mercedes dreef op dwangarbeid'.
63. Een lijst van maar liefst 2500 bedrijven werd op 16 nov. 1999 gepubliceerd door *Neues Deutschland*, de lijst is ook op internet te vinden, trfw. 2500 Firmen Sklavenhalter.
64. Tal van berichten in de Nederlandse pers, zie onder meer NIOD KB II 2433, 0321 en 1352 en archief 294, 44-48 en 127.
65. Geciteerd in Boerma: *Ex-dwangarbeiders in hun jaren daarna als VDN-lid*.
66. E.H. Kossmann: *Familiearchief* (Amsterdam 1998), 98-101.

67. Zie bijv. het interessante onderzoek van Heert Jan Dokter e.a.: *Een onbelicht verleden. De tewerkstelling van medisch studenten in nazi-Duitsland (1943-1945)* (Assen 2001). Uit dit onderzoek blijkt onder meer dat ca. twee derde van de tewerkgestelden de tijd die zij in Duitsland hadden doorgebracht, positief beoordeelden. 'Het klinkt vermoedelijk gek, maar ik heb een geweldige tijd gehad,' zegt een van de ondervraagde personen zelfs. Vandaar ook dat de meesten van de doelgroep de ervaringen snel verwerkt hadden, zie hfst. 14, 136-147.
68. Velen van hen kwamen uit Apeldoorn, zie Arend-Jan Disberg en André Horlings: *De verzwegen deportatie. Apeldoornse nachtmerrie in Rees* (z.p. z.j. 2005), 100.
69. Zie onder meer de brief van de vaste commissie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport d.d. 16 febr. 2000.
70. Onder meer de *Leeuwarder Courant* van 12 juni 2007.
71. In de zomer van 2009 leefden in Nederland ca. 285 000 mensen van 85 jaar en ouder, ca. 500 000 mensen werden in de oorlog tewerkgesteld, op een bevolking van 9 miljoen is dat bijna 16 procent. Maximaal eenzelfde percentage van de tewerkgestelden zal in 2010 nog in leven zijn: 45 000. Om allerlei redenen, waaronder migratie en veranderde bevolkingssamenstelling, is dat getal vermoedelijk echter te hoog. Hoewel: in antwoord op een brief van de VWS-commissie wordt gesteld dat anno 2000 nog zo'n 113 000 ex-dwangarbeiders in leven waren. De Amerikaanse onderhandelaars, aldus dezelfde brief, opereerden namens 2,3 miljoen ex-dwangarbeiders, terwijl de Duitsers van een totaal van tussen de 650 en 900 duizend uitgingen.
72. Zie bijv. wat de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport op 17 febr. 2006 aan de Kamer schreef: dat maar weinig ex-dwangarbeiders nog zin hadden om aanspraken te maken. 'Hierbij spelen de hoge leeftijd van deze mensen en de teleurstelling die velen te verwerken hebben gekregen als gevolg van het niet gehonoreerd worden van de IOM-claim [International Organisation for Migration] ook een grote rol.' Kamerstuk 2005-2006, 20454, nr. 76.
73. Zie DNM 37: *Kinderen van foute ouders. Een bloemlezing.*
74. Van der Most: *De tweede generatie.* In de Verenigde Staten, Canada en Israël, de belangrijkste landen wat betreft het tweede generatie-onderzoek, verschenen de eerste artikelen (van D.R. Aleksandrowicz en het echtpaar Barocas) overigens in hetzelfde jaar, zie onder meer de bibliografie bij Schreuder: *Psychische klachten en kenmerken bij poliklinische patiënten van de naoorlogse generatie.* Het is overigens wel de vraag of het getal 14 000 klopt.
75. Een Nederlands voorloper wat dit betreft was Hans Keilson, *zie* DNM 3: *Hans Keilson en de sequentiële traumatisering.* Een goede inventarisatie van de stand van zaken halverwege de jaren tachtig maakte ICODO-me-

dewerker Begemann: *Kinderen van oorlogsgetroffenen: een eerste generatie*. Het artikel eindigt, inzichtrijk, als volgt: 'Het is evident dat de kinderen van de oorlogsgetroffenen een nieuwe kijk op het oorlogsverleden zullen ontwikkelen, en deze nieuwe visie zal hun houding tegenover de samenleving beïnvloeden. Na de eerste generatie oorlogsslachtoffers zelf weten zij immers, beter dan wie ook, wat de oorlog heeft aangericht. En daarom zullen zij de morele vragen naar ons collectieve oorlogsverleden opnieuw stellen. Als men zich verdiept in de wijze waarop de Nederlandse samenleving zich in (en na) de oorlog heeft opgesteld, wordt het steeds moeilijker om de schuld alleen bij de vijand te leggen. In de woorden van Eddo Rosenthal: "De hele wereld was fout in de oorlog".' Tien jaar later maakte ICODO nogmaals een balans op, nu met een special van haar informatieblad (13 nr. 3-4, 1996).

76. Pionier van deze groep was de jonggestorven Helene Weijel die op 2 mei 1981 een uitvoerig, deels autobiografisch artikel over 'De kinderen van het KZ-syndroom' in de *Haagse Post* publiceerde. Enkele jaren later breidde zij dit artikel uit tot het boek *In twee werelden. Gesprekken met kinderen van joodse overlevenden*. Een belangrijke tekst is ook de *Brief aan mijn moeder* van Ischa Meijer uit 1974.
77. Hanna Visser (= Gonda Scheffel-Baars): *Het verleden voorbij* (Sliedrecht 1989), 38. De anekdote van Montessori staat in Montessori: *NSB-kinderen*.
78. Dick Woudenberg bij de presentatie van het boek *Daar praat je niet over. Kinderen van foute ouders en de hulpverlening*, 1993. Het interview met Bibeb verscheen op 25 april 1970 in *Vrij Nederland*.
79. De eerste was 'Jac. van Gool', volgens de uitgever in 1944 een 15-jarige jongen. Maar zijn zogenaamd 'authentiek verslag in (enigszins verkorte) dagboekvorm' van ervaringen tussen september 1944 (Dolle Dinsdag) en het eind van de jaren veertig is geen dagboek en evenmin authentiek.
80. *De Buitenwereld*, IKON 26 mei 1991, Beeld en Geluid 134253.
81. Martijn Lindt in *Getekend geboren, lezingen informatiedag 17 november 2006*, Aalten.
82. Rinnes Rijke: *Niet de schuld, wel de straf* (Bussum 1982).

Hoofdstuk 28

1. *Algemeen Dagblad* van 6 april, *Trouw* van 8 april en *Het Parool* van 10 april 1989.
2. De *Leeuwarder Courant* van 24 april 1989.
3. Zelfs Herzberg merkt in zijn *Kroniek van de jodenvervolging* op dat er na de bevrijding veel antisemitisme voorkwam, *Onderdrukking en Verzet* 3, 249-250. In de naoorlog was dit vrij goed bekend, het werd vanaf de jaren zestig dat het vergeten is.

4. Zie bijv. het slothoofdstuk over de zuivering en de daarbij horende paragrafen over de Nederlandse Unie, secretarissen-generaal enz.
5. In het culturele wereldje was Venema geen onbekende, want schrijver van een aantal romans en studies over de kunstwereld. Daaronder waren ook een aantal opmerkelijke boeken over de oorlog.
6. *Het Parool* van 14 nov. 1987.
7. NIOD KB. Zie ook Venema: *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie* 4, bijlage XXVII.
8. Zo werd Venema door Jan Blokker in *de Volkskrant* van 14 april 1990 'een gestoord iemand' en in de Vestdijkmededelingen van aug. 1991 'een psychopaat' genoemd. Venema zelf was trouwens ook niet vies van stevige taal.
9. Venema: *Verleden tijd*, 267 en *Schrijvers, Uitgevers & hun collaboratie* 5, 462. Het artikel stond in het *NRC Handelsblad* van 11 febr. 1988 en was van de hand van K. Dijk, een oud-verzetsman uit Enschede.
10. Lisette Lewin: *Het clandestiene boek 1940-1945* (Amsterdam 1983), 218.
11. Zie www.rvdj.nl/1990/18 (Van Gasteren-Middelburg), Rechtbank Amsterdam 220975/H 01.1358 (Van Gasteren-Hemelrijk) en Slot: *De dood van een onderduiker*.
12. *De Groene Amsterdammer* van 22 juli en 2 dec. 1992.
13. In een interview in het *Nieuwsblad van het Noorden* van 6 maart 1992 zei Boomsma: 'Ze waren geen SS'ers, nee, ook al konden ze door de dingen die ze deden er wel degelijk mee worden vergeleken.' Naar aanleiding hiervan werd hem een proces aangedaan. Hij won het (1994) en won het in hoger beroep nogmaals (1995).
14. Scagliola: *Last van de oorlog*, 356 en Van den Doel: *Afscheid van* Indië, 240. Een goed artikel over de zaak publiceerde Dommering: 'De Nederlandse publieke discussie en de politionele akties in Indonesië'.
15. De krant publiceerde tussen 1993 en 1995 talloze artikelen over Princen en de veteranen en koos hierbij telkens partij: vóór laatstgenoemden. *De Volkskrant* deed overigens hetzelfde maar dan omgekeerd.
16. Houben: *Wachten op een mentale dekolonisatie*.
17. Bedoeld is het kritische artikel dat op 28 febr. over Frau Antje gepubliceerd werd en in Nederland tot grote verontwaardiging leidde: het Nederlands symbool werd voorgesteld met een enorme joint in de mond en een kapot bierblik met daarin verlepte tulpen.
18. *NRC Handelsblad* van 10 mei 1994. Een half jaar later betoogde Mak n.a.v. een gesprek met historicus Ger van Roon in dezelfde krant (d.d. 11 okt. 1994) nogmaals hetzelfde: 'De vijand is nog altijd een ander, nooit zijn wij het zelf.'
19. Von der Dunk in *de Volkskrant* van 5 juni 1995; Heldring in het *NRC Handelsblad* van 9 mei en Hofland in idem van 22 aug.
20. Withuis sprak van klaagcultuur, Van Doorn van slachtofferitis, Buruma

van Olympische Spelen van het lijden, Houwink ten Cate van cultus van het slachtofferschap en Ido de Haan van openbaar leedwezen.

21. *De Volkskrant* van 21 april 1995.
22. Nationaal Comité 4 en 5 mei: *Ideaal en identiteit*. Het hierin dus niet opgenomen stuk van Scheffer stond in *Vrij Nederland* van 13 jan. 1996, met hierbij een verslag van de strubbelingen over deze 'censuur'.
23. De eerste verwijzing naar een dergelijke cultuur stond in de *Leeuwarder Courant* van 4 juli 1998 naar aanleiding van een artikel in *The New Statesman*. In hetzelfde jaar drong het begrip ook in de Engelse media door.
24. *Algemeen Dagblad* van 3 aug. 1994.
25. Die zou immers geregeld zijn bij het vredesverdrag van 1952 (waarmee een eind kwam aan de Amerikaanse bezetting). De kous was hiermee verre van af. Juist niet, lijkt het haast wel. Aan alle kanten klonk opnieuw de eis van herstelbetalingen. Ook waren er velen die meenden dat algemene excuses onvoldoende waren en dat Japan bijzondere groepen zoals troostmeisjes apart diende te vermelden. Verder werd gesteld dat niet de premier maar de keizer zijn verontschuldigingen moest aanbieden. En tot slot bleek één keer excuses niet genoeg. Voortaan zouden excuses elk jaar weer ter sprake komen, met als gevolg dat Japanse politici herhaaldelijk door het stof gingen.
26. *Trouw* van 4 mei 1995, verder het *Eindhovens Dagblad* van 13 april en het *NRC Handelsblad* van 13 maart.
27. Aanleiding tot dat nieuws was de publicatie van *Die Schweiz und die Juden, 1933-1945. Schweizerischer Antisemitismus, jüdische Abwehr und internationale Migrations- und Flüchtlingspolitik* van de hand van Jacques Picard (Zürich 1994).
28. *Het Parool* van 22 maart 1994.
29. Zo verscheen op 3 aug. 1995 een eerste artikel over de thematiek in *The New York Times*. *The* (Londense) *Times* was iets eerder, met een zeer kort bericht (24 juni). *The Washington Post* was later (13 sept.). *The Jerusalem Post* kwam in juli (17) met een eerste bericht. Nadat de bal was gaan rollen, kwam laatstgenoemde krant overigens met verreweg de meeste berichten.
30. Dit op zijn beurt was deels een gevolg van de nasleep van de eerste Golfoorlog en het vredesproces dat meteen hierna in gang werd gezet (de Oslo-akkoorden, Nobelprijs voor de Vrede van 1994 aan Arafat, Peres en Rabin).
31. 'Het door Zwitserse banken getraceerde joodse vermogen uit de oorlogsjaren, 56 miljoen gulden, is maar een fractie van het uitstaande bedrag,' vertelde Gerard Aalders, op dat moment al bezig met zijn boek over geroofd joods vermogen, onder meer in het *Algemeen Dagblad* van 15 sept. 1995.
32. Voor een overzicht van de onderzoekscommissies in de verschillende

landen, zie Beker: *Unmasking National Myths*, 25-29.

33. Met name het *NIW* schreef regelmatig over de trage en ontoereikende wijze waarop joodse bezittingen aan de rechthebbenden teruggegeven waren, zie bijv. *NIW* van 15 nov. 1985, 29 aug. 1986 en 1 mei 1992.
34. Onder meer *Trouw* en *de Volkskrant* van 8 okt. 1996 brachten berichten over een conflict tussen de stichting Joods Maatschappelijk Werk (waarover Isaac Lipschits enkele maanden later met een boek zou komen, vol beschuldigingen) en de Koninklijke Notariële Broederschap over door de Duitsers uitgekeerde tegoeden die hun bestemming nog niet hadden gevonden en voorlopig bij notarissen waren ondergebracht.
35. *HTK* 1996-1997, 489-490 (aanhangsel 236).
36. Het ANP kwam op 2 dec. met het bericht op basis van een artikel in *De Groene Amsterdammer* van diezelfde week.
37. *NIW* van 6 dec. 1997.
38. ANP van 2 dec. 1997. Hier ook de uitspraak van Lipschits.
39. Uitvoerige informatie over de verschillende commissies is te vinden via www.oorlogsgetroffenen.nl ('rechtsherstel'). De rapporten staan op de website van het ministerie van Financiën in het dossier 'tegoeden Tweede Wereldoorlog'.
40. Het akkoord werd in mei 1946 in Washington gesloten met de Verenigde Staten, Engeland en Frankrijk. Bern stortte 52 ton goud in de geallieerde goudpool van waaruit alle gedupeerde landen naar rato van hun verlies werden terugbetaald. De officiële verklaring luidde dat het een bijdrage was aan de wederopbouw van Europa. Uitvoerig hierover: Gerard Aalders: *Eksters. De nazi-roof van 146 duizend kilo goud bij de Nederlandse bank* (Amsterdam 2002).
41. Rapport en persbericht(en) op de website van het ministerie van Financiën in het doss. Tegoeden Tweede Wereldoorlog.
42. *De Volkskrant* van 27 jan. 2000.
43. De *Leeuwarder Courant* en (over Zalm) *Eindhovens Dagblad* van 28 jan. 2000.
44. *NRC Handelsblad* van 25 jan. 2000.
45. Bij verordening. De roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel was reeds in aug. 1998 voltooid.
46. *De Volkskrant* van 29 jan. 2000.
47. Dit betoogden met name F. Hoek en P.W. Klein in een reactie op Aalders' stuk in het *NRC Handelsblad* van 1 februari 2000: 'Het artikel wekt op volstrekt onvoldoende gemotiveerde gronden de indruk dat de Nederlandse staat na de oorlog nog eens een schepje extra heeft toegevoegd aan het onpeilbare leed dat de slachtoffers van de genocide is aangedaan. In feite heeft Aalders met zijn ondoordachte artikel van zijn kant nieuw voedsel aan dit leed gegeven. Dat heeft ons diep geschokt.'
48. 'Lezing van het hele rapport, de deze week ontstane commotie en een

langdurige vergadering met collega-ministers deden hem uiteindelijk toch van mening veranderen.' Aldus *de Volkskrant* van 29 jan. 2000.

49. *NRC Handelsblad* van 28 jan. 2000.
50. ANP, 1 febr. 2000.
51. P.W. Klein: 'Het rechtsherstel gewogen: Vragen mét en zónder antwoord' (bijlage bij het eindrapport-Van Kemenade), 76, geciteerd in de *Regeringsreactie naar aanleiding van de rapporten Tegoeden Tweede Wereldoorlog* (21 maart 2000, geen dossierstuk, wel op de website v.h. Min. van Financiën). Daaruit ook alle betreffende citaten.
52. De bouw van beide kampen was betaald uit joodse zak. Dat lag vanzelfsprekend zeer gevoelig, temeer omdat die kampen na de oorlog Nederlands staatsbezit waren geworden.

53. Uitvoerige verslagen van de verdeling enz. van deze gelden is te vinden in de jaarverslagen van het Centraal Joods Overleg, te vinden op de website www.cjo.nl.
54. Voor de verdeling van dit geld werd in okt. 2000 een speciale stichting geïnstalleerd, de Stichting Rechtsherstel Sinti en Roma.
55. Het startschot werd gegeven tijdens een grote bijeenkomst in de RAI op 7 december 1998, nadrukkelijk gericht op oorlogsslachtoffers en niet op de pers, politiek, ambtenaren of belangenbehartigers. De bijeenkomst was aanloop tot een aantal publicaties over de naoorlogse samenleving. Premier Kok erkende in zijn openingswoorden dat dergelijke publicaties nodig waren. Overheid en samenleving waren tekortgeschoten.
56. Van den Outenaar: *Verstarring in de geschiedwetenschap?*
57. Nanda van der Zee: *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1997), 200.
58. De *Leeuwarder Courant* van 11 juli 1997, *De Gelderlander* van 24 mei 1997, *De Groene* van 9 april 1997.
59. *De* Academische Boekengids 50 (mei 2005), zie ook Oostindië: *Postkoloniaal Nederland*, 94-104.
60. De rivaliteit tussen de verschillende slachtoffergroepen bleek duidelijk tijdens het SOTO-symposium op 23 februari 1999; *de Volkskrant* van de volgende dag begon het verslag als volgt: 'Indische Nederlanders die boos opstappen als een historica een uiteenzetting geeft over naoorlogs antisemitisme. "Oh, gaat het weer over de joden." Vertegenwoordigers van Sinti en Roma die op hoge toon informeren waarom er geen zigeuners in een deskundigenpanel zitten. "Begrijpt u onze argwaan niet?"'
61. Onder meer in *De Stentor* van 18 sept 2008, haar oom kreeg het woord in *de Volkskrant* van 11 febr. 2000.
62. Zie bijv. wat Manfred Gerstenfeld in 2002 schreef: 'Nederland blijft naoorlogs verleden verfraaien', zie zijn website, www.manfred-gerstenfeld.net. Zie verder het vele dat over de nalatenschap van vermoorde joden is gepubliceerd, onder meer door Elma Verhey en Philip Staal.

Hoofdstuk 29

1. Aldus Han Hoekstra, geciteerd in Noordam: *Rapport inzake Jan Campert*, 40.
2. www.postcode.nl.
3. Hans Renders: *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert* (Amsterdam 2004), 349. Eerdere citaten op 366 en 368.
4. *NRC Handelsblad* van 19 febr. 2005.
5. NIOD KB I-1308.
6. Noordam: *Rapport inzake Jan Campert*, i.h.b. 40-41.
7. Zie de biografie van Ger Harmsen in het BWSA en ook de autobiografische aantekeningen van Meertens in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunden 1987-1988*, 1-23. Hierin vertelt hij van zijn socialistische gezindheid, ook tijdens de oorlog, en contacten met Van Randwijk en Jef Last.
8. Henkes: *Uit liefde voor het volk*, 326-342.
9. *De Volkskrant* van 17 okt. 2006.
10. *De Volkskrant* van 24 okt. 2006. Met die professionals bedoelde Von der Dunk drie historici die in dezelfde krant (d.d. 19 okt.) de makers van het rapport van scherpslijperij hadden beschuldigd.
11. Von der Dunk: *Bevindingen over P.J. Meertens*, 51, conclusie op 48-51.
12. In het ledenarchief van de NSB/Nationale Jeugstorm komt de naam Mulisch niet voor en ook uit een door vader Mulisch ingevulde naoorlogse vragenlijst blijkt dat de zoon geen lid was geweest. Over dat ledenarchief: *HP/De Tijd* van 10 febr. 2006; de mededeling over vader Mulisch werd in maart 2006 door het *Historisch Nieuwsblad* gedaan. Zie NIOD KB I 9726B.
13. Zie onder meer het *Haarlems Dagblad* en andere bladen van de Hollandse Dagbladcombinatie op 28 juli 2007 en het *Vrij Nederland*-interview van twee weken eerder (14-7); zie ook het *Haarlems Dagblad* enz. van 10 nov. 2010 en het ANP-bericht van 31 okt. 2010.
14. Eickhoff: *In naam der wetenschap*, 126-127.
15. *Het Parool* van 29 aug 2006.
16. *De Volkskrant* van 24 okt. 2006.
17. Vandaar ook dat een van de belangrijkste conclusies van het Human Security Report van 2005 luidde dat er nauwelijks nog sprake was van conflicten tussen staten. In 2003 zouden het er precies twee zijn geweest: India versus Pakistan en de Verenigde Staten versus Irak. Dit was des te opmerkelijker, aldus het rapport, omdat het aantal staten sinds de Tweede Wereldoorlog verdrievoudigd was. Hiermee was ook het risico op oorlogen tussen staten toegenomen. In de moderne wereld werden oorlogen echter steeds vaker binnen staten en tussen rivaliserende groepen gevoerd. Burgeroorlogen dus. Zij maakten 95 procent van alle gewa-

pende conflicten uit. *Human Security Report 2005. War and Peace in the 21st Century* (Oxford/New York 2005).

18. Het plaatsmaken van inter- voor intrastatelijke conflicten is goed in kaart gebracht door het Heidelberg Institute for International Conflict Research in de jaarlijkse Conflict Barometer.
19. 'Meer conflictnieuws' en 'meer emotienieuws', zoals de RMO in het rapport Medialogica stelt.
20. Aldus Elsbeth Etty en Peter Michielsen namens het *NRC Handelsblad* en Anet Bleich en Ewoud Nysingh voor *de Volkskrant*. Zie ook Wieten: *Srebrenica en de journalistiek*.
21. Het artikel in de *Daily Mirror* was overigens niet het eerste waarin een vergelijking tussen de gebeurtenissen in Bosnië en die tijdens de Tweede Wereldoorlog werd getrokken. In juli had de New Yorkse *Newsday* dat ook al gedaan, in een bericht dat door een aantal Nederlandse kranten (o.a. *NRC Handelsblad* en *Trouw* van 3 aug. 1992) ook deels werd overgenomen. 'Net zoals Auschwitz', had *Newsday* op 19 juli over het kamp Manjaca geschreven. Ook haalde de krant een moslimstudent aan die zei: 'We voelden ons allemaal als joden in het Derde Rijk.' Zie Steinweis: *The Auschwitz analogy* en Power: *Een probleem uit de hel*, hfst. 9.
22. *De Volkskrant* van 5 aug. 1992.
23. *NRC Handelsblad* van 13 aug. 1992.
24. Wieten: *Srebrenica en de journalistiek* en Ten Cate: *Sterven voor Bosnië*, passim maar vooral 90, 127-133 en 156-163.
25. Zie hfst. 11.
26. De ontwikkeling is het best waarneembaar in de geschiedenis van de Anne Frank Stichting die vanaf de jaren tachtig niet langer, zoals in de late jaren zestig en het merendeel van de jaren zeventig, naar een radicale verandering van mens en maatschappij streefde maar actie voerde tegen oprukkend (neo)fascisme en racisme, zie ook DNM 38: *De Anne Frank Stichting als actiecomité*. Maar de vergelijking Centrumpartij-NSB werd ook door talloze anderen gemaakt, door VU-hoogleraar Jan van der Putten in *Ad Valvas*, geciteerd door Joke Kniesmeijer in een in kleine kring bewonderd werkje: *De crisis en de nieuwe zondebok. De racistische politiek van de Centrumpartij* (Amsterdam 1983), in *de Volkskrant* van 27 september 1983, de *Nieuwe Revu* van 25 maart 1983 en op talloze plekken meer; zie het Janmaat Archief bij het IISG, de nrs. 282-287.
27. De *Haagse Courant* van 2 okt. 1992, *Algemeen Dagblad* van 7 maart 1992, *Rotterdams Dagblad* van 8(?) nov. 1991 (Knipselmappen AFS).
28. *De Volkskrant* van 12 sept. 1991, ook in *Woorden hebben hun betekenis* (Amsterdam 1992). Het rapport van de WRR is te vinden op de website van de WRR als nr. 17.
29. *De Groene Amsterdammer* van 7 okt. 1992.
30. Zie onder meer de cijfers in de eerste *Monitor racisme en extreem rechts*

van Jaap van Donselaar uit 1997 (Leiden 1997).

31. Chris van der Heijden en Leon de Winter: *Handleiding ter bestrijding van extreemrechts* (Amsterdam 1994).
32. Het kan geïllustreerd worden door een gegeven uit onverwachte hoek. In de jaren na de Val van de Muur bereikte het schietspelgenre onder jongeren een ongekende populariteit. Hoewel hierin alle mogelijke strijdtonelen uitgebeeld werden, was en bleef één ver favoriet: dat van de Tweede Wereldoorlog. De belangrijkste reden hiervoor is vermoedelijk de eenvoud van deze oorlog. Het onbetwijfelbaar onderscheid tussen goed en kwaad gaf de speler, veelal in de rol van Amerikaans soldaat, een ongecompliceerde reden zo veel mogelijk tegenstanders, meestal nazi's, aan flarden te schieten. Zie onder meer Nieborg: *Militaire game(r)s. Vechten in de virtuele werkelijkheid* en een artikel van dezelfde auteur in *Voorbij maar niet verdwenen. Oorlog 65 jaar na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010).
33. Leo Strauss: *Natural Right and History* (Chicago 1965), 42-43; voor Strauss was genoemde reductio een variant op de reductio ad absurdum. De Wet van Godwin is genoemd naar internetjurist Mike Godwin; zie zijn 'Meme, Counter-meme', in: *Wired* 2 nr. 10 (okt. 1994).
34. Albright weerhield dagenlang een stemming over het herstel van de VN-troepen in Rwanda; ze zou om die reden in een in mei 2000 verschenen rapport van de Organisatie van Afrikaanse Eenheid (*Rapport sur le génocide au Rwanda*, via www.africa-union.org) voor de slachting verantwoordelijk gehouden worden, bv. 130: 'Une majorité de membres du Conseil, avec l'ambassadrice des États-Unis Madeleine Albright en tête, continuait de refuser de reconnaître dans le drame du Rwanda un génocide, par crainte des obligations juridiques découlant de la Convention sur le génocide qui leur imposait de prendre des mesures efficaces une fois l'existence d'un génocide reconnue.'
35. Albright had altijd gemeend van katholieke komaf te zijn geweest en haar familie 'in de oorlog verloren' te hebben. Zo was het dus niet . Het was de *Washington Post* van 4 febr. 1997 die de familiegeschiedenis kort na haar aanstelling als minister van Buitenlandse Zaken in 1997 definitief bevestigde. Zie ook Albright: *Mevrouw de minister*, hfst. 15.
36. *Time Magazine* van 17 mei 1999. Zie ook *NRC Handelsblad* van 21 mei 1999.
37. *Netwerk* van 5 april 1999, geciteerd in Hoeberigs: *De mythen van Kosovo*, 40.
38. Davids: *Rapport Commissie Onderzoek Besluitvorming Irak*, 65.
39. Zie hierover onder meer het licht spottende artikel van Elsbeth Etty in het *NRC Handelsblad* van 3 april 1999. Zie verder DNM 35: *Kosovo, Nederland & de Tweede Wereldoorlog*.
40. *Rotterdams Dagblad* van 28 nov. 2001. De vergelijking leverde in Rotter-

dam overigens nogal wat gedoe op. Zie dezelfde krant van o.m. 3, 6, 8 en 11 dec.

41. Aldus Hammerstein in diverse radio-interviews; zie ook Spong: *Vervolg ze tot in de hel*, 25-27.
42. Vooral in 2009-2010 werd naar aanleiding van de grote successen van Wilders talloze malen geschreven en gedebatteerd over de vergelijking PVV-NSB en Wilders-Mussert-Hitler-Mussolini. Zie bijv. *Trouw* van 4 dec. 2010 en diverse artikelen in het *Historisch Nieuwsblad*, o.m. van 17 mei 2010; zie ook Rob Riemen: *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (Amsterdam 2010).
43. Van Praag: D*e veranderende Nederlandse campagnecultuur*, 32. Overigens concludeert de auteur op basis van deze cijfers dat er geen sprake is van een systematische vergelijking met de demonen uit het verleden.

44. *NRC Handelsblad* van 26 febr. 2003.
45. Aldus het bericht in een aantal bladen van het Wegener-concern op 5 en 6 maart 2003.
46. *Brabants Dagblad* van 12 april 2003.
47. Zie ook het *Rapport van de Commissie Davids* (noot 38), 66-67.
48. ANP van 1 april 2003.
49. In het *Historisch Nieuwsblad* 2003, nr.2.
50. Van Liempt in *de Volkskrant* van 3 okt. 2006. Huizinga maakte de vergelijking in *Christenen in Contact* 1, nr. 13 (14 okt. 2006), Geert Mak in het boekje *Gedoemd tot kwestbaarheid*, Klaas de Vries onder meer in het *Limburgs Dagblad* van 8 sept. 2007 en Hans Dijkstal in het *Algemeen Dagblad* van 7 juni 2004. Over de poster: zie de uitspraak van het Gerechtshof Arnhem d.d. 28 dec. 2006. Over de context, in het bijzonder de betekenis van het geladen woord deportatie: zie Ewoud Sanders in *NRC Handelsblad* van 23 febr. 2004.
51. Het stuk van Ankersmit over Palestijnse sterren stond in *de Volkskrant* van 17 aug. 2001. Zie ook *Trouw* van 25 okt. 2006.
52. Aldus Dirk Jan van Baar in *de Volkskrant* van 13 jan. 1997, dit naar aanleiding van een van de vele keren dat Van Rossem, onder meer in dezelfde *Volkskrant*, beweerde dat de geschiedenis niets leert en zich nooit herhaalt.
53. *Profiel* van 7 mei 2008.

Hoofdstuk 30

1. Jan Romein: *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten* (Amsterdam 1946), 101-103; Bank: *Oorlogsverleden*, 5-7; Blom: *In de ban van goed en fout*, 16.
2. *Koninkrijk* 12, 2.
3. CBS: *Bevolking* (bevolkingspiramide, leeftijdsopbouw).

4. Bank: *Oorlogsverleden*, 29; *Koninkrijk* 14, 269.
5. NIOD CA (geschiedwerk 19 juli 1974).
6. Blom: 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving' (oorspronkelijk in het Engels, in: *Britain and the Netherlands* VI). Blom was overigens niet de enige of de eerste die het opmerkte. Zijn leermeester Ivo Schöffer uit Leiden (*TVG* 84, 1971, 536-551, *Koninkrijk* 14, 131-152) en Ernst Kossmann uit Groningen (*De Lage Landen*, 207 e.v.) hadden hetzelfde eerder gedaan. Ook m.b.t. speciale onderwerpen als de economie (Joh. De Vries) en de partijpolitiek (bijv. Manning over de katholieken) hadden historici al vooral continuïteit geconstateerd.
7. Blom: *In de ban van goed en fout*, 14-15.
8. Het klassieke artikel in dit verband is van de hand van Hermann von der Dunk: 'The Shock of 1940', in: *Journal of Contemporary History* 2 (1967), 169-182.
9. Overigens was dit niet het uitgangspunt, dat was het verzet tegen Hitler. Maar daartoe bleef het project niet beperkt.
10. De literatuur over de Duitse poging tot normalisering van de geschiedschrijving van het nazitijdperk en de Historikerstreit die deels hiervan het gevolg was, is enorm. Een goede indruk, ook over het Bayern-project bieden de opstellen van Ian Kershaw in *Hitler, de Duitsers en de Holocaust*.
11. Ernst Nolte was internationaal bekend geworden met *Der Faschismus in seiner Epoche*, uit 1963. Dit boek was temeer belangrijk omdat het een van de eerste pogingen was het nazisme als onderdeel van een internationale beweging (= fascisme) te zien.
12. Deze en andere teksten onder meer in *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse*. Onder het vele dat over deze Historikerstreit geschreven is, zie Verbeeck: *In de schaduw van Auschwitz en de Goelag-archipel*.
13. Aldus een erg vrije vertaling van het moeizaam geformuleerde, voor de auteur kenmerkende einde van het artikel dat Habermas o.d.t. 'Eine Art Schadensabwicklung' op 11 juli 1986 in *Die Zeit* publiceerde.
14. Zie onder meer het artikel over de faam van Nolte in *de Volkskrant* van 16 juni 2006, dit naar aanleiding van een documentaire over de man: Nolte zou sinds de Historikerstreit in eigen land een outcast zijn.
15. Zie onder meer Friedländer: *Some Reflections on the Historicization of National Socialism* en ook, voor de briefwisseling, *VJHZ* 36 (1988) 339-372.
16. Het citaat komt uit *Über die Epochen der neueren Geschichte* en staat in de 'historisch-kritische Ausgabe' van dit werk door Theodor Schieder und Helmut Berding (München 1971) op p. 60.
17. Het eerste bericht over Goldhagen verscheen op 16 april 1996 in het *Algemeen Dagblad*. De dagen daarna volgden andere kranten. Aanleiding voor de artikelen was de publicatie in *Die Zeit* van een hoofdstuk uit Goldhagens op dat moment nog niet in het Duits verschenen boek. Meteen hierna brak in Duitsland de controverse los.

18. *NRC Handelsblad* van 4 mei 1996.
19. *NRC Handelsblad* van 27 juli 1995.
20. Zie Van Middelaar: *Debat over de holocaust*, 272-283.
21. Kershaw: *Hitler, de Duitsers en de Holocaust*, 333.
22. *Trouw* van 7 sept en *de Volkskrant* van 12 sept. 1996. De eerste druk van 40 000 exemplaren was in een week uitverkocht; *De Gelderlander* van 16 aug. 1996.
23. '"Als het zo slecht was, zou het niet zo goed verkopen. In elk land waar het is uitgebracht, is het een succes," aldus een zelfverzekerde Goldhagen gisteren in De Balie in Amsterdam.' *Het Parool* van 1 okt. 1996.
24. Een goed en veelzeggend overzicht van de rond 1995 verschenen literatuur is *De oorlog op herhaling* van Marton van Hennik.
25. Bart van der Boom: *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995), 34.
26. Jan van Miert: *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht 1995), 12, 73, 159, 171.
27. J.L. van der Pauw: *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2006), 734-735.
28. Peter Jan Knegtmans in 'De plaats van de universiteit', in: *BMGN* 121, 241.
29. Gjalt Zondergeld: *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Zoetermeer 2002), 249.
30. Peter Jan Knegtmans: *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998), 293.
31. Klaas van Berkel: *Academische illusies. De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950* (Amsterdam 2005), 536-537.
32. Caljé: *De historisering van de moraal*.
33. Van Berkel: o.c. *Academische illusies*, 541.
34. Van Berkel: o.c., 434-435.
35. Nog geen 10 (9,3) procent; in Delft tekenden de meesten: 25,6 procent; zie *Koninkrijk* 6, 723-724.
36. Aldus Erik Bloemen en Herman Langeveld in de inleiding bij Gjalt Zondergeld: *Goed en kwaad. Vijftien opstellen* (Antwerpen/Apeldoorn 2002), 10.
37. Caljé: *De historisering van de moraal*, 260. Het eerdere oordeel over het werk van Zondergeld komt van George Harinck en stond in BMGN 119 nr. 2 (2004), 291-292.
38. Ten Have: *De Nederlandse Unie*, 494-496. Ten Have meent om deze reden ook (497) dat de scheiding tussen leiding en aanhang door De Jong veel te scherp is getrokken: 'De Unie bleef aantrekkelijk vanwege het openlijk opkomen voor de "Nederlandse waarden" en het "Nederlands karakter", ook al konden deze een verschillende betekenis hebben. In dit opzicht valt geen scherpe scheiding te maken tussen leiding en achter-

ban: anders is het optreden van de Unie als geheel niet te begrijpen.'

39. Romijn: *Burgemeesters in oorlogstijd*, 673.
40. Romijn: *Burgemeesters in oorlogstijd*, 21.
41. Zie noot 49 van hfst. 23.
42. Klemann: *Nederland 1938-1948*, 571-574.
43. Meihuizen: *Noodzakelijk kwaad*, 739 (het oorspr. citaat is van Koos Groen).
44. Van Vree: *In de schaduw van Auschwitz*, 159.
45. De Haan: *Na de Ondergang*, 232. Het andere boek is van Van Vree: *In de schaduw van Auschwitz*.
46. DNM 43: *De Shoah in de internationale geschiedschrijving*.
47. Marnix Croes en Peter Tammes: 'Gif laten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam 2004), passim, i.h.b. 542, cijfers op 39-41. Het onderzoek inspireerde vervolgens anderen weer tot monografieën zoals die van Tjeerd Vrij over de jodenvervolging in Tiel en omgeving.
48. Onder anderen Arthur Morse (*While Six Million Died*, 1968) en Walter Laqueur (*The Terrible Secret. An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's 'Final Solution'*, 1980) hadden hiervoor al eerder aandacht gevraagd.
49. Vuijsje: *Tegen beter weten in*.
50. De term 'immuun' is van Ido de Haan: *Breuklijnen in de geschiedschrijving van de jodenvervolging*, 37.
51. Blom ontkent overigens op zijn standpunt teruggekomen te zijn maar geheel duidelijk is hij niet en in ieder geval heeft hij her en der de indruk gewekt zijn standpunt te herzien; zie ook wat onder meer Madelon de Keizer in BMGM 123 nr. 3 (2008), 430-431 stelt.
52. Aldus Bob de Graaff in *Op de klippen of door de vaargeul*. Zie over dit alles: M.C. Brands: 'Beslagen buitenspiegels', in: Gans: *Met alle geweld*, 34-47 en Blom: *In de ban van goed en fout*, 162-165.
53. Van Liempt maakte zijn doelstelling her en der ook expliciet, zie onder meer Henkes: *De Bezetting revisited*.
54. Henkes: *De Bezetting revisited*, 89.
55. Levy: *The Holocaust and Memory*.
56. Zie bijv. Ribbens: *Oorlog op vijf continenten*. De Shoah speelt in dit boek en in de hfst. over resp. China, Marokko, Suriname & de Antillen, Sovjet-Unie, Joegoslavië, Indonesië en Turkije nauwelijks een rol en de joodse geschiedenis komt slechts sporadisch ter sprake.
57. Aldus Elsbeth Etty in *NRC Handelsblad* van 26 febr. 2010. Zij sprak namens een kleine groep waartoe onder meer ook Evelien Gans, Jolande Withuis, Anet Bleich en Marian Schewegmann behoren. Vandaar ook dat zij zich scherp tegen ondergetekende en in mindere mate tegen Hans Blom keerden.

58. David Moshman: 'Conceptions of Genocide and Perceptions of History', in: Stone: *The Historiography of Genocide*, 387.

Epiloog

1. Getuige onder meer de essaybundels *Een open zenuw* onder redactie van Madelon de Keizer en Marije Plomp, *De dynamiek van de herinnering* onder redactie van Frank van Vree en Rob van der Laarse en Van Ginkel: *Rondom de stilte*. Elk van deze boeken, plus enkele andere, verscheen nadat het manuscript van dit boek grotendeels voltooid was.

2. *Vrij Nederland* van 15 jan. 2011.
3. Mulisch heeft dit herhaaldelijk beweerd, onder meer in *de Volkskrant* van 31 okt. 2010.
4. Zie p. 546.
5. Blom: 'De oorlog na de oorlog', in: *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving*, 123-124, Van Vree: *De dynamiek van de herinnering*, 22 e.v. (zie ook verderop in deze epiloog), Withuis: *Erkenning*, passim, De Keizer: *Open zenuw*, 14 e.v., Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 389-392. Overigens gebruikt Van Ginkel een met bladerdeeg vergelijkbaar beeld. Hij spreekt van 'kruiende herinnering'.
5. Zie hfst. 22.
6. Degenen die zo'n breuk rond 1970 constateren, ontkennen overigens niet dat de veranderingen geleidelijk en op grote schaal pas later doordrongen, zie Withuis: *Politics of War Trauma*, 203 e.v., 308 e.v. Over de traagheid van de verandering, zie ook Van Ginkel, die tal van voorbeelden geeft van het gebrek aan belangstelling voor de herdenkingen in de jaren zestig en zeventig; zie o.m. 554 en 562 e.v. Opmerkelijk is ook dat precies in 1970 met de definitieve sloop van Westerbork begonnen werd, zie daarover hfst. 26.
7. Zie hfst. 17.
8. Zie hfst. 15, 16 en 22.
9. Zie hfst. 7.
10. Zie hfst. 26, 27 en 28.
11. Zie hfst. 7 en 13.
12. Zie hfst. 16.
13. Zie hfst. 10.
14. Zie hfst. 15.
15. Zie de inleiding bij deel 2 van dit boek.
16. Zie hfst. 19.
17. Zie hfst. 18.
18. Zie hfst. 20.
19. Zie hfst. 21.

20. Zie hfst. 21.
21. Zie hfst. 28.
22. Zie hfst. 23.
23. Zie hfst. 1 en 24.
24. Zie hfst. 14.
25. Zie hfst. 29.
26. Zie hfst. 25.
27. Zie resp. de hfst. 8, 11, 12, 20 en 29.
28. Zie de hfst. 20 en 22.
29. Zie hfst. 29.
30. Zie hfst. 30.
31. Zie hfst. 1.
32. Zie hfst 3 en 9.
33. Zie hfst. 6.
34. Zie hfst 7 en 16.
35. Zie hfst. 12.
36. Zie hfst. 2.
37. Zie hfst. 5.
38. Zie hfst. 12.
39. Zie hfst. 17.
40. Zie hfst. 21.
41. Zie hfst. 28.
42. Zie hfst. 30.
43. Onder meer door P.W. Klein, Hermann von der Dunk, Hans Blom en Ad van Liempt; zie bijv. het *NRC Handelsblad* van 24 okt. 2009.
44. Zie hfst. 7 en 16.
45. De Haan: *Na de ondergang*, 146; zie hfst. 22 en 26.
46. Zie hfst. 27.
47. Zie hfst. 26.
48. Vooral dankzij Frank van Vree; zie onder meer *De dynamiek van de herinnering* (i.c. 23) en ook zijn opstel in Visser: *Herdenken en verwerken*. De notie is door velen overgenomen; zie bijvoorbeeld Van Liempt: *De oorlog*, 419.
49. Zie ook P.H.A.M. Abels: *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002), 457-458 (Statenglas).
50. Van Vree: *De dynamiek van de herinnering*, 22. Een uitvoerige uitwerking van deze these is te vinden in *Rondom de stilte* van Rob van Ginkel. Maar zie noot 62.
52. *Aan de Gouwenaars die Nederlander zijn* (Gouda, 31 aug. 1945) (Archief Goudse Glazen 28a).
53. Aldus Van Vree, *De dynamiek van de herinnering*, 23.
54. Denk bijvoorbeeld ook aan de eerder gememoreerde 'verkoop' van de Damgrond; zie hierover onder meer Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 31-36

en Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 136 e.v.

55. Zie het lijstje in een brief van de penningmeester aan de voorzitter van het Comité d.d. 18 sept. 1947. Hierop staan namen als die van Van Beuningen, kunsthistoricus J.G. van Gelder, de KLM (zie de brief van Plesman d.d. 5 aug. 1947) en de Rotterdamse advocaat W. Nolst Trenité (Archief Goudse Glazen map glas 28a).
56. Jaap Barendregt: *The Dutch Money Purge. The Monetary Consequences of German Occupation and their Redress after Liberation, 1940-1952* (Amsterdam 1993), 110-133.
57. HDNP, coll. 602 (rubriek 3, toespraken).
58. Dezelfde *Maasbode* waaruit dit citaat komt, van 10 nov. 1947, stelde het glas overigens ook nog voor als een katholieke triomf ('Charles Eyck's opmars'). De *NRC* van 8 nov. leverde inhoudelijke kritiek in esthetische termen: 'Is er in de vlaggen, die de wieling van rampspoed doorbreken, een te uitbundig kleuraccent?' In *Trouw* (10 nov.) wordt opgemerkt dat de in het raam opgenomen Bijbeltekst niet uitgebeeld was. In *de Volkskrant* (8 nov.) wordt hetzelfde gesteld als in de *NRC* en *De Maasbode*, namelijk dat de kleuren van het middenstuk wel erg uitbundig zijn. Het verbaast niet dat dit door *Het Vrije Volk* (8 nov.) juist mooi gevonden wordt.
59. Deze tekst, schreef hij de Stichting 1940-1945 en opdrachtgever, 'is gebaseerd op de gedachte dat nu al, maar in steeds sterkere mate – over vijf en tien jaar en later – de mensen die de begraafplaats bezoeken, niet meer afweten van hetgeen zich in de jaren 1940-'45 afspeelde.' Mulder: *Van Randwijk*, hfst. 78.
60. Voor de volledige tekst, www.eerebegraafplaatsbloemendaal.eu
61. Aldus de lezing die Van Randwijk op 18 febr. 1956 uitsprak bij de prijsuitreiking van de Stichting Kunstenaarsverzet, opgenomen in *De Gids* 119 (1956), 229-238.
62. Ook Rob van Ginkel geeft in zijn uitvoerige studie naar de Nederlandse herdenkingscultuur m.b.t. de Tweede Wereldoorlog tal van voorbeelden. Ik kreeg deze indringende studie pas in handen nadat het manuscript van dit boek voltooid was en was aanvankelijk nogal verbaasd dat de auteur de these over een nationaal verhaal lijkt te bevestigen. Vreemd genoeg illustreren de door hem aangedragen feiten en voorbeelden m.i. overwegend het tegendeel. Zie bijv. zijn beschrijving van de herdenking in de Ridderzaal, 217-226 maar ook p. 79 e.v., 195 e.v., 254 e.v., 265 e.v., 280 e.v. enz.. Bij de herdenking in de Ridderzaal bijvoorbeeld werd de natie volgens Van Ginkel teruggebracht tot een minuscuul groepje hoogwaardigheidsbeklerders plus enkele genodigden en de gebeurtenis, aldus citeert hij de Nationale Federatie van het Voormalig Verzet, gereduceerd tot een 'show'. Zie ook zijn conclusie op p. 374: 'In immateriële zin [d.w.z. afgezien van de monumenten] verdween de oorlog allengs van het openbare toneel, op nationaal niveau twee dagen uitgezonderd.'

63. *Nationale Snipperdag*, 37.
64. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 318.
65. De term is van Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 288.
66. Al wist men, getuige de moeizame omgang met 5 mei, ook daarmee geen weg. 'Anders dan in 1813, anders ook dan in 1918, was er in de vrijheidsdrift, die het beste deel van de Natie tijdens de bezetting bezielde, geen eenheid,' schreef *De Telegraaf* op 24 april 1954 naar aanleiding van het debat over de viering van de 5de mei.
67. Zie hfst. 19.
68. Van Vree: *In de schaduw van Auschwitz*, 107.
69. De Haan: *Imperialism, Colonialism and Genocide*.